

LINGDOK 17.

NYELVÉSZDOKTORANDUSZOK DOLGOZATAI

Szerkesztette: Scheibl György

Szegedi Tudományegyetem
Nyelvtudományi Doktori Iskola
Szeged
2018

Sorozatszerkesztő
Kenesei István

Technikai szerkesztő
Nagy Ágoston

Letölthető az SzTE Nyelvtudományi Doktori Iskolájának honlapjáról:
http://nydi.bibl.u-szeged.hu/SZTE_NYDI/

ISSN 2416-0601

TARTALOM

A szerzők adatai.....	5
Előszó.....	7
Piukovics Ágnes: A nem-r-ezés elsajátítása magyar nyelvtanulók angol kiejtésében.....	9
Huszthy Bálint: Miért selypítenek az olaszok? Az olasz szibilánsok dialektális változatosságának fonológiai háttere.....	25
Papp Miklós: Adalékok az ún. iurk-szabály relatív kronológiájához.....	43
Patay Fanni: A magyar ikerszók optimalitáselméleti elemzése.....	67
Vadász Noémi – Indig Balázs: A birtokos esete az ablakkal.....	85
Symkovych Oksana: - <i>SJA</i> utótaggal képzett passzív, mediális, antipasszív és visszaható igék az ukrán és az orosz nyelvben.....	101
Jurth Réka: Alanyi experienci igékről a magyarban.....	123
Dömötör Andrea: Fókusz vagy igemódosító?.....	147
Kalivoda Ágnes: Az igekötős igék szintaxisa korpuszvezérelt megközelítésben.....	159
Horváth Csaba: A <i>si</i> klitikum használata magyar nyelvtanulók olasz köztesnyelvében.....	177
Harmati-Pap Veronika: „Előrehaladás” térben és időben: referenciakeret-vizsgálat a magyar nyelvben.....	195
Langó-Tóth Ágnes: A magyar rekurzív birtokos szerkezet elsajátítása a nemzetközi kutatások tükrében.....	211
Román Ilona: A kétnyelvűség és a kognitív képességek: egy kulturális kisebbség kognitív és pszicholingvisztikai vizsgálata.....	231
Kubitsch Rebeka: Evidencialitás a mai udmurt nyelvben.....	251

A SZERZŐK ADATAI

DÖMÖTÖR Andrea: *domotor.andrea@itk.ppke.hu*
PPKE Nyelvtudományi Doktori Iskola
Nyelvtechnológiai műhely

HARMATI-PAP Veronika: *veronika.pap0210@gmail.com*
PPKE Nyelvtudományi Doktori Iskola
Elméleti nyelvészet műhely

HORVÁTH Csaba: *horvicsabi0706@gmail.com*
ELTE Nyelvtudományi Doktori Iskola
Romanisztika program

HUSZTHY Bálint: *huszthy.balint@gmail.com*
PPKE Nyelvtudományi Doktori Iskola
Romanisztika műhely

INDIG Balázs: *indig.balazs@itk.ppke.hu*
PPKE Roska Tamás Műszaki és Természettudományi Doktori Iskola
Humán nyelvtechnológiák, mesterséges értés, kommunikáció program

JURTH Réka: *reka.jurth@gmail.com*
DE Nyelvtudományi Doktori Iskola,
Modern nyelvészeti doktori program, Angol nyelvészet alprogram

KALIVODA Ágnes: *k.agnes92@gmail.com*
PPKE Nyelvtudományi Doktori Iskola
Nyelvtechnológiai műhely

A szerzők adatai

KUBITSCH Rebeka: *kubitsch.rebeka@gmail.com*
SZTE BTK
Finnugrisztika mesterképzés

LANGÓ-TÓTH Ágnes: *skariel35@gmail.com*
PPKE Nyelvtudományi Doktori Iskola
Elméleti nyelvészet műhely

PAPP Miklós: *miklos.papp@gmail.com*
ELTE Nyelvtudományi Doktori Iskola
Orosz nyelvészeti doktori program

PATAY Fanni: *fanni.patay@gmail.com*
ELTE BTK
Elméleti nyelvészet mesterképzés

PIUKOVICS Ágnes: *agnes.piukovics@gmail.com*
PPKE Nyelvtudományi Doktori Iskola
Angol nyelvészeti műhely

ROMÁN Ilona: *romanilona21@gmail.com*
Babeş–Bolyai Tudományegyetem
Hungarológiai Doktori Iskola

SYMKOVCYCH Oksana: *simkovich0811@gmail.com*
DE Nyelvtudományok Doktori Iskola
Modern nyelvészeti doktori program, Angol nyelvészet alprogram

VADÁSZ Noémi: *vadasz.noemi@itk.ppke.hu*
PPKE Nyelvtudományi Doktori Iskola
Nyelvtechnológiai műhely

ELŐSZÓ

A *LingDok* néven rövidített és nyelvészdoktoranduszok dolgozatait tartalmazó kiadványsorozatunk 17. kötetét szeretném az olvasó figyelmébe ajánlani. A kötetek alapjául szolgáló konferenciasorozat 1997-ben indult, a 2016 novemberében megrendezett konferenciánk a 20. volt a sorban. Jelen tanulmánygyűjtemény a Szegedi Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskolája által rendezett 20. *LingDok* konferencián elhangzott előadások legjobbjait mutatja be.

A 2016-os konferenciára beérkezett összefoglalókat jeles nyelvészek véleményezték, a konferencia programját a zsűri döntése alapján állítottuk össze. Az előadásokat a résztvevő oktatók a konferencia után értékelték azok újdonsága, témájuk érdekessége, a bennük rejlő tudományos lehetőségek szerint. 14 előadás szerzője kapott lehetőséget arra, hogy dolgozatát beadja a kötet számára. A gazdag kínálatot ezúttal a nyelvtudomány kutatási területei szerint rendeztük sorba.

Ahogy eddig is, a konferencia szervezése, lebonyolítása és az aktuális kötet szerkesztése összehangolt csapatmunka eredménye. Nagy köszönettel tartozunk dr. Gécseg Zsuzsannának a 20. *LingDok* konferencia megszervezéséért és lebonyolításáért és Nagy Ágostonnak, jelen kötetünk technikai szerkesztőjének gondos és igényes munkájáért. Külön köszönet illeti a gyűjteményünkben megjelent cikkek szakmai lektorait gyors munkájukért és építő kritikáikért.

Szeged, 2018. március

Scheibl György
a kötet szerkesztője

A NEM-R-EZÉS ELSAJÁTÍTÁSA MAGYAR NYELVTANULÓK ANGOL KIEJTÉSÉBEN

Piukovics Ágnes

Bevezetés

Jelen tanulmány¹ célja annak illusztrálása, hogy a nyelvi kontaktus különböző formáiban azonos jelenségeket figyelhetünk meg. Plag (2009) internyelv-hipotézisének értelmében az olyan köztes nyelvi rendszerek, mint például a szubsztrátum és szupersztrátum keveredéséből létrejövő kreol nyelv, valamint az idegennyelv-tanulás során az anyanyelv és az idegen nyelv kontaktusából létrejövő internyelv, egymással párhuzamos nyelvi folyamatok mentén alakulnak ki, mintázataikat pedig univerzális elvek határozzák meg.

A dolgozatban vizsgált jelenség az angol nyelv kiejtésváltozataira jellemző (nem-)R-ezés ('(non-)rhoticity'), mely az angol akcentusokat két fő csoportra, R-ező ('rhotic') és nem-R-ező ('non-rhotic') változatokra osztja. Az R-ezés tekintetében köztes formát képviselő kiejtésváltozatokat részben R-ező ('semi-rhotic') akcentusoknak nevezzük, l. Wells (1982: 76, 221). Ezekre a változatokra jellemző mintázatokat figyelhetünk meg olyan magyar anyanyelvű nyelvtanulók internyelvében, akik egy nem-R-ező angol kiejtésváltozat elsajátítására törekednek.

A tanulmány felépítése a következő: Az 1. pont részletesebben bemutatja az angol R-ező, nem-R-ező és részben R-ező változatait, a legnagyobb hangsúlyt az utóbbira helyezve. A 2. pontban egy empirikus pilot kutatás bemutatására kerül sor, melynek eredményeit a 3. pont fogja részletezni. A 4. pont végül az összegzés előtt megláti a kutatás korlátait.

1. Az R viselkedése az angol nyelv kiejtésváltozataiban

Ebben a pontban részletesebben is megnézzük az R-ező, a nem R-ező, valamint a részben R-ező angol akcentusok jellemzőit.

¹ Szeretnék köszönetet mondani Balogné Bérces Katalinnak a kutatás minden szakaszában nyújtott segítségéért; egy anonim lektornak egy korábbi változat részletes véleményezéséért; valamint a 2016/2017-es tanévben tartott hazai és nemzetközi konferencia-előadásaim hallgatóságának értékes hozzászólásaiért.

1.1. R-ező és nem-R-ező akcentusok

Az R viselkedése alapján két fő típusba, ún. R-ező és nem-R-ező kategóriába oszthatjuk az angol nyelv kiejtésváltozatait. Fontos kiemelni, hogy ez a megkülönböztetés kétféle lehetséges módon értelmezhető, melyek közül csak az egyik releváns a dolgozatban vizsgált jelenség esetében. Az első, klasszikus értelmezés szerint az R-ező akcentusokban, mint amilyen pl. a standard amerikai kiejtés (General American, GA) minden etimologikus/ortografikus R megjelenik a kiejtésben, míg a nem-R-ező akcentusokban, pl. a standard brit kiejtésben (Received Pronunciation, RP) a prevokális pozíciót kivéve törlődik az R. Az utóbbi típusú akcentusokban a *nurse* 'ápolónő', *car* 'autó', *market* 'piac' és *letter* 'levél' szavak egyikében sem fog /r/ megjelenni a kiejtésben.

A másik definíció az anyanyelvi beszélő szempontját helyezi előtérbe, és a nem-R-ezést egy fonotaktikai megköthettként határozza meg, mely alapján /r/ csak onszetben (vagy bizonyos helyzetekben szótagalkotó R-ként) jelenhet meg, morfémahatáron pedig alternáció működik. Ez a megközelítés számára az R itt tárgyalt viselkedése nem értelmezhető törlési szabályként (R-törlés, angolul 'R-dropping'), hiszen az /r/ a bemeneti alakokban nem szerepel, így a morfémahatáron megjelenő /r/-ek megjelenése is minden esetben (nemcsak a nem etimologikus, ún. betoldott R ('intrusive-R'), hanem a kötő-R ('linking-R') esetében is) betoldásként elemzendő, vö. pl. Broadbent (1991).

Mivel a tanulmányban bemutatott pilot kísérlet magyar anyanyelvű beszélők angol kiejtését vizsgálja, a jelenség előbbi értelmezését veszi alapul, hiszen nyelvtanulók esetében aligha hagyatkozhatunk egy anyanyelvi beszélők szemszögét figyelembe vevő megközelítésre. Az anyanyelv-elsajátítás és az idegennyelv-tanulás mechanizmusai ugyanis (a vizsgált jelenség tekintetében legalábbis) jelentős mértékben eltérnek egymástól. Feltételezhetjük, hogy az idegennyelv-tanulás során az íráskép már a nyelvtanulás kezdetétől jelen van és hatást gyakorol a kiejtésre, nem úgy, mint pl. az anyanyelv-elsajátítás, vagy a második nyelv elsajátítása esetében. Utóbbit is el kell választanunk az idegennyelv-tanulástól, a magyar nyelvtanulók esetében különösen, mivel a magyarországi nyelvtanulásban a nyelvtanulás nagyrészt tantermi keretek között zajlik, emiatt nem vagy nem feltétlenül az anyanyelvi kiejtett alakok lesznek az bemenetben. Az írásképben megjelenő R erős hatásához magyarok esetében nemcsak a nyelvtanulás módja, hanem az anyanyelv írásrendszerének többnyire hangjelölő jellege is hozzájárulhat, mely jelentősen eltér az angol nyelv sokszor megjósolhatatlan betű-hang megfeleltetéseitől.

Ebben a specifikus nyelvtanulási esetben tehát a kezdeti internyelv-stádium várhatóan R-ező lesz; a nem-R-ezés későbbi, magasabb nyelvtudásszinten való megjelenése pedig az R elnyomását fogja jelenteni. Ez indokolja a klasszikus, diakroniára épülő definícióra való hagyatkozást, és emiatt fog a dolgozat a nem-R-ezés jelenségére mint R-törlési szabályra tekinteni.

Tisztázandó továbbá, hogy a dolgozatban bemutatott vizsgálat, s így a teljes tanulmány kizárólag a nem prevokális /r/-ek megjelenésére vagy nem-éjtésére szorítkozik; egyéb aspektusokat (pl. a kiejtésben megjelenő /r/-ek a szomszédos hangzókra gyakorolt hatása, vagy az /r/-ek minősége) nem tárgyal. Germán nyelvekre jellemző tulajdonság, hogy az R hangok képesek megváltoztatni az őket körülvevő hangzók (leginkább magánhangzók) minőségét, ilyenformán jönnek létre R-színezetű vagy rotikus hangzók; a roticitás ezen értelmé viszont a vizsgált jelenség szempontjából nem releváns; a nem prevokális R-ek hatására megjelenő R-színezetű magánhangzók esetét éjtett /r/-nek tekintjük. (A tanulmány emiatt használja az „R-ező” / „nem-R-ező” megfelelőjét az angol 'rhotic/non-rhotic' terminusnak, és kerüli kifejezetten a „rotikus” / „nem-rotikus” fordítást.)

A dolgozat nem tér ki továbbá a kiejtésben megjelenő /r/-ek minőségére sem – bár érdekesnek ígérkezhet a kérdés a magyar és az angol /r/-ek képzésének különbségei okán, ez a terület a vizsgálat céljai között nem szerepelt, és a kísérlet során be is bizonyosodott, hogy valószínűleg nem is érdemes vizsgálni, hiszen valamennyi adatközlő célnyelv-közeli R-minőségeket éjtett. Ebből az következik, hogy az /r/ helyes megvalósítása valószínűleg jóval előbb megtörténik a nyelvtanulási folyamatban, mint a nem prevokális /r/-ek következetes nem-éjtése. Zajac–Rojczyk (2017) lengyel nyelvtanulókon végzett kísérlete megerősíti ezt a sejtést.

1.2. Részben R-ező akcentusok

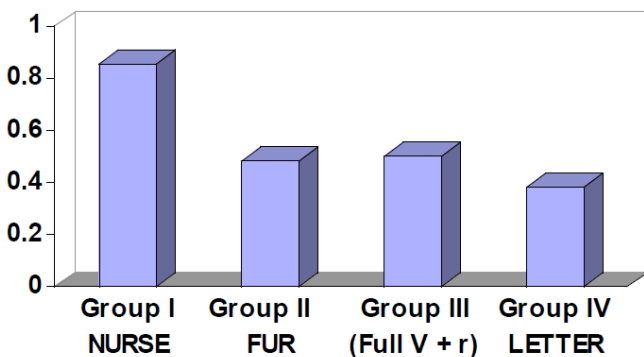
Részben R-ező akcentusnak az olyan változatokat nevezzük, amelyekben az R bizonyos nem prevokális helyzetben (vagy helyzetekben) konzisztensen megmarad, másokban viszont törlődik, l. Wells (1982: 221). A dolgozat egy olyan informális megfigyelésből indult ki, hogy az anyanyelvi változatokhoz hasonló konzisztenciákra utaló jelek figyelhetők meg magyar nyelvtanulók angol kiejtésében – a bemutatott pilot kísérlet célja tehát, hogy empirikusan megvizsgálja, hogy valóban kimutatható-e következetesség az olyan nyelvtanulók kiejtésében, akiknek az angol akcentusa valahol a kategorikus nem-R-ezés és R-ezés között helyezkedik el. Ám előbb nézzük meg, hogy pontosan milyen konzisztenciák találhatók az anyanyelvi részben R-ező akcentusokban.

Az R-ezés tekintetében köztes kategóriába tartozó kiejtésváltozatok a nyelvjárások közti érintkezés hatására jönnek létre oly módon, hogy vagy egy hagyományosan nem-R-ező akcentus az R-ezés felé kezd hajlani (ilyen pl. a jamaikai bazilektus és a bostoni angol), vagy fordítva (pl. a southlandi újjélandi angol és az észak-yorkshire-i angol). Az ilyenformán létrejövő nyelvi rendszer értelemszerűen eltér a szubsztrátumtól és a szupersztrátumtól is.

Az R-ezés összesített mértéke ezekben az (anyanyelvi) részben R-ező kiejtésváltozatokban 20 és 40% közé tehető – pl. egy, a jamaikai kreolt vizsgáló kutatás 21,7%-os arányt állapított meg, l. Rosenfelder (2009: 68), a bostoni angol esetében ez a szám 38%, l. Irwin–Nagy (2007: 140). Mindez azt jelenti, hogy ezekben a változatokban az összes potenciális nem prevokális R 20–40%-a realizálódik.

A részben R-ező kiejtésváltozatoknak számos altípusát dokumentálták. Bár az adatok sok helyen hiányosak, látszólag két fő hatás játszik szerepet az R nem prevokális helyzetekben történő realizációjában, melyekre Balogné Bérces–Piukovics (2017) alapján melodikus és prozodikus (vagy prozódiai) hatásként fogunk utalni. (Az ebbe a két fő kategóriába rendszerezhető hatásokon kívül még számos, kevésbé jelentős faktor is hozzájárulhat az /r/ ejtéséhez vagy törléséhez, de mivel a szakirodalom elenyésző mértékben tárgyalja azokat a két fő hatáshoz képest, ebben a pilot kísérletben a kisebb hatásokat nem vettük figyelembe.)

A melodikus hatás azt jelenti, hogy az R-t megelőző NURSE (és/vagy LETTER) magánhangzó támogatja az R megjelenését. A dolgozatban az egyes angol magánhangzókra Wells (1982) kulcsszavainak segítségével utalunk, így NURSE magánhangzó alatt a *hurt* 'sért', *term* 'szakkifejezés', *work* 'dolgozik' stb. szavakban megjelenő hangzót (RP kiejtésben /ɜ:/), LETTER magánhangzó alatt pedig a szóvégi svát értjük. Ennek értelmében bizonyos részben R-ező akcentusokban a NURSE és/vagy LETTER típusú szavakban nagyobb arányú lesz az R megvalósulása, mint más magánhangzók esetén. Ilyen változat pl. a bostoni angol, melyben a NURSE magánhangzót követő nem prevokális R-ek több mint 80%-a megjelenik a kiejtésben, szemben más magánhangzókkal (Wells (1982) kulcsszavai alapján CURE, START, NEAR, SQUARE, NORTH/FORCE), melyek esetében jelentősen kisebb az R-realizáció mértéke, vö. az 1. ábra első és harmadik oszlopát). A LETTER magánhangzó R-ezést növelő hatása ebben a változatban nem kimutatható (l. 1. ábra 4. oszlop).

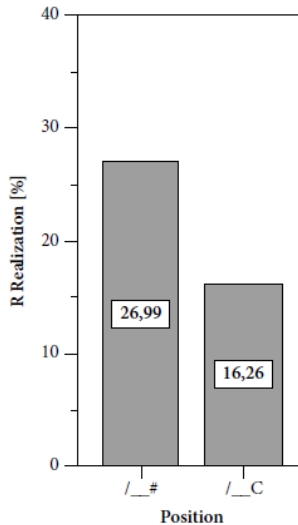

1. ábra: R-realizáció a bostoni angolban (Irwin–Nagy 2007: 141)

A melodikus hatás egy lehetséges magyarázata, hogy a NURSE és a LETTER típusú szavak egy R-színezetű magánhangzót tartalmaznak (/ɜː/ vagy /ɝː/), vagy szótagalkotó /r/-t, az R ilyen esetben pedig a szótagmagban van, nem kódában, mely indokolja az R realizációját.

A másik hatást, mely befolyásolja az R megjelenését, prozódiai hatásnak nevezhetjük, vö. Balogné Bérces–Piukovics (2017). Ennek értelmében szóvégi és hangsúlyos pozíciókban nagyobb arányban marad meg az R, mint más-salhangzó előtt vagy hangsúlytalan helyzetben (l. pl. 2. ábra). Az olyan változatokban tehát, melyekben a prozódiai hatás érvényesül, a *car* 'autó' típusú szavak lesznek azok, amelyekben nagy lesz az R-realizáció mértéke (ilyen pl. a jamaikai kreol), illetve a LETTER típusú szavak, bár utóbbi esetben a melodikus hatás is feltételezhető.

A prozódiai hatás leginkább azzal magyarázható, hogy egy pozíció fonológiai stabilitása megakadályozza az ott lévő szegmentum gyengülését vagy törlését. Számos nyelvből hozott példával illusztrálható, l. pl. Scheer (2004: 629), hogy a szóvégi helyzet stabilabb a prekonzonantálisnál, a hangsúlyos pedig a hangsúlytalannál – ezen univerzális jelenség magyarázhatja a jamaikai típusú változatokban észlelt részben R-ező mintázatot.

2. ábra: R-realizáció a jamaikai angolban (Rosenfelder 2009: 79)

A szóvégi helyzetet továbbá az is stabilizálni tudja, hogy ott az R tekintetében váltakozás van: morfémahatáron ugyanis liaison-jelenségek (kötő-R megjeleneése) mennek végbe. Példával illusztrálva, míg a *bore* 'untat' és a *bored* 'unatkozik' szavakban nincs /r/ a kiejtésben, ugyanennek a szónak más alakjaiban kötő-R jelenik meg, pl. szón belül *boring* 'unalmas', szóhatáron *bore us* 'untat minket'. Feltételezhetjük emiatt, hogy a szóvégi R-ek nagyobb arányú realizációjához az is hozzájárul, hogy az ilyen típusú szavak néha R-t tartalmazó alakban jelennek meg (szemben pl. a *market* 'piac' típusú szavakkal, melyekben a prekonzonantális helyzet miatt nem lesz váltakozás).

Mindezek alapján a tanulmány a következő kérdésre igyekszik választ találni: Létrejöhet-e részben R-ező internyelv a nem-R-ezés nem tökéletes elsjátításának eredményeképp? A kérdés megválaszolását egy empirikus kutatás segítette, melynek bemutatására a következő pontban kerül sor.

2. A kísérlet bemutatása

Az alábbiakban egy pilot kutatásnak szánt empirikus kísérlet megtervezését, lebonyolítását, eredményeit és tanulságait ismertetjük.

2.1. Az adatközlők

A kísérletben 13 felsőfokú nyelvhasználó (nyelvtanárok és anglisztika alapszakos egyetemi hallgatók) vett részt. Minden kísérleti személy magyar anyanyelvű, és az angolt idegen nyelvként tanulta, melyből következik, hogy esetükben az íráskép a kiejtésre gyakorolt erős hatását feltételezhetjük (amellett természetesen, hogy pl. filmekben és a médiában egyre nagyobb teret nyerő amerikai kiejtési alakok is az R-ezés felé húzhatják a tanulók kiejtését). Az adatközlők válogatásakor mindegyikükkel egy rövid interjú készült, melynek során a nyelvtanulásuk módjáról szerzett információk mellett a célakcentusokra (a célnyelv azon kiejtésváltozata, melynek elsajátítására törekednek a nyelvtanulók) is fény derült. A kísérletben résztvevő mind a 13 adatközlő célakcentusa nem-R-ező.

2.2. Eszközök és adatgyűjtési módszerek

A vizsgált nyelvtanulók kiejtéséről kézi mikrofonnal rögzített hangfelvétel készült, melynek során három feladatra került sor. Elsőként spontán beszéd felvétele történt (egy monológ az adatközlők előző napjának eseményeiről minimális képi stimulus segítségével), majd egy irányított feladat megoldása következett: kártyákon szereplő különböző használati- és dísz tárgyakat (pl. *air conditioner* 'légkondicionáló', *guitar* 'gitár', *scarf* 'sál' stb.) kellett az adatközlőknek egy nappali szobát ábrázoló nagyobb képen (l. 3. ábra) meghatározott szabályok szerint a számozott helyekre elhelyezniük. Végül egy rövid szöveg felolvasása zárta a felvételt. Ily módon beszélőnként 20–30 perces hangfelvételek készültek.

3. ábra: A kísérlet 2. feladatához használt kép, mely a RoomStyler nevű ingyenes programmal készült.

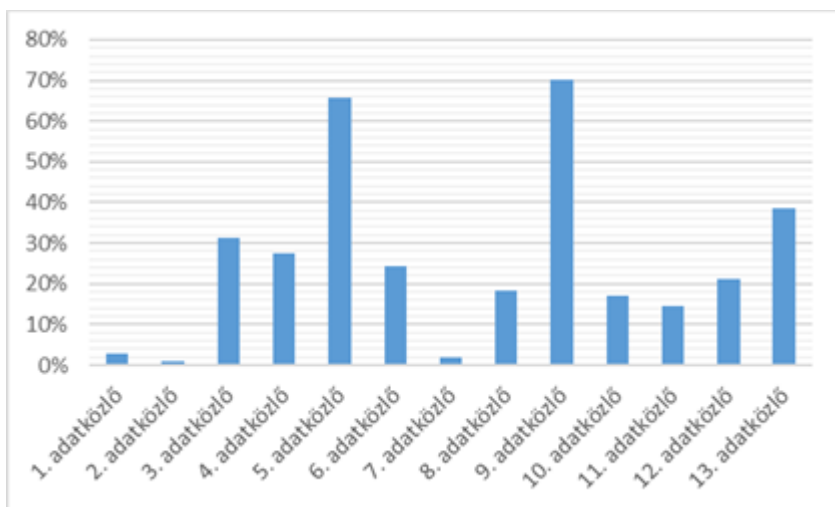
2.3. Adatelemzés

Az adatok elemzése egy Microsoft Excel adatbázis segítségével történt. Feladatonként és beszélőként az elicitált, potenciális nem prevokális R-t tartalmazó szavak listája került bele a táblázatba. A szólista három beállított kritériumra volt szűrhető: az R pozíciója (prekonzonantális vagy szóvégi), hangsúly (hangsúlyos vagy hangsúlytalan), valamint az R-t megelőző magánhangzó. Minden szó esetében nyilvántartásba került, hogy az egyes beszélők hányszor mondták ki az adott szót összesen, és abból hány esetben jelent meg az R a kiejtésükben.

Az adatbázisba nem kerültek bele azok az előfordulások, ahol nem volt egyértelműen eldönthető, hogy ejtett-e /r/-t az adatközlő vagy nem, illetve ahol olyan kiejtési hibát vétett, amely miatt a szó nem elemezhetővé vált. Utóbbi esetre pl. gyakori hiba volt a *weren't* 'nem volt' szó kétszótagú ejtése egy magánhangzó betoldásával az /r/ és az /nt/ közé, ezzel megszüntetve az R prekonzonantális pozícióját, és a kísérletben vizsgált szempontok szerinti elemezhetőségét. Ily módon a potenciális nem prevokális R-t tartalmazó szavak összesen közel 1300 db kiejtése került be végül az adatbázisba.

3. Eredmények

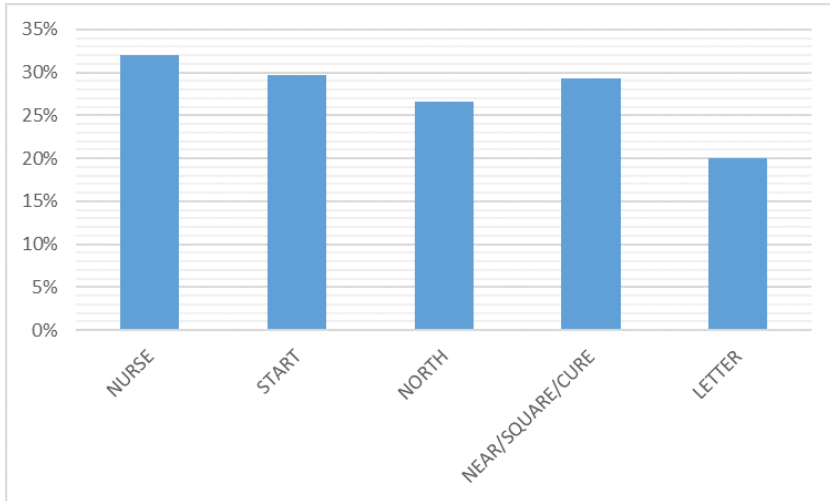
A 13 adatközlő kiejtésében az R megvalósulásának összesített mértéke 26%, amely egyrészt megfeleltethető az anyanyelvi átlagos arálynak (20–40%, l. az 1.2. pontot), másrészt azt mutatja, hogy a nem-R-ező kiejtészváltozat elsajátítására törekvő nyelvtanulók viszonylag jól teljesítenek, de természetesen nem hibátlanul. Fontos megjegyezni, hogy jelentős mértékű beszélőn belüli és beszélők közötti variabilitás vehető észre az adatokban (l. 4. ábra): míg az 5. és a 9. beszélő kiugróan magas értékeket produkált, az 1., 2. és a 7. beszélő esetében nagyon kicsi az R-ezés mértéke, hármójuk kiejtése már a kategoriális nem-R-ező változathoz közelít. A többi beszélő R-ezésének mértéke az anyanyelvi átlagoknak megfelelő.

4. ábra: Beszélőn belüli és beszélők közötti variabilitás

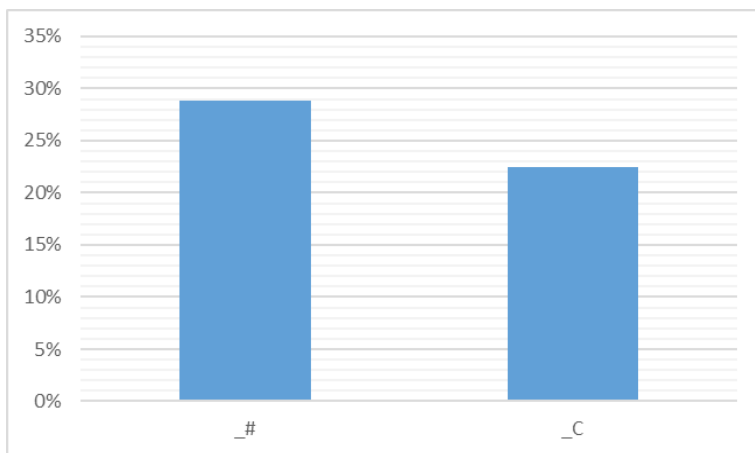
Ami az R-ek megtartását vagy törlését befolyásoló két fő hatást, közülük először a melodikus hatást illeti, nem látszik az esetünkben, hogy a NURSE magánhangzó előtt nagyobb arányban jelennének meg R-ek a kiejtésben, sőt, úgy tűnik, hogy az R-t megelőző magánhangzó semmilyen hatással nincs az R viselkedésére (l. 5. ábra). Ennek lehetséges magyarázata, hogy nem anyanyelvi beszélőként a nyelvtanulók nem egyesítik a NURSE magánhangzót az utána álló R-rel, hanem a magánhangzó minőségétől függetlenül egyformán

kezelnek minden magánhangzó + R szekvenciát, így tehát nem ejtenek R-színeztű magánhangzót vagy szótagalkotó R-t.

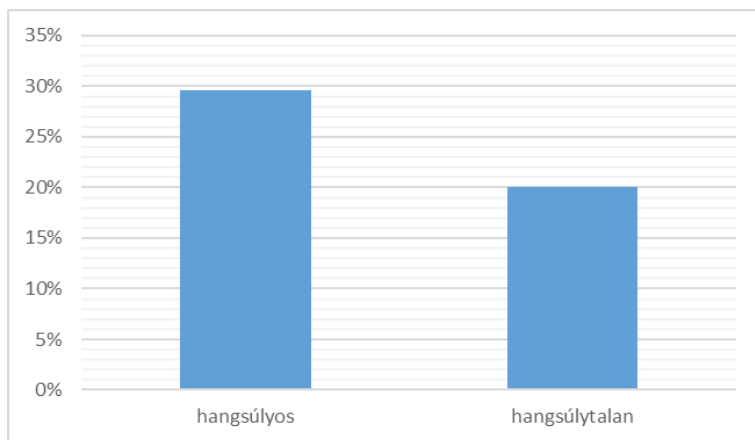

5. ábra: A melodikus hatás hiánya az adatközlők kiejtésében

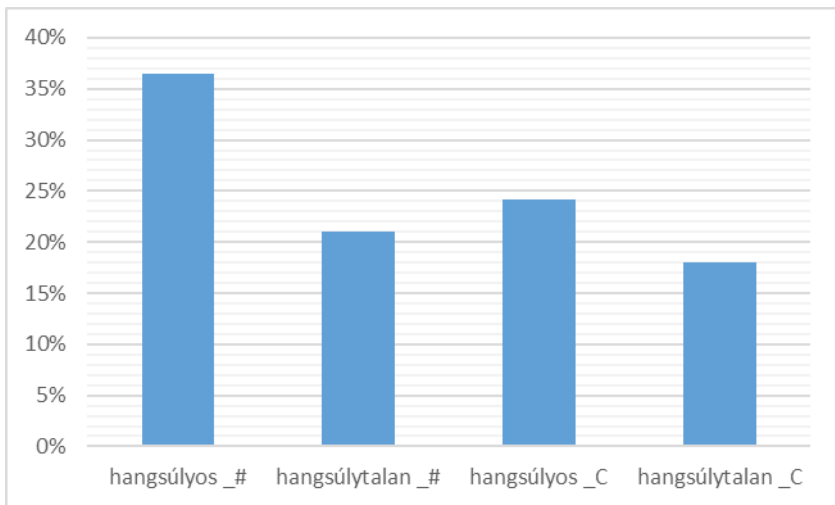
A prozodikus hatás viszont már kimutatható az adatokból: látszik, hogy mind a szóvégi (l. 6. ábra), mind a hangsúlyos helyzet (l. 7. ábra) megalapozza az R nagyobb arányban történő megjelenését (utóbbi tűnik a kettő közül az erősebb faktornak, mivel a szóvégi R kisebb mértékben látszik stabilabbnak a prekonzonantálisnál). Ha pedig megnézzük a két faktor egymással való kombinációit (l. 8. ábra), láthatjuk, hogy szóvégi hangsúlyos pozícióban jelentősen nagyobb arányú a megtartott R-ek száma a másik három kombinációhoz képest, valamint így is látszik, hogy a hangsúly meghatározóbb faktor, mint az R pozíciója.

6. ábra: R-realizáció szóvégi és prekonsonantális helyzetben

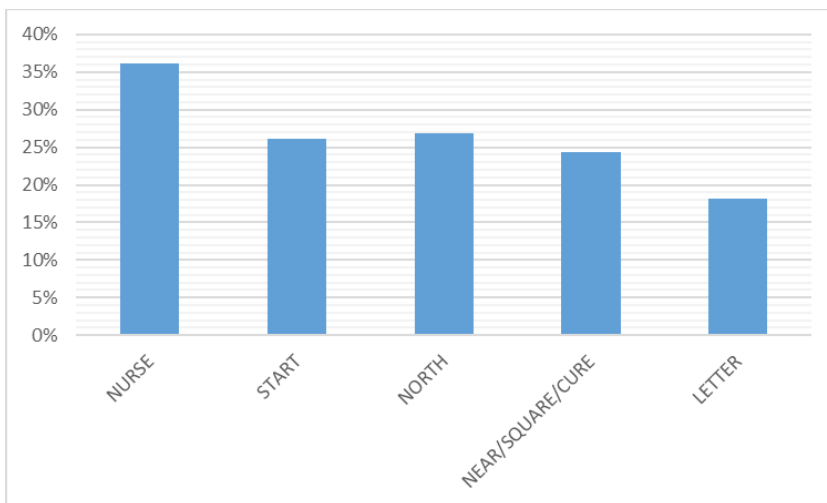
7. ábra: R-realizáció hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetben

8. ábra: R-realizáció a szóvégi és prekonsonantális helyzetek permutációiban

Az eredmények eddigi ismertetése a 13 kísérleti személy összesített értékeit mutatta meg – nézzük meg most az adatközlőket kisebb csoportokra bontva, illetve egyenként is!

Először vizsgáljuk meg az arányok alakulását abban az esetben, ha az öt kiugró értékű beszélő eredményeit (a két erősen R-ező, és a három szinte kategorikus nem-R-ező akcentussal beszélő alanyt) kihagyjuk az elemzésből. Ez a melodikus hatásban mutat érdemi változást (l. 9. ábra): bár a különbség a NURSE és a többi magánhangzó között távolról sem olyan éles még így sem, mint az anyanyelvi kiejtésváltozatok esetében, elmondhatjuk, hogy a nyelvtanulók valószínűleg nagyobb arányban egyesítik az R-t az azt megelőző NURSE magánhangzóval, mint ahogyan az összesített átlagból kirajzolódott. Bár az /r/ magánhangzókra gyakorolt hatását ez a kísérlet nem vizsgálta, a hangfelvételek újbóli meghallgatása alátámasztja ezt a konklúziót: R-színezetű magánhangzókat bizonyos adatközlők ejtettek nagy arányban, míg mások semmikor, ez eredményez nehezen értelmezhető átlagos értékeket. Egy pontosabb képhez viszont az adatközlők egyenkénti kielemezésére volna szükség, melyhez ebben a kísérletben nem áll rendelkezésre kellő mennyiségű adat.

9. ábra: A melodikus hatás érvényesülése a kiugró értékek elemzésből való kihagyásával

Az adatközlők kiejtésének egyenként történő elemzésekor további megfigyeléseket is tehetünk. Említettük, hogy a részben R-ező kiejtésváltozatok különböző altípusokba sorolhatók annak alapján, hogy a melodikus és/vagy a prozódiai hatás milyen mértékben befolyásolja az R megvalósulását (l. 1.2.-es pont). Valószínűsíthető, hogy az egyes adatközlők internyelvében megjelenő mintázatok megfeleltethetők az anyanyelvi részben R-ező kiejtésváltozatok altípusainak, hiszen az egyes beszélők esetében olyan mintázatokat láthatunk kirajzolódni, mely bizonyos típusú szavakban (melodikus vagy prozódiai hatásra) előnyben részesíti az R megvalósulását. Ennek pontos kimutatásához viszont több adatközlőre, hosszabb hangfelvételekre és további kutatásokra van szükség, mivel az ebben a kísérletben használt adatbázisban az egy beszélőre lebontott gyűjtött adat mennyisége túl kevés ahhoz, hogy az egyes adatközlőkről megbízható megállapításokat tegyünk.

Egy másik megfigyelés az egyes adatközlők kiejtésével kapcsolatban, hogy egyik adatközlő beszédében sem mutatkozott hangátkötés (kötő- és betoldott R), még a három, a kategorikus nem-R-ezéshez (melynek jellemzője az R-liaison) közelítő beszélő esetében sem: a morfémahatáron lévő R-ek az ő kiejtésükben is törölődtek, a hiátust pedig általában glottális zárhangokkal

oldották fel. Ennek magyarázatához is további vizsgálatokra van szükség, de előljáróban annyit megállapíthatunk, hogy a liaison-jelenségek valószínűleg a nem-R-ezés elsajátításának egy későbbi stádiumában jelennek meg. Ez egy további bizonyítékként szolgálhat arra, hogy az angolt idegen nyelvként tanult beszélők esetében valóban nem elemezhetjük a tanulmányban vizsgált jelenséget R-betoldásként, hiszen a tanulók kiindulópontja az R-t tartalmazó alak, melyből az R elnyomásának hatására alakulnak ki az R nélküli formák; az R visszaállítása morfémahatáron pedig vélhetően egy ezutáni stádiumban történik.

4. A vizsgálat korlátai

A kutatás pilot jellegéből adódóan a vizsgálat számos korlátjára fény derült az adatelemzés közben. Ezek közül talán a legfontosabb a megfigyelői paradoxon (observer's paradox), mely jelentős mértékben volt jelen a dolgozatban bemutatott kísérletben. A kutatásban résztvevő adatközlőkre ugyanis nagy mértékben jellemző a tudatos normakövetés (esetükben egy nem-R-ező kiejtészváltozat követése), mely olyan mesterséges körülmények között, mint az itt bemutatott kísérlet, a beszédükre történő fokozott odafigyelést von maga után. Ez meg is mutatkozott abban, hogy a három különböző feladatban (ahogyan ez várható is volt, vö. pl. Tarone 1979, Tarone 1982) ahogy csökkent a spontaneitás mértéke és a feladatok formalitása nőtt, fokozatosan közelített az adatközlők kiejtése a nem-R-ezés felé. Részben ezzel magyarázható a három szinte tökéletes nem-R-ező mintázatot mutató adatközlő esete: valószínűsíthető, hogy spontán beszédüknek egy hosszabb felvétele esetén nagyobb lett volna az R-realizáció mértéke. Az egyik adatközlő esetében ez különösen megmutatkozott, aki a kísérlet vége felé hirtelen átváltott egy kategorikus nem-R-ező akcentusra, vélhetően annak köszönhetően, hogy rájött, milyen nyelvi jelenség vizsgálatára irányulhatnak a feladatok.

Az adatok elemzését az is nehezítette, hogy az R megjelenésére számos olyan tényező hatással lehet, melyet ebben a kutatásban nem vettünk figyelembe. Ilyen pl. a szavak gyakorisága, hiszen minél gyakoribb egy szó, annál valószínűbb, hogy a nem-R-ezésre törekvő nyelvtanulók kiejtésében megvalósul az adott szóban R-törlés. Ez magyarázhatja, hogy a *before* 'előtt' szóban kisebb mértékű volt az R megvalósulása, mint pl. a *door* 'ajtó' szóban (mely kevésbé gyakori), melyek egyébként a kísérletben vizsgált tényezők tekintetében (pozíció, hangsúly és az R-t megelőző magánhangzó) megegyeznek.

A szavak gyakoriságával összefüggésben állhat az a probléma is, hogy bizonyos lexikális elemek esetében egy rögzült R-ező vagy nem R-ező ejtést

feltételezhetünk egy erős minta-kiejtésnek köszönhetően. A legszembetűnőbb példa erre a *yesterday* 'tegnap' szó esete, mely minden adatközlő beszédében (akár többször is) megjelent, és egy esetben sem tartalmazott R-t, még a két kiugróan R-ező beszélő kiejtésében sem. Ennek az lehet a magyarázata, hogy a nyelvtanulók ezt a szót egy erős nem-R-ező minta (pl. a közismert Beatles-sláger) hatására nem-R-ező formában tanulták meg, és az ilyen formában rögzült a beszélők mentális reprezentációjában. Emiatt az is elképzelhető, hogy ez a szó nem tartalmaz R-t még az R-ező akcentusú nyelvtanulók kiejtésében sem.

Hasonlóképpen nem vettük figyelembe az R-t követő mássalhangzókat, illetve az olyan szociolingvisztikai tényezőket, mint nem, kor stb., melyek R-ezésre gyakorolt hatása szintén kimutatható, vö. pl. Rosenfelder (2009).

Ezekon kívül még egy olyan faktor is szerepet játszhat az R-ezés mértékében, amelyről a cikk írásakor még nem született vizsgálat: a szavak hossza. Erre a lehetséges hatásra néhány nyelvtanár adatközlő hívta fel a figyelmet, akik a kísérlet kapcsán kialakult beszélgetésünk során arra a felismerésre jutottak, hogy rövidebb szavak esetén nagyobb mértékben tartják meg az R-eket, attól tartva, hogy tanítványaiknak nehézséget okozna az R nélküli alakok felismerése. Ez összefügghet a (mind az angolban, mind a magyarban meglevő) minimális szó megszorítással is. Az itt felsorolt számos további tényező hatásainak részletesebb, statisztikai elemzést is magába foglaló vizsgálata a kutatás folytatásában egy megoldandó feladat lesz.

Összegzés

Jelen tanulmány azt illusztrálta, hogy szisztematikus mintázatok rajzolódnak ki egymástól függetlenül kialakuló köztes fonológiai rendszerekben (esetünkben kreol nyelvekben és internyelvekben). A bemutatott kísérlet eredményei azt mutatják, hogy a nem-R-ezés elsajátításában is megtalálható egy köztes állapot, melynek jellemzői az anyanyelvi részben R-ező kiejtészváltozatokban észlelt jelenségekkel párhuzamba állítható. Összegzésként elmondhatjuk, hogy a nem-R-ezésre törekvő nyelvtanulók a tipikusan magyar akcentussal beszélt angol („Hunglish”) egy olyan részben R-ező változatát beszélik, amely beszélőnként eltér. A nem-R-ezés teljes elsajátítása előtt az internyelvükben található köztes stádium mintázatait legfőképpen a nyelvi szerveződés általános elvei határozzák meg, vö. Plag (2009), vagyis a prozódiai stabilitás univerzális fonológiai alapelvei.

Hivatkozások

- Balogné Bérces Katalin – Piukovics Ágnes 2017. *Semi-rhoticity in language contact: English-based creoles and interlanguages*. Konferencia-előadás, 13th Biennial HUSSE Conference, Eger, 2017. január 26-28.
- Broadbent, Judith 1991. Linking and intrusive *r* in English. *University College London Working Papers in Linguistics* 3: 281–302.
- Irwin, Patricia – Nagy, Naomi 2007. Bostonians /r/ speaking: A quantitative look at (R) in Boston. *University of Pennsylvania Working Papers in Linguistics* 13(2): 135–147.
- Plag, Ingo 2009. Creoles as interlanguages: Phonology. *Journal of Pidgin and Creole Languages* 24(1): 119–138.
- Rosenfelder, Ingrid 2009. Rhoticity in educated Jamaican English: An analysis of the spoken component of ICE-Jamaica. In Thomas Hoffmann – Lucia Siebers (eds.) *World Englishes: Problems, properties and prospects*. Amsterdam, John Benjamins, 61–82.
- Scheer, Tobias 2004. *A lateral theory of phonology: What is CVCV and why should it be?* Berlin, Mouton de Gruyter.
- Tarone, Elaine Elizabeth 1979. Interlanguage as chameleon. *Language Learning* 29: 181–191.
- Tarone, Elaine Elizabeth 1982. Systematicity and attention in interlanguage. *Language Learning* 32: 69–84.
- Wells, John Christopher 1982. *Accents of English*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Zajac, Magdalena – Rojczyk, Arkadiusz 2017. *Realisation of /r/ in the speech of Polish learners of English: An examination of L1 and L2 productions*. Konferencia-előadás, Approaches to Phonology and Phonetics (APAP), Lublin, 2017. június 23-25.

MIÉRT SELYPÍTENEK AZ OLASZOK? AZ OLASZ SZIBILÁNSOK DIALEKTÁLIS VÁLTOZATOSSÁGÁNAK FONOLÓGIAI HÁTTERE

Huszthy Bálint

Bevezetés

Az olasz rendkívüli dialektális változatossággal bíró nyelv, csaknem valamennyi olasz település önálló nyelvjárást tudhat magáénak, vö. Berruto (2000). Ez a változatosság bármely nyelvi szinten tetten érhető, ám ebben a tanulmányban mindössze egyetlen hangcsoport, a szibilánsok kapcsán szándékozom bemutatni.

Olaszul nem (vagy csak felületesen) beszélő magyarok számára is feltűnhet, hogy az olaszok sokszor egészen másként ejtik az /s/ hangot, mint a magyarok. A magyar köznyelvben elterjedt alveoláris ejtésmód ugyanis nem minden olasz dialektális területre jellemző, bár éppen Toszkanára igen, amely az olasz köznyelv alapjául szolgáló nyelvjárás hazája. Olaszország más régióiban azonban gyakran visszahúzott nyelvheggyel ejtik a szibilánsokat, ami a magyar fül számára „selypítésnek” tűnhet.¹

Ez a fajta „selypítés” azonban következetes dialektális változatosságot mutat: az északolasz tartományokban valamennyi szibiláns (dialektustól függően többé vagy kevésbé) visszahúzott nyelvheggyel ejtődik, ami leginkább a posztalveoláris képzési helyhez közelít, ezt a [ç, ʒ] szimbólumokkal fogom jelölni. Közép- és Dél-Olaszország nagyobb részén pedig a szibilánsok képzési helye mássalhangzó előtti helyzetben húzódik hátra, általában prepalatális vagy palatális réshangokat eredményezve, melyeket a [ʃ, ʒ] karakterekkel jelölök. Olaszország legdélebbi részein pedig retroflex szibilánsok fordulnak elő nagy számban, melyek jele ebben a cikkben [ʂ, ʐ] lesz, vö. Rohlfs (1966: 257–259), Maturi (2002: 92–93).²

Tanulmányom célja a rendelkezésre álló források alapján az /s/ olasz dialektusokban megjelenő változatainak fonológiai tipologizálása, valamint a

¹ Az alkalmazott fonetika terminológiája szerint a **selypítés** (vagy szigmatizmus) a pöszeség egy változata, mely a sziszegő hangok helytelen (normától eltérő) képzését jelenti, vö. Gósy (2004: 262). Ebben a tanulmányban a 'selypítés' kifejezést nem ebben az értelemben használom, hanem a szót egy percepciósi jelenség hangulatfestő jellegű jellemzésére veszem kölcsön: az olaszok egy jelentékeny része ugyanis úgy ejti az /s/ hangot, mint azok a magyar gyerekek, akik még nem tanulták meg az /s/ alveoláris ejtését, amit a logopédusok selypítésként diagnosztizálnak.

tipológia optimalitáselméleti elemzése. Az olasz dialektológusoknak ugyanis közkedvelt témája a „palatalizálódó /s/”, ám fonetikai jellegű ismertetések mellett többnyire nem bocsátkoznak részletes fonológiai elemzésbe, amit jelen cikkben részben pótolni kívánok.

1. A különnc /s/

A szibilánsok fonetikai és fonológiai szempontból is különleges szegmentumoknak mondhatók: esetükben a legkisebb artikulációs különbség is jelentős percepciós eltéréseket tud okozni, a nyelvi rendszerben pedig „kiállhatatlannak” tudnak minősülni, és számos kivételt hajlamosak okozni.

A szibilánsok között a frikatívákra fogok összpontosítani ebben a cikkben, közülük is mindenekelőtt az alveoláris /s/ fonémára és lehetséges megvalósulásaira, amely általában a nyelvek „legkülöncebb” eleme. Persze nemcsak a frikatívák, hanem a szibiláns affrikáták – pl. [ts, dz] – is hajlamosak a rendellenes hangtani viselkedésre, ám ezekre itt nem térek ki.

1.1. A szibilánsok kiállhatatlanságáról

Ladefoged és Maddieson (1996: 145–147) a szibilánsoknak rendkívüli fonetikai változatosságát állapítják meg, és olyan szegmentumcsoportként azonosítják őket, amely a legérzékenyebb az artikulációs berendezés változására. A frikatívák képzésekor igen szűk légcsatorna jön létre a szájban, amely tovább szűkül a szibilánsok esetében. A nyelvhegy és a fogak között sebesen kiáramló levegő szinte „súrolja” a fogakat, ez eredményezi az egyik legélesebb és legzajosabb hangot, amely az /s/ ejtésekor hallható.³

A szibilánsok esete fonológiai szempontból tovább bonyolódik. Számos fonológus szentelt tanulmányt az /s/ különös szótagszerkezeti viselkedésének mássalhangzó előtti (továbbiakban /sC/) helyzetben, l. Kaye (1992), Treiman és mtsai (1992), Marotta (1995), Lowenstamm (1996), Morelli (1999), Bertinnetto (1999, 2004), Vaux–Wolfe (2009), Cser (2012), Baroni (2014a, 2014b).

A legnépszerűbb javaslat szerint az /sC/-kapcsolatok alapvetően heteroszillabikusak (vagyis az /s/ és a következő mássalhangzó külön szótaghoz

² A szibilánsok képzési helyeinek elnevezései nem minden esetben az IPA meghatározásait követik ebben a cikkben, hanem az olasz hangtani hagyományt, vö. Canepari (2012): az IPA ugyanis a [ʃ, ʒ] mássalhangzókat posztalveoláris képzési helyűnek nevezi, itt pedig a [ʃ, ʒ] lesznek posztalveolárisként számon tartva, míg a [ʃ, ʒ] prepalatálisként, amit a „palatalizáció” jelensége is indokol. Összességében minden jelen cikkben előforduló szibiláns koronális lesz, vagyis a nyelv hegyével és élével képzett hang.

³ Nem véletlen, hogy különböző nyelveken egy latinból eredő hangutánzó terminussal ’stridens’ hangoknak is szokták nevezni a szibilánsokat.

tartoznak), ám egyértelmű ellenpélda is akad, elsősorban a latin és az olasz nyelv hangtanából. Az ókori versirodalom alapján például úgy tűnik, hogy a latinban az /sC/-csoportoknak mindkétféle szótagolása lehetséges volt, ugyanis a klasszikus metrum hol az egyik, hol a másik szótagolást követeli, hogy az adott jambikus, anapestikus, hexameteres, pentameteres vagy más versformájú sor jól formálttá váljon. Cser (2012) állítása szerint szó belsejében az /s/ mássalhangzó előtt mindig kódában van, és ha nem fér bele a kódába, akkor extraszillabikus.

Ami az olasz hangtant illeti, Bertinnetto (1999, 2004) kimutatta, hogy a mai beszélt olaszban teljesen véletlenszerűen fordulhatnak elő heteroszillabikus és tautoszillabikus (vagyis egyazon szótagon belüli) /sC/-kapcsolatok.⁴ A szótagszerkezeten kívül azonban az olasz fonológia számos más szeletében is rendellenességeket okozhatnak a szibilánsok, melyekről a következő pontban számolok be.

1.2. Az /s/ további rendellenességei az olaszban

Az olasz nyelv dialektusaiban (valamint ugyanazon dialektusokon belül is) számos jól megkülönböztethető koronális szibiláns tűnik fel, melyek fonológiai szempontból többnyire mind kiegészítő eloszlásban állnak egymással, mint az /s/ fonéma allofónjai, vö. Rohlf (1966: 281–285, 379–381). A Nápoly tágabb környékén beszélt nyelvjárásokban például az /s/ fonémának hat allofónja van, attól függően, hogy mely mássalhangzók előtt vagy után, illetve magánhangzók között jelenik-e meg: így az [s, z, ʃ, ʒ, ts, dz] hangok bármelyikeként realizálódhat, bővebben l. Radtke (1997: 74), Maturi (2002: 93), Ledgeway (2009: 99), Huszthy (2017: 193).

Az olasz köznyelvben (ahogy igen sok dialektusban is) az egyetlen lehetséges zörejhankapcsolat az /sC/, minden más zörejhankapcsolata egyszerűsödött a nyelv történetében. Ezzel szemben igen meglepő, hogy a szinkrón olasz hangtanban az /s/ az egyedüli szegmentum, amely jövevényyszavakban képes törlődni mássalhangzó-kapcsolatokból. Az olasz nyelv aktuális fonológiai állapota erősen törekszik minden bemeneti szegmentum megőrzésére, és többnyire svá-betoldással igyekszik a mássalhangzótörést megelőzni, pl.: ol. *ping[ə]pong[ə]*, *soft[ə]ball[ə]*, *fast[ə]food[də]* stb. Az /s/ azonban hajlamos törlődni szó közepén és szó végén létrejövő mássalhangzócsoportokból

⁴ Bertinnetto egyik legfőbb érve az /sC/-kapcsolatokat megelőző hangsúlyos magánhangzóval kapcsolatos, amely hosszan és röviden is előfordulhat az olasz beszédben, pl.: *p[a:]sta* és *p[a]sta* 'tészta'. Az olasz hangsúlyos szótag súlya nem lehet több két moránál, vö. Krämer (2009: 134–135), így mikor a magánhangzó hosszú, /sC/ biztosan tautoszillabikus, mert a hangsúlyos szótag-mag nem tartalmazhat egyszerre hosszú magánhangzót és kódamássalhangzót is.

(leginkább mássalhangzó után). A szóvégi /s/-törlés sok jövevényszóban lexikalizálódott is, pl.: *McDonald*'<s>, *Google map*<s>, *Uncle Ben*'<s>, *dart*<s>, *la Champion*<s> 'a Bajnokok Ligája' stb. A szóbeljei /s/-törlés komplex mássalhangzó-törlődásban szokott előfordulni, ám mivel az ilyesmi ritka, ez a jelenség nem lexikalizálódhatott, csupán tendenciális jelleget mutat, pl.: *Bildung*<s>*roman*, *back*<s>*lash*, *style*<s>*drawer*, stb.

Mivel az anyanyelvi olasz szókincsben eleve nincs is más zörejhangkapcsolat, a zöngésségi hasonulás egyedüli lehetséges alanyai is az /sC/-kapcsolatok, vö. Nespor (1993). Az /s/ zöngés mássalhangzó előtt rendszerint zöngésül is az olaszban, ahogy a dialektusokban az [ʃ]-sé palatalizálódó /s/ is, pl.: (ol.) [z]gabello 'sámlia', [z]litta 'szánkó', (nápolyi) O[ʒ]valdo 'Oszvald', [ʒ]morfia 'grimasz', stb., vö. Ledgeway (2009: 99). Amint látszik, nemcsak zörejhangok váltják ki az /s/ zöngésülését, hanem zengőhangok is, vö. Krámer (2009: 209).

Jövevényszavakban természetesen előfordulnak más típusú zörejhangkapcsolatok is, de igen meglepő módon az olaszok nem alkalmaznak zöngésségi hasonulást ilyen szavakban, pl.: vo[dk]a, M[ekd]onald's, gan[gs]ter, u[pg]rade, a[bs]ide 'szentély', a[fg]ano 'afgán', e[kdz]ema 'ekcéma' stb. Számos adatfelvétel alapján úgy tűnik, mintha az olaszok kifejezetten „töreknének” a szomszédos zörejhangok ellentétes zöngésségi értékeinek megőrzésére, a zöngésségi hasonulás hiánya valójában „fonologizálódott” a szinkrón olasz hangtanban (vö. Huszthy 2016). Ez a nyelvi viselkedés egyébként egybevág a szinkrón olasz fonológia feltételezett „konzervativitásával”, ami a bemeneti elemek már említett megőrzésére való törekvést, az inkább betoldásra, mintsem törlésre való hajlandóságot jelenti (vö. Huszthy 2015). Mindez még inkább kitüntetett helyzetbe hozza a szibilánsokat, melyek hasonló körülmények között zöngésedhetnek.

2. Szibilánsok az olasz dialektusokban

Ebben a szakaszban az olasz dialektusokban előforduló koronális frikatívákat, vagyis az /s/-t és visszahúzott nyelvheggyel képzett változatait fogom egy szakirodalmi tipológiához igazítva felvázolni.

2.1. Dialektológiai kitekintő

Az olasz nyelv főbb dialektális területei, a félsziget nyúlánk alakjához igazodva, vertikális tengely szerint különülnek el: így beszélhetünk északi, centrális, déli és szélsőségesen déli dialektusokról, vö. Dardano–Trifone (1985: 34). A négy területen belül található nyelvjárások jó néhány közös fonetikai

és fonológiai tulajdonságot mutatnak egymással, így például az /s/ legjellemzőbb ejtémódjára vonatkozólag is.

Egymás közt maguk az olaszok is megkülönböztetik kollokválisan egyes dialektális területek leginkább elterjedt /s/ hangjait, így beszélnek „északi /s/”-ről (amit „velencei”-nek vagy „emíliai”-nak is szoktak hívni, és egy enyhén hátrahúzott nyelvheggyel ejtett [ɕ]-t értenek alatta), „nápolyi /s/”-ről (amit a mássalhangzó előtt palatalizálódó [ʃ]-re értenek), valamint „szicíliai /s/”-ről (ami egy szintén mássalhangzó előtt megjelenő, jelentősen hátrahúzott nyelvheggyel ejtett [ʂ]).

Ezek a „közszájon forgó” elnevezések jól illusztrálják az /s/ változatait az olasz dialektusokban: Közép-Olaszország nyelvjárásaiban (és így a toszkán alapú köznyelvben is) alveoláris [s]-ként ejtik az /s/ fonémát, északon többnyire posztalveoláris [ɕ]-ként, délen mássalhangzó előtt prepalatális [ʃ]-ként, míg a szélsőségesen déli dialektusokban (úgy mint Szicíliában és Calabria déli részén) retroflex [ʂ]-ként, vö. Rohlfs (1966: 257–259).

Nyelvtörténeti adalékként érdemes megjegyezni, hogy a magyar nyelvtörténészek [ʃ]-sező nyelvjárásoknak nevezik azokat az északolasz dialektusokat, melyekből a magyar nyelvbe palatális [ʃ]-sel (vagy [ʒ]-vel) kerültek át latin etimologikus [s]-szet tartalmazó szavak, vö. Kiss–Pusztai (2003), pl.: *flaska* (← ol. **flasca* ’üveg’), *bástya* (← ol. **bastia*), *kóstál* (← ol. *costa* ’valamennyibe kerül’), *muzsika* (← ol. *musica*), *bazsalikom* (← ol. *basilico*), *petrezselyem* (← ol. **petrosilio*) stb. A magyar szavakban feltűnő [ʃ, ʒ] érv amellett, hogy az északolasz átadó nyelvjárásokban a középkorban is hátrébb húzott nyelvheggyel ejtődtek a szibilánsok, mind mássalhangzó előtt, mind magánhangzók között. Az /s/ fonéma északolasz artikulációs gesztusa ugyanakkor bizonyára a korban sem érte el a prepalatális képzési helyet, ellentétben a magyarban meghonosodott alakváltozatokkal; az olaszok feltehetőleg abban az időben is posztalveoláris szibilánsokat képeztek, amit a magyar fül a prepalatálisokkal azonosított.

Megjegyzendő továbbá, hogy az olasz nyelvben és dialektusaiban az /ʃ/ hang fonémaként is előfordul, ám ez fonológiai szerepét tekintve nem azonos azzal az [ʃ]-sel, amelyet az /s/ fonéma allofónjaként fogok bemutatni a dialektusokban. Az /ʃ/ fonéma ugyanis csak intervokális helyzetben fordul elő, és a köznyelvben (valamint a centrális és a déli dialektusokban) mindig hosszú. Az /s/ ellenben csak mássalhangzó előtti helyzetben ejtődhet prepalatális [ʃ]-ként, mégpedig annak a palatalizációs jelenségnek az eredményeként, melyet a későbbiekben részletesen elemezni fogok.

2.2. Az /sC/-kapcsolatok tipológiája

Az /s/ eddigiekben felvázolt változatos fonetikai megjelenéseinek elemezhetősége megkívánja, hogy fonológiai szempontból 'palatalizációnak' tekintsek minden olyan jelenséget, amely esetében az /s/ fonéma nem alveolárisan (a feltételezett fő variáns ejtésének megfelelően) képződik az olasz dialektusokban, hanem a nyelvhegy bizonyos fokú hátrahúzásával (akár posztalveoláris [ç]-ről, akár prepalatális [ʃ]-ről, akár retroflex [ʂ]-ről vagy bármilyen más változatról legyen is szó).

A palatalizáció történetileg az /sC/-kapcsolatokat érinti az olasz dialektusokban: az /s/ bizonyos mássalhangzók előtt palatalizálódik, mások előtt pedig nem. Egyes régiókban a palatalizáció olyannyira általános tud lenni bármely mássalhangzó előtt, hogy a jelenség az intervokális helyzetre is áterjedhet, így például az északolasz területek többségén az /s/ minden fonetikai környezetben palatalizálódik.

A palatalizációt ugyan nem mindenütt ugyanazok a mássalhangzók váltják ki, de a jelenség dialektális vonatkozásban jól tipologizálható. Lorenzetti (2015) a második leideni Italian Dialect Meeting konferenciára kidolgozott egy általános tipológiát, melyben – Rohlf's (1966) adatai alapján – négy csoportba sorolja az olasz dialektusokat az /sC/-palatalizáció lehetséges típusai szerint. Táblázatát némi egyszerűsítéssel és egyértelműsítéssel alább közlöm.⁵

⁵ Lorenzetti (2015) táblázata legjobb tudomásom szerint egyelőre publikálatlan, de az Italian Dialect Meeting 2015 konferencia internetes oldaláról absztrakt formában letölthető, így ebben a cikkben Lorenzetti (2015) címkével a konferenciaelőadásra, illetve az absztraktra hivatkozom: <http://media.leidenuniv.nl/legacy/lorenzetti.pdf> (utoljára ellenőrizve 2017. február 14-én).

1. táblázat: /s/ palatalizációja mássalhangzó előtt az olasz dialektusokban

	Dialektális terület	/s/+[p]	/s/+[k]	/s/+[t]
a.	Lucania	✗	✗	✗
	Calabria	✗	✗	✗
b.	Ticino, Lombardia, Emilia-Romagna	✓	✓	✓
	Lazio déli része	✓	✓	✓
	Szicília	✓	✓	✓
c.	Piemont, Trentino	✓	✓	✗
	Campania	✓	✓	✗
d.	Abruzzo, Molise	✗	✗	✓
	Salento	✗	✗	✓

Az 1. táblázat első oszlopában szereplő dialektális területek nem fedik le ugyan a teljes olasz nyelvterületet, ám jól szemléltetik az /sC/-kapcsolatok négyféle előfordulását. A táblázat celláiban látható pipák (a szürke háttérrel) palatalizációt jelentenek, az ✗ pedig a palatalizáció hiányát (vagyis az /s/ alveoláris ejtését). A felső sorban látható [p], [k] és [t] hangok a **labiális**, a **veláris** és az **alveoláris** képzési helyeket jelölik (tehát például a labiálisokat tekintve nemcsak a [p], hanem a [b] is kiváltja a palatalizációt – az /s/ zöngésülésével együtt – valamint nem bilabiálisok is, mint a [v] és az [f], illetve zenőhangok is, mint az [m]).

A /sC/-kapcsolatok dialektális típusai tehát a következőképp oszlanak meg az olasz nyelvterületen: az **a** csoport dialektusaiban az /s/ mindig alveolárisan ejtődik, tehát nincs palatalizáció; a **b** csoport dialektusaiban az /s/ minden mássalhangzó előtt palatalizálódik; a **c** csoportban az alveoláris mássalhangzók előtt nincs palatalizáció, de a többi esetben van; a **d** csoportban pedig csak az alveoláris mássalhangzók előtt történik palatalizáció.⁶

⁶ A négy csoport elemei természetesen általánosítás alapján lettek megállapítva; minden dialektális régióban találhatók kivétező dialektusok, illetve a dialektushatár sem minden esetben esik egybe a régióhatárral, bár Olaszország történelmi-politikai adottságai kapcsán a fő izoglosszák gyakran politikai határral is egybeesnek, vö. Loporcaro (2009).

2.3. A tipológia felülvizsgálata

Lorenzetti (2015) tipológiája elsősorban Rohlfs (1966) fél évszázaddal korábbi adatain alapszik, ezért szükségesnek láttam a tipológia hozzávetőleges felülvizsgálatát. Ehhez megfelelő anyagot nyújt a berlini Humboldt Egyetem romanistái által létrehozott VIVALDI online adatbázis, amely 1998-tól 2016-ig készített dialektális hangfelvételeket tartalmaz különböző olasz falvakból.⁷ Az adatbázis felvételei sajnos nem a legjobb hangminőséget képviselik, így nem alkalmasak akusztikai programokkal való elemzésre. Az /sC/-palatalizáció vizsgálatát ugyanakkor lehetővé teszik, mert az /s/ hátrahúzott nyelvhegygyel való ejtése szabad füllel is jól hallható a felvételeken (és egyúttal bárki számára ellenőrizhető).

A négyféle dialektális viselkedést mindenképpen megerősítik a VIVALDI adatbázis felvételei⁸, tehát a Lorenzetti (2015) által felállított négy csoporton nem szükséges változtatni. A csoportokba azonban újabb dialektusok vehetők fel, illetve más dialektusok az újabb tapasztalatok alapján átcsoportosíthatók. A 2. táblázatban saját kiegészítéseimet adom hozzá Lorenzetti (2015) tipológiájához, a négy dialektális csoportnak típuscímeként is adva.

2. táblázat: Az /sC/-palatalizáció revidált tipológiája

	Típus	Területek	/s/[p]	/s/[k]	/s/[t]
a.	Toszkán-típus	Basilicata, Calabria, Marche, Toscana, Puglia, Umbria	✗	✗	✗
b.	Északi-típus	Észak-Olaszország, Szicília	✓	✓	✓
c.	Nápolyi-típus	Campania, Dél-Lazio	✓	✓	✗
d.	Abruzzói-típus	Abruzzo, Molise	✗	✗	✓

A területek és a típuscímek ezúttal is általánosítás áldozatai (vö. a 6. lábjegyzettel), így például az **a** csoport számos centrális és déli dialektust tartalmaz (a kategóriacímeként a toszkán alapú olasz köznyelv indokolja, mert a sztenderd olaszban épp a toszkán miatt nincs palatalizáció). Továbbá a szicíliai dialektusokat a **b** csoportba sorolom, mert az északi változatokhoz hasonlóan az /s/ minden mássalhangzó előtt palatalizálódhat, így a komoly foneti-

⁷ Az adatbázis elérhetősége: <https://www2.hu-berlin.de/vivaldi/>.

⁸ Így például nem fordul elő olyan dialektus, amelyben az /s/ csak alveolárisok és labiálisok, vagy csak alveolárisok és velárisok előtt palatalizálna.

kai különbségek ellenére a szicíliai fonológiai szempontból egy csoportba osztottam az északi dialektusokkal.

Az **a** és a **b** csoportnál sokkal izgalmasabbnak tűnik a **c** és a **d** csoport, hiszen ezekben nem „mindent vagy semmit” alapon történik a palatalizáció, hanem az /s/-t követő mássalhangzók képzési helye dönt a folyamat létrejöttéről. Tulajdonképpen ez indokolja, hogy a hangok ismertetésén kívül fonológiai elemzésbe is kezdjek, amit a következő pont tartalmaz.

3. Az /sC/-tipológia OT-elemzése

Lorenzetti (2015) a palatalizációt hasonulással magyarázza, és a **c** és a **d** csoport közti dialektális különbséget az [\pm elülső] (olaszul [\pm avanzato]), valamint a [\pm koronális] jegyekre vezeti vissza. Állítása szerint [$-$ elülső] mássalhangzók előtt az /s/ hasonulás következtében válik [ʃ]-sé, míg [$+$ elülső] mássalhangzók előtt elhasonulás következtében tesz ugyanígy. Emellett a dialektális különbség abban áll, hogy a **c** és a **d** csoport dialektusai máshogy állnak a [\pm koronális] jegyhez.

Ebben a cikkben más szempontból vizsgálom az /sC/-palatalizációt, a fenti tipológia ugyanis alkalmasnak tűnik arra, hogy optimalitáselméleti (OT) keretben kerüljön elemzésre.

3.1. Korlátok és rangsorok

Az OT-elemzéshez különböző szerzők más nyelvekre használt OT-korlátait fogom segítségül venni, először is négyet, melyek (1) alatt szerepelnek.

- (1) a. PALATALISATION-/sC/ (PAL-/sC/): Az /s/ mássalhangzó előtt visszahúzott nyelvheggyel ejtődik (pl.: *[sp] megsérti).
- b. IDENT-C: A bemeneti mássalhangzók minősége megegyezik a kimeneti mássalhangzókéval (pl.: /sp/ \rightarrow *[ʃp] megsérti).
- c. OCP[PLACE]: Szomszédos zörejhangok nem oszthatják meg [hely] szerinti jegyértéküket (pl.: *[st] megsérti).
- d. AGREE[PLACE]: Szomszédos zörejhangok megosztják [hely] szerinti jegyértéküket (pl.: *[ʃt] megsérti).

A palatalizációért felelős (1a) korlátot Rubach (2000) használta először azokra az orosz mássalhangzókra, melyek [i, j] előtt palatalizálódnak. A korlátnak azóta számos változata született, jelen esetben a mássalhangzó előtti /s/-re alkalmazom az olasz dialektusokban. Nyilvánvaló, hogy a palatalizációs korlátnak az oroszsal ellentétben itt nincs valódi fonológiai motivációja. A mássalhangzó előtti /s/ hátrahúzódsát sokan hasonulással magyarázzák, pl. Goad

(2012: 368), Lorenzetti (2015), ám az olasz dialektusokban a palatalizáció véleményem szerint nem hasonulás eredménye, minthogy bármely mássalhangzó előtt kiváltódhat (így elképzelhető, hogy más nyelvekben sem az). Az optimalitáselmélet épp azért tud újat hozni az /sC/-kapcsolatok elemzésében más megközelítésekhez képest, mert olyan korlátok működését is sejtethetjük a háttérben, melyek fonológiai motivációja homályos, ám a legkülönbözőbb nyelvekben rendszeresen visszatérő hatásmechanizmusaik mégis indokolják feltételezésüket. A PAL-/sC/ korlát tehát itt mindössze annyit kíván meg, hogy a mélyszerkezeti /s/ ejtése mássalhangzó előtti helyzetben hátrébb húzott nyelvheggyel valósuljon meg a felszíni szerkezetben.

Az IDENT korlátcsalád, amelybe az (1b) hűségkorlát tartozik, McCarthy és Prince (1995)-ös munkájában jelenik meg először, míg Rubach (2000) alkalmazza olyan formában a mássalhangzókra, mint (1b)-ben látható. (1b) az olasz dialektusok esetében a palatalizáció létre nem jöttéért lesz felelős azokban a dialektusokban, melyekben az (1a) elé kerül a rangsorban.

Az (1c) korlát az OCP-család tagja (ami az 'obligatory contour principle' rövidítése; magyarul sokszor KKE, mint 'kötelező kontúr elve', l. Durand–Siptár (1997: 132)). Az OCP elve OT-korlátként megfogalmazva a valamilyen tulajdonságban osztozó szegmentumok szomszédos megjelenését tiltja, és számtalan alkorlátja létezik (a szegmentumok esedékes „közös tulajdonsága” szerint). Jelen esetben ez a „közös tulajdonság” a [hely] jegy, amely döntő tényező lehet az 1. és a 2. táblázat c és d csoportja közti dialektális különbségek feltárásában. Az OCP[PLACE] korlátra való első utalás McCarthy (1986)-nál fordul elő először, még jóval az OT megszületése előtt. Jelenleg az olasz dialektusok esetében fogom használni, mint esetleges magyarázat a homorgán és nem homorgán /sC/-kapcsolatok közötti palatalizációs különbségre (amit a c és a d csoportban láttunk).

Az (1d) végül egy olyan helyhasonulási korlát, mely az OCP-vel ellentétben épp a szomszédos zörejhangek [hely] szerinti értékének megosztását kéri (a korlát Alderete és mtsai 1999-es munkájában szerepel először). Fontos megkötés, hogy az (1c) és az (1d) korlátok csak zörejhangekapcsolatokra vonatkoznak, mert az olasz nyelvben szerepelnek homorgán zörejhange–zengőhang kapcsolatok (pl.: [tr], [nd]), és emellett nem homorgán zörejhange–zengőhang kapcsolatok is (pl. [pr], [kl]), melyek esetében nem történik semmiféle hasonulás.⁹

Az (1) alatt felsorolt négy korlát segítségével az 1. és 2. táblázatokban szereplő négy nagy dialektális csoport palatalizációs különbségei

⁹ Ez a megkötés ugyanakkor gondot is okozhat, mert van egy zengőhang, az [m], amely kiválthatja a palatalizációt egyes dialektusokban, például a nápolyi-típusban.

kielemezhető, mint az a 3. táblázatból és a (2) alatt feltüntetett lehetséges korlátrangsorokból kiderül.

3. táblázat: Az abruzzói-típusú /sC/-palatalizáció OT-elemzése

/sp/ - /st/ - /sk/	OCP [PL]	AGREE[PL]	IDENT-C	PAL / sC/
a. [sp] - [st] - [sk]	*!	**		***
b. [ʃp] - [ʃt] - [ʃk]		***	**!*	
c. [ʃp] - [st] - [ʃk]	*!	**	**	*
d. [sp] - [ʃt] - [sk]		***	*	**

Az elemzés bemeneti alakját az /s/ képviseli, mint az /s/-allofónok fő variánsa és leggyakoribb megjelenési formája az olasz nyelvváltozatokban. A palatalizáció dinamikus folyamat az olaszban, számtalan alternáció figyelhető meg vele kapcsolatosan különböző kódváltások nyomán. A 3. táblázat így az /sC/-palatalizáció szinkrón elemzési lehetőségeinek egyikét mutatja be.

Mint a 3. táblázat első cellájából kiderül, az /sC/-kapcsolatok itt nincsenek elkülönítve az olaszban előforduló három képzési hely (labiális, alveoláris, veláris) szerint, vagyis ebben az összefoglaló táblázatban az /sC/-kapcsolatok valamennyi lehetséges változatát egyszerre elemzem. Az elemzés „győztese” a megadott korlátrangsornak megfelelően a negyedik kimenet, mely szerint az /s/ csak alveoláris mássalhangzó előtt palatalizálódik, ez pedig az 1. és a 2. táblázatok **d** csoportjának tulajdonsága.

Az olasz /sC/-palatalizációs folyamatok abruzzói típusában jelen javaslat szerint a legmagasabbra rangsorolt OCP[PLACE] korlát hatására a PAL/sC/ korlát hatástalan marad, így voltaképpen az OCP idézi elő, hogy az /s/ alveoláris mássalhangzó előtt nem ejtődik alveolárisan, vagyis az **a.** és a **c.** kimenetek kiesnek az elemzésből. A szintén magasra rangsorolt AGREE[PLACE] korlátot a tovább versengő **b.** és **d.** kimenetek ugyanannyiszor sértik meg, a döntés tehát a rangsorban másodikként következő IDENT-C hűségkorlátra marad, amely az öt kevesebbszer megsértő **d.** kimenetet hozza ki az elemzés győzteseként. Az abruzzói dialektusokban tehát, e szerint a magyarázat szerint, nem a 3. táblázatban utolsóként rangsorolt PAL/sC/ korlát felelős a palatalizációért, hanem az OCP elve. A korlátsorrendet felforgatva az 1. és a 2. táblázatok többi csoportjának eseteire is magyarázatot nyerhetünk, mint a (2) alatti felsorolásból kiderül.

- (2) a. Toszván-típus: IDENT-C, AGREE[PL] » OCP[PL] » PAL/sC/
b. Északi-típus: PAL/sC/, OCP[PL] » AGREE[PL], IDENT-C
c. Nápolyi-típus: AGREE[PL] » PAL/sC/, OCP[PL] » IDENT-C
d. Abruzzói-típus: OCP[PL] » AGREE[PL], IDENT-C » PAL/sC/

Az **a** csoport esetében az IDENT-C hűségkorlát magas rangsora magyarázza, hogy miért nélkülözik a palatalizációt ezek a dialektusok. Ami az északi és a szicíliai változatokat illeti, a palatalizációs korlát magasra rangsorolása meghatározza, hogy a toszván-típussal ellentétben ezekben a dialektusokban az /s/ minden mássalhangzó előtt palatalizálódjon (nagy különbség ugyanakkor – amire a következő pontban még visszatérek –, hogy az északi nyelvjárásokban az /s/ többnyire intervokális helyzetben is palatalizálódik, míg a szicíliaiban nem).

A jelenség nápolyi típusának létrejöttében szintén közrejátszik a palatalizációs korlát, de az északi változattal ellentétben nem a legmagasabb rangsort kapja, megelőzi ugyanis a hasonulásért felelős AGREE[PLACE], és így kiesik az elemzésből a 2. táblázatban győztes **d.** kimenet, a mindent palatalizáló **b.** jelölttel együtt. A PAL/sC/ hatására az /sC/-csoportokat palatalizálatlanul hagyó **a.** kimenet sem marad az elemzésben, így a győztes a **c.** lesz, mely szerint az /s/ csak a vele homorgán alveoláris mássalhangzók előtt nem palatalizálódik. A problémát természetesen nem lehet ilyen egyszerűen megoldani, ezért a következő pontban kitérek néhány nehézségre.

3.2. Részletesebb elemzések

Az északi nyelvjárások általános /s/-palatalizációjára nézve újabb két OT-korlátot látok érdemesnek bevezetni, l. (3). Ezek a korlátok nemcsak az egyes nyelvjárástípusok egymástól való jobb megkülönböztetésében, hanem a hangok konkrét fonetikai realizációjának jobb fonológiai megközelítésében is szerepet játszanak.

- (3) a. LENITION-/S/ (LEN/S/): Az intervokális /s/ zöngés ([*VsV] sérti meg).
b. PALATALISATION-/S/ (PAL/S/): A koronális szibilánsok visszahúzott nyelvheggyel ejtődnek (pl.: *[VsV] megsérti).

Az északolasz nyelvváltozatokban az /s/ mindig zöngésen ejtődik magánhangzók között, amit a romanisták egyöntetűen lenícióval magyaráznak, vö.

Loporcaro (2009: 83).¹⁰ A (3a) az /s/ intervokális zöngésüléseért felelős leníciós korlát, melyet Krämer (2003, 2005, 2009) *VsV formában használ OT-elemzéseiben ugyanerre a jelenségre. A (3b) ellenben egy újabb palatalizációs korlát, amely hangkörnyezettől függetlenül rendeli el az /s/ hátrahúzott nyelvheggyel való ejtését. A 4. és az 5. táblázatban a palatalizáció északi és nápolyi típusait elemzem, a *sposa* 'menyasszony' és a *sposo* 'vőlegény' szavakat hozva példaként.

4. táblázat: A *sposa* 'menyasszony' szó elemzése az északi nyelvjárásokban

/sposa/	LEN [SIB]	PAL /SC/	AGREE [PL]	IDENT-C	PAL /S/
a. ['spo:sa]	*!	*	*		**
b. ['spo:za]		*!	*	*	**
c. ['ɕpo:sa]	*!		*	*	*
d. ['ɕpo:za]			*	**	*!
e. ['ɕpo:za]			*	**	

A *sposa* 'menyasszony' szó legtipikusabb északolasz (mind dialektális, mind regionális köznyelvi) kiejtése ['ɕpo:za], amely ejtémód két visszahúzott nyelvheggyel ejtett szibilánst tartalmaz: egy mássalhangzó előtti zöngétlen [ɕ]-t, és egy magánhangzók közötti zöngés [z]-t (ezeket a posztalveoláris képzési helynek megfelelő szimbólummal jelölöm itt, de fonetikailag a palatalizáció mértéke dialektustól függően nagyon változatos lehet). A nyelvviszszahúzás gesztusáért és a szibiláns zöngésüléseért a magasra rendezett LEN/S/ és PAL/S/ korlátok felelősek a 4. táblázatban (az OCP korlát nem releváns, ezért nem szerepel az elemzésben). Mint látható, a PAL/S/ utolsó a megjelenített korlátok közti rangsorban, mégis szerepet kap, ugyanis a mindvégig „versenyben maradó” **d.** kimenet kieséséért lesz felelős.

A palatalizáció szicíliai válfaja tipológiai szempontból ugyan hasonlóan mutatkozik az északi változatokhoz, hiszen mindhárom képzési hely mássalhangzó okozhatnak palatalizált /s/-szeket (ezért került a szicíliai is a 2. táblázat **b** csoportjába), ám fonetikailag és fonológiailag is mutat jelentős

¹⁰ Az intervokális /s/ zöngés ejtése erősen terjed Olaszország szerte, a jobbra északolasz befolyású média befolyására. Így bár a toszkán dialektusok java részében az /s/ magánhangzók között eredetileg zöngétlen (és így eleve az olasz köznyelvben is), egyre több közép- és délolasz használja a zöngés intervokális [z]-t, és ez a változás a dialektusokra is nagy hatással van.

különbségeket. Fonetikai szempontból azért, mert valamennyi dialektális régió közül a leginkább hátrahúzott nyelvheggyel ejtett /s/-szeket produkálják Szicíliában (ahogy Calabria déli részén is), melyet a 2.1. pontban a retroflex [ʃ] IPA-szimbólummal jelöltem (északon ellenben a többi nyelvjáráscsoport-hoz képest a legkevésbé hátul képzett posztalveolárisakat használják). Fono-lógiai szempontból pedig azért, mert az /s/ zöngésülésével járó leníció nem érvényesül Szicíliában, vagyis magánhangzók között [s]-t ejtenek. Eszerint a (3) alatt bevezetett korlátok igen hátul állnak a szicíliai változatokban, és nem jutnak érvényre.¹¹ E két korlát alacsony rangsora többnyire más déli dialektu-sokra is igaz, így például a palatalizáció nápolyi és abruzzói típusaira. Mint-hogy az abruzzóiról már korábban esett szó részletesen, az 5. táblázatban a nápolyi változatot elemzem.

5. táblázat: A *sposo* 'vőlegény' szó elemzése a nápolyi-típus szerint

/sposo/	AGREE [PL]	PAL /sC/	IDENT-C	LEN [SIB]	PAL / S/
a. ['spo:sə]	*	*!		*	**
b. ['spo:zə]	*	*!	*		**
c. ['ʃpo:sə]	*		*	*	*
d. ['ʃpo:zə]	*		**!		*
e. ['ʃpo:ʒə]	*		**!*		

A *sposo* 'vőlegény' szó legáltalánosabb ejtémódja a campaniai dialektusok-ban ['ʃpo:sə]: ez az alak a [-koronális] mássalhangzó előtti /s/ palatalizáció-ját, és az intervokális /s/ zöngétlen, palatalizálatlan változatát tartalmazza (vö. Ledgeway 2009: 99).¹² Az 5. táblázat c. kimenetét a PAL/sC/ és az IDENT-C korlátok „segítik győzelemre”, az előbbi a palatalizálatlan /sC/-csoportokat tartalmazó kimeneteket ejti ki az elemzésből (ezek az a. és a b.), az utóbbi a leníción átesett (tehát zöngésült) intervokális szibilánsokat (melyek a d. és az e.; illetve az e. még egyszer megsérti a korlátot, amiért a magánhangzók kö-zötti /s/ zöngésülés mellett még palatalizálódott is).

¹¹ További különbség, hogy a szicíliai regionális köznyelvben a palatalizáció többnyire nincs je-len, csak dialektális szinten (egyébként az északolasz változatokat kivéve valamennyi nyelvjárás-ra igaz ez, amire a befejezésben még visszatérek).

¹² Más dialektális jelenségek magyarázatára, úgymint a szóvégi magánhangzó svává gyengülésé-re, vö. Ledgeway (2009), ez az elemzés most nem tér ki.

A tanulmány 3. pontjában arra szerettem volna felhívni a figyelmet, hogy az optimalitáselmélet jó lehetőséget biztosít az olasz dialektális /sC/-tipológia fonológiai elemzésére, a látottakhoz hasonló vagy esetleg más korlátok feltételezésével. A bemutatott elemzések természetesen tovább finomíthatók, illetve más nyelvek hasonló /sC/-palatalizációs jelenségeivel is összevethetők (például előfordul ilyesmi a portugálban, illetve a németben és a hollandban, valamint a lettben is; vö. többek között: Urek (2016)).

Befejezés

A tanulmány címéből kiindulva végül feltehetjük a kérdést, hogy az olaszok tehát selypítenek-e vagy sem? Minthogy magyar nyelven és elsősorban magyarok számára írtam a cikket, a válaszom: igen. De nem minden olasz, és nem mindig. Az olaszok selypítése ugyanis nem beszédhiba, hanem dialektális jelenség, amely többnyire a mássalhangzó előtti /s/-szek ejtésekor figyelhető meg.

Mint kiderült, az északolaszok mindig selypítenek (többek között erről ismerik őket fel a nem északolaszok – a magyar italianistákat is beleértve): egyrészt, mert az északolasz ejtémódban csak részlegesen palatalizált /s/-szek jönnek létre (ami a magyar fül számára se nem [s], se nem [ʃ], tehát selypítés), másrészt, mert /s/-ejtésükben régóta állandósult a visszahúzott nyelvhegy, amiről már a korai magyar szóátvételek is árulkodnak. A palatalizáció „állandósulása” nemcsak valamennyi hangkörnyezetre (tehát mind mássalhangzó melletti, mind intervokális helyzetre) vonatkozik, hanem a nyelvi rétegződés közötti váltásokra is, ugyanis az északolaszok a palatalizált /s/-t többnyire valamennyi nyelvi szinten használják, a helyi dialektustól a regionális köznyelven át a „vélt” sztenderdig. A nem északolaszokra ugyanakkor ez nem érvényes, ugyanis a délolasz regionális köznyelvi változatokban többnyire a toszkán-típusnak megfelelő alveoláris /s/-szek fordulnak elő mássalhangzó előtt, míg a palatalizációs folyamatok csak a dialektális szinten lépnek életbe.

Ez a megállapítás bizonyos kétségeket is felvethet a 3. pont OT-elemzésével kapcsolatban, mégpedig a bemenetek jellegét tekintve. Ha ugyanis a palatalizáció ennyire elterjedt (mondhatni lexikalizálódott) jelenség, a palatalizált /s/-t már a bemenetek is tartalmazhatják. Ugyanakkor fonetikai szempontból mégis találni különbséget a nyelvvi visszahúzás mértékében az regionális köznyelv és a dialektusok között, dialektális szinten ugyanis a palatalizáció intenzívebben jelenik meg. Szinkrón fonológiai szempontból tehát az enyhén palatalizált /s/ tekinthető bemeneti alaknak, míg a némileg intenzívebben palatalizált [ç] a kimenetnek. Emellett más megoldásként felvetődhet

a diakrón és a szinkrón palatalizáció közötti különbségtétel a déli és az északi dialektusok tekintetében, ami azonban már egy következő tanulmányra vár.

Hivatkozások

- Alderete, John – Beckman, Jill – Benua, Laura – Gnanadesikan, Amalia – McCarthy, John J. – Urbanczyk, Suzanne 1999. Reduplication with fixed segmentism. *Linguistic Inquiry* 30: 327–364.
- Baroni, Antonio 2014a. Element Theory and the Magic of /s/. In Eugeniusz Cyran – Jolanta Szpyra Kozłowska (eds.) *Crossing Phonetics–Phonology lines*. Newcastle upon Tyne, Cambridge Scholars, 3–30.
- Baroni, Antonio 2014b. Strength-based faithfulness and the sibilant /s/ in Italian. *Yearbook of the Poznań Linguistic Meeting* 1: 29–53.
- Berruto, Gaetano 2000. La varietà del repertorio. In Alberto Sobrero (ed.) *Introduzione all’italiano contemporaneo: La variazione e gli usi*. Róma – Bari, Laterza, 3–36.
- Bertinetto, Pier Marco 1999. La sillabazione dei nessi /sC/ in italiano: un’eccezione alla tendenza “universale”? In Paola Benincà – Alberto Mioni – Laura Vanelli (eds.) *Fonologia e morfologia dell’italiano e dei dialetti d’Italia*. Róma, Bulzoni, 71–96.
- Bertinetto, Pier Marco 2004. On the undecidable syllabification of /sC/ clusters in Italian: Converging experimental evidence. *Italian Journal of Linguistics* 16: 349–372.
- Canepari, Luciano 2012. *La buona pronuncia italiana del terzo millennio*. Róma, Aracne.
- Cser András 2012. Resyllabification and metre: The issue of *s impurum* revisited. *Acta Antiqua* 52: 363–373.
- Dardano, Maurizio – Trifone, Pietro 1985. *La lingua italiana*. Bologna, Zanichelli.
- Durand, Jacques – Siptár Péter 1997. *Bevezetés a fonológiába*. Budapest, Osiris.
- Goad, Heather 2012. sC Clusters are (almost always) coda-initial. *The Linguistic Review* 29: 335–373.
- Gósy, Mária 2004. *Fonetika, a beszéd tudománya*. Budapest, Osiris.
- Huszthy Bálint 2015. Conservatività come caratteristica fonologica in sincronia. *Verbum Analecta Neolatina* 16: 243–262.
- Huszthy Bálint 2016. Italian as a voice language without voice assimilation. In Kate Bellamy – Elena Karvovskaya – George Saad (szerk.) *ConSOLE XXIV: Proceedings of the 24th Conference of the Student Organization of Linguistics in Europe*, Leiden, Leiden University Centre for Linguistics, 428–452.
- Huszthy Bálint 2017. The “untamed” /s/ of Italian dialects: An overview of the singular behaviour of Italo-Romance sibilants. *Verbum Analecta Neolatina* 18: 189–214.
- Kaye, Jonathan 1992. Do you believe in magic? The story of s+C sequences. *SOAS Working Papers in Linguistics and Phonetics* 2: 293–313.
- Kiss Jenő – Pusztai Ferenc 2003. *Magyar nyelvtörténet*. Budapest, Osiris.

- Krämer, Martin 2003. Intervocalic s-voicing, Geminate and the Richness of the Base in Veneto Italian. *Rivista di Grammatica Generativa* 28: 71–85.
- Krämer, Martin 2005. Contiguity and Non-Derived Environment Blocking of s-voicing in Lombardian and Tuscan Italian. *Probus* 17: 227–251.
- Krämer, Martin 2009. *The Phonology of Italian*. Oxford, Oxford University Press.
- Ladefoged, Peter – Maddieson, Ian 1996. *The Sounds of the World's Languages*. Oxford, Blackwell.
- Ledgeway, Adam 2009. *Grammatica diacronica del napoletano*. Tübingen, Max Niemeyer Verlag.
- Loporcaro, Michele 2009. *Profilo linguistico dei dialetti italiani*. Milánó, Laterza.
- Lorenzetti, Luca 2015. *Sulla palatalizzazione di /sC/ nei dialetti del centro e sud d'Italia*. Konferenciaelőadás, Leiden, Italian Dialect Meeting 2015. Absztrakt: <http://media.leidenuniv.nl/legacy/lorenzetti.pdf>.
- Lowenstamm, Jean 1996. CV as the only syllable type. In Jacques Durand (ed.) *Current Trends in Phonology*. Salford, ESRI, 419–441.
- Marotta, Giovanna 1995. La sibilante preconsonantica in italiano: questioni teoriche ed analisi sperimentale. In Roberto Ajello – Saverio Sani (eds.) *Scritti linguistici e filologici in onore di Tristano Bolelli*. Pisa, Pacini, 393–436.
- Maturi, Pietro 2002. *Dialetti e substandardizzazione nel Sannio Beneventano*. Frankfurt – Berlin – New York, Peter Lang.
- McCarthy, John J. 1986. OCP Effects: Gemination and Antigemination. *Linguistic Inquiry* 17: 207–263.
- McCarthy, John J. – Prince, Alan 1995. Faithfulness and reduplicative identity. In Jill Beckman – Laura Walsh Dickey – Suzanne Urbanczyk (eds.) *Papers in Optimality Theory. University of Massachusetts Occasional Papers 18*. Amherst, Graduate Linguistic Student Association, 249–384.
- Morelli, Frida 1999. *The Phonotactics and Phonology of Obstruent Clusters in Optimality Theory*. PhD-disszertáció, University of Maryland at College Park.
- Nespor, Marina 1993. *Fonologia*. Bologna, il Mulino.
- Radtke, Edgar 1997. *I dialetti della Campania*. Róma, Il Calamo.
- Rohlf, Gerhard 1966. *Grammatica storica della lingua italiana e dei suoi dialetti: Fonologia*. Torinó, Einaudi.
- Rubach, Jerzy 2000. Glide and Glottal Stop Insertion in Slavic Languages: A DOT Analysis. *Linguistic Inquiry* 31: 271–317.
- Treiman, Rebecca – Gross, Juliane – Cwikiel-Glavin, Annie 1992. The syllabification of /s/ clusters in English. *Journal of Phonetics* 20: 383–402.
- Urek, Olga 2016. *Palatalization in Latvian*. PhD-disszertáció, Tromsø, UiT The Arctic University of Norway.
- Vaux, Bert – Wolfe, Andrew 2009. The Appendix. In Eric Raimy – Charles Cairns (eds.) *Contemporary Views on Architecture and Representations in Phonology*. Cambridge, MIT Press, 101–143.
- VIVALDI adatbázis: <https://www2.hu-berlin.de/vivaldi/>

ADALÉKOK AZ ÚN. IURK-SZABÁLY RELATÍV KRONOLÓGIÁJÁHOZ

Papp Miklós

Bevezetés

A szláv történeti hangtan egyik sokat vizsgált hangváltozási tendenciája az ún. iurk-szabály, ill. annak lezajlása, részletei, folyamatának köztes stádiumai. Ez a hangtani folyamat ismert még Pedersen-törvény, $*s > *x$ átmenet¹, az $*s$ retrakciója, az $*s_{-k}$ változása, ill. ruki-szabály (закон «руки»²) néven is. Lényege: PIE $*s >$ ko.összl. $*x / \{ \dot{i}, \dot{l}, \dot{u}, \dot{u}, \dot{u}, r, r, k, g, g^h, k^w, g^w, g^{wh} \} - V$. (A folyamat leírását l. pl.: Pedersen (1895: 74kk.), Il'inszkij (1916: 135kk.), Leskien (1919: 30kk.), Vaillant (1950: 28kk.), Meillet (1951: 29kk.), Shevelov (1964: 127kk.), Horálek (1967: 92kk.), Xaburgaev (1974: 140), Čekman (1981: 27kk.), Birnbaum (1987: 105kk.), Lunt (2001: 191kk.). – Korántsem teljes lista.)

Hasonló hangváltozási tendenciák ismertek még a litván és az indoiráni nyelvek történetéből is, a reflexek és a kiváltó környezet eltéréseivel. Ezeket szintén az „iurk-szabály” összefoglaló név alatt szokás tárgyalni. (Erről bővebben: Laziczius (1933: 196kk.), Andersen (1968: 171kk.), Karaliūnas (1966: 113kk.), Burrow (2001: 80kk.), Dini (2002: 127kk.). – Szintén nem teljes lista.)

Felmerül a kérdés, hogy ezek a hangváltozások mikor zajlottak: még az IE alapnyelvben, esetleg a köztes alapnyelv(ek)ben, ill. azok egyes nyelvjárásaiban – vagy már az alapnyelv(ek) felbomlása után, az egyes nyelvek külön életében? A hangváltozások egyezéseire alapozva feltehetünk-e egy köztes indo-szláv/balti-szláv alapnyelvet; ill. (megfordítva a kérdést): ha tagadjuk a köztes indo-szláv/balti-szláv alapnyelv létét, abból következik-e, hogy az egyes nyelvekben az $*s$ retrakciója egymástól függetlenül zajlott le? A relatív kronológiának választ kellene találnia arra a kérdésre, hogy mi ment végbe előbb: az alapnyelv (ill. az esetleges köztes alapnyelvek) felbomlása, vagy az iurk-változás (ill. -változások)?

Ezekre a kérdésekre a szakirodalomban elsősorban hangtani megfontolások alapján próbáltak – gyakran egymásnak is ellentmondó – választ adni;

¹ Itt és a továbbiakban: a Kniezsa-féle nemzetközi szlavisztikai átírás *ch* digráfja helyett az egyértelműbb *x* grafémát használom.

² Szó szerinti fordításban: a „kéz” törvénye.

ezek összefoglalását és kritikáját l. Čekman (1981: 27kk.). Ezek helyett Čekman (uo.) egy újfajta, az érintett etimonok egyfajta statisztikai vizsgálatát ajánlja.

Dolgozatomban Čekman módszerének kapcsán annak továbbfejlesztésére teszek kísérletet. A továbbfejlesztett módszerrel megpróbálok általános esetben választ adni arra a problémára, hogy egy adott – két rokon nyelvben végbement – hangváltozás időben megelőzte-e vagy követte a két rokon nyelv (köztes) alapnyelvének a felbomlását.

1. Az iurk-változás az egyes nyelvekben

A szláv nyelvekben a PIE $*s > ko.összl. *x / \{i, \bar{i}, \bar{u}, \bar{u}, r, r, k, g, g^h, k^w, g^w, g^{wh}\} _ V$ változás minden, a feltételeknek megfelelő esetben kimutatható³; ezenkívül analógiásan bizonyos morfológiai helyzetekben is elterjed. Az ige-kötő nem hat az ige-tő s hangjára. A $*x (<*s)$ hang összeolvad az őt megelőző $*k (<*k, *g, *g^h, *k^w, *g^w, *g^{wh})$ hanggal ($*kx > *x$).

Pl.: PIE $*maj\text{-}$ ‘báránybőr’ > o. *mex* ‘szörme’,

PIE $*sa\text{-}$ ‘száraz’ > o. *cyxoŭ* ‘száraz’,

PIE $*por\text{-}$ ‘eső, por’ > o. *nopox* ‘por’,

PIE $*leik^w\text{-}$ ‘maradék (part.)’ > o. *luxoŭ* ‘vakmerő’.

Shevelov (i.m.: 128kk.) feltételez egy PIE $*k^h > ko.összl. *x$ változást, ami mintegy katalizálta volna előbb az (1) $*ks > *x$, majd az – időben a (2) $*s > *s / \{i, u, r\} _$ változást követő – (3) $*ś > *x$ változásokat. Azaz: időben szétválasztja a $*k$ hatását egyfelől, ill. az $*i, *u, *r$ hatását másfelől.

Azonban a PIE hangrendszerben ma már nem teszünk fel zöngétlen aspirátákat, így a „katalizátor”-érv nem áll meg. Mivel a palatovelárisok nem hatottak az utánuk ejtett $*s$ -re, ezért feltehetjük, hogy eddigre valószínűleg már affrikálódtak, ami meggyengíti az $*ś$ kialakulása melletti érvelést is.

Másrésről a $*k$ nemcsak hasoníthatja az utána ejtett $*s$ -t, hanem hátrébb képzetté is teheti, így a feltételezett (1) változás helyett a szakirodalomban gyakran feltesznek egy – a (2) változással egyidejű – (4) $*s > *ś/k _$ változást is. Ilyen közbülső stádiumot feltételez többek között úgy a $*k$ utáni, mint az $*i, *u, *r$ utáni környezetre Čekman (i.m.: 27), Meillet (1951: 37), Pedersen (1895: 75), Andersen (1968: 175). A fenti munkákon kívül Illič-Svityč (1961: 96) szerint a kétféle forrásból származó⁴ korai ősszláv $*ś$ lett a bemenete a későbbi, szintén a korai ősszlávban lezajlott $*ś > *x$ hangváltozásnak.

³ Meillet (i.m.) és Lunt (i.m.) véleményével ellentétben nem csak /_V_v; a cáfolatot l. pl. Shevelov (i.m.).

Ugyanakkor az *š stádiumot tagadja többek között Shevelov (i.m.: 136). Shevelov egyik érve, hogy a szláv nyelvtörténetből veláris mássalhangzók palatalizációs folyamatai ismertek ugyan, de palatalisok / posztalveolárisok velarizációi nem. Azonban egyes régi bolgár / macedón, valamint szlovén és cseh nyelvjárásokból ismertek *sc, šč > xc, xč* velarizációs változások, l. Seliščev (1951: 185); ezenkívül az ónovgorodi nyelvjárásból ismerünk *š > x* változást szonoráns előtti helyzetben, l. Zaliznjak (2004: 56). Tehát az őszláv egység felbomlása *utáni* korszakokra nem zárhatunk ki velarizációs folyamatokat; hasonlóan az őszláv palatalizációk *előtti* korszakokra sem.⁵

A „ruki-szabály” motivációja is visszatérő témája a hangtani kutatásoknak. A PIE hangrendszerben az *i, *u, *r hangok felfoghatóak a legzártabb magánhangzóknek, ill. a leghangzósabb szonoránsoknak, valamint a *k a leginkább hátul képzett mássalhangzónak – ezért ezek képesek az *s artikulációjára oly módon hatni, hogy az hátul képzettebbé váljon. E körülmények mellett kiemelendő Shevelov (i.m.: 128) fent említett elmélete: ő a *k^h aspiráta és a *k palatoveláris katalizáló hatásával magyarázza a *x, ill. az *š megjelenését. Ezenkívül megemlítendő Andersen (i.m.: 175) absztrakt elmélete az (általá feltételezett, de máshol nem megfigyelt) jelöltség szerinti hasonulásról, valamint Prescott (2015: 5) nem kevésbé problematikus magyarázata a PIE dialektusaiban lezajlott faringalizációs és defaringalizációs folyamatokról. Ezek alapján mondhatjuk, hogy a motiváció kérdésére még nem született konszenzusos magyarázat.

A balti nyelvek közül csak a litvánból mutatható ki a PIE *s > litv. š /{r, ʃ, k, g, g^h, k^w, g^w, g^wh}_ függő és a PIE *s ~> litv. š /{j, ĭ, ī, u, ū, ū}_ szórványos változás, msh. előtti helyzetben is. Ezenkívül analógiásan bizonyos olyan morfológiai helyzetekben is s jelentkezik, ahol fonetikai okokból *š reflexet várnánk. Mivel a litván viszonylag későn különült el a többi balti nyelvtől, ezért valószínűsíthető, hogy a hangváltozás azokban is lezajlott, később azonban ezt kimutathatatlaná tette egy feltételezett *s×*š>*s változás. Az igeekötő itt sem hat az igető s hangjára.

⁴ Egyszerűsített jelöléseket alkalmazva: *š < *s/{i, u, r, k}_ , ill. az (Illič-Svityč (i.m.) szerint csak a szláv nyelvekből kimutatható) *š- < *(s)g-. (Itt az *(s) az ún. s mobile jele; a korai őszláv *g pedig a következő PIE hangokra mehet vissza: < *g × *g^h × *g^w × *g^wh.)

⁵ Ha feltételezünk egy közbülső *š stádiumot, akkor azt látjuk, hogy az I. palatalizáció által érintett bizonyos etimonokban egymást követő hangtani folyamatok „cikkcakkos” láncolatot alkotnak: ko.összl. *mūš- > ko.összl. *mūx-ī- > ké.összl. *myš’b ‘égér’. Ezek a „cikkcakkos” láncolatok szokatlanak tűnnek, de valójában nem ritkák: ld. PIE *viš- > ko.összl. *viš-ū > ké.összl. *vbs’b ‘minden’; PIE *wōd-ŕ > ko.összl. *vād- > ké.összl. *vod-a > blr. *вада* ‘víz’ (ha nem fogadjuk el Uspenskij (2002: 205) véleményét az akanyje korai datálásáról); PIE *krsn- > ké.összl. *č’rнъ > szh. *сѣн* ‘fekete’; PIE *ph₂tēr > PGm *fadēr > ném. *Vater* ‘apa’.

- Pl.: PIE **mājs-* ‘báránybőr’ > litv. *maišas* ‘zsák’,
PIE **yeyu-s-* ‘összekevert (part.)’ > litv. *jūšė* ‘egyszerű leves’,
PIE **wers-* ‘felső rész’ > litv. *viršus* ‘teteje vminek’,
PIE **ksweks* ‘6’ > litv. *šeši* ‘ua.’.

Az iráni nyelvekben a változás nem szórványos; msh. előtt is lezajlik; reflexe š; a suffixumokban előforduló s nem egységesül analógiásan. Az igekötőben előforduló *i/u/r/k* után a töben š jelenik meg. A változást nemcsak a PIE **r*-re, hanem a PIE **l*-re visszamenő PII **r* is kiváltja. Az **s*-en kívül annak zöngés párja is hátrébb húzódik (>ž).

- Pl.: PIE **pejs-* ‘összetör’ > av. *pišant-* ‘örölő, nyomó (part.)’,
PIE **ǵeys-* ‘megkóstol’ > av. *zaoša* ‘vágó, öröm’,
PIE **ters-* ‘száraz’ > av. *taršna-* ‘szomj’,
PIE **ksweks* ‘6’ > av. *xšvaš* ‘ua.’.

A szanszkritban a folyamat megegyezik az irániiban lezajlottal, annyi eltéréssel, hogy a reflex š, valamint, hogy az **s* utáni *r* blokkolja a változást.⁶

- Pl.: PIE **mājs-* ‘báránybőr’ > szkr. *meṣāḥ* ‘juh’,
PIE **saus-* ‘száraz’ > szkr. *śúṣka-* ‘ua.’,
PIE **wers-* ‘felső rész’ > szkr. *varṣiṣṭaḥ* ‘legmagasabb’,
PIE **ksud-* ‘rossz’ > szkr. *kṣudrá-* ‘kicsi’.

A felsorolt egyezések azt valószínűsítik, hogy a hangváltozás korán, az alapnyelvben ment végbe; az eltérések pedig azt, hogy későn, a nyelvek önálló életében. Hogy a korai vagy a későbbi kronológia mellett döntünk, az jórészt attól függ, hogy az egyezéseket vagy az eltéréseket emeljük-e ki.

2. Čekman (1981) módszerének áttekintése

Čekman (i.m.) a relatív kronológia kérdését tárgyaló cikkében a hangtani érvek mellett statisztikai érveket is felsorakoztatott: azt is megvizsgálta, hogy az **s*_{*i-k*}-t tartalmazó, alapnyelvi eredetű tövek között hánynak van megfelelője a többi nyelvben. Mivel az érintett etimonok között túl vannak reprezentálva a balti-indoiráni, ill. a szláv-indoiráni paralelizmusok, valamint, mivel az **s* > **š*/*{i,u,r,k}*_ változás tipológiailag szokatlan, így a cikk szerint a változás még a PIE egyes nyelvjárásaiban megkezdődött, majd eltérő módon folytatódott az egyes leánynyelvekben.

A cikkben összegyűjtött adatok táblázatba rendezve:

⁶ Shevelov (i.m.) véleményével ellentétben az **s* előtti palatovelárisok nem váltották ki a változást, vö. Burrow (i.m.: 93).

1. táblázat: A Čekman által összegyűjtött adatok

A) Litván és szláv adatok	$ R_{PS} $	$ \bar{L}_{PS} $	Σ
$ R_{litv} $	21	16	37
$ \bar{R}_{litv} $	24	8	32
$ \bar{L}_{litv} $	17		17
Σ	62	24	86

B) Litván és indoiráni adatok	$ R_{PII} $	$ \bar{L}_{PII} $	Σ
$ R_{litv} $	16,5	20,5	37
$ \bar{R}_{litv} $	9,5	22,5	32
$ \bar{L}_{litv} $	54		54
Σ	80	43	123

A táblázat jelölései:

- $|R_{litv}|$: az $s > \check{s}$ átmenetet tükröző tövek száma a litvánban,
- $|\bar{R}_{litv}|$: az $s > \check{s}$ átmenetet nem tükröző tövek száma a litvánban,
- $|\bar{L}_{litv}|$: a litvánból hiányzó olyan alapnyelvi etimonok száma, amelyek bemenetet alkotnának a „ruki-szabályba”.
- $|R_{PS}|$: az $s > x$ átmenetet tükröző tövek száma az ósszlávban,
- $|\bar{L}_{PS}|$: az ósszlávól hiányzó olyan alapnyelvi etimonok száma, amelyek bemenetet alkotnának a „ruki-szabályba”,
- $|R_{PII}|$: az $s > \check{s}$ átmenetet tükröző tövek száma a proto-indoirániban,
- $|\bar{L}_{PII}|$: a proto-indoirániból hiányzó olyan alapnyelvi etimonok száma, amelyek bemenetet alkotnának a „ruki-szabályba”.

Azokat az etimonokat, amelyeknek nincsenek megfelelői egyik leánnyelvben sem, a cikk nem vette figyelembe.

A dublettek tagjait (pl. *kuišti* ‘kikapar’ ~ *kaišti* ‘lekapar’) ½–½ pontszámmal szerepeltettem az R_{litv} és az \bar{R}_{litv} csoportban is.

Ezekből az adatokból Čekman megállapítja, hogy a litvánban és a szláv nyelvekben is megtalálható etimonok számának (45) és a csak az egyik ágban megtalálható etimonok számának (41) aránya (110%) nagyobb, mint a litván-

ban és az indoiráni nyelvekben is megtalálható etimonok számának (26) és a csak az egyik ágban megtalálható etimonok számának (97) aránya (27%). Tehát a balti-szláv együttélés (lett légyen az köztes alapnyelv vagy intenzív kontaktus) időszaka tovább tartott, mint a balti-indoiráni.

Čekman munkájában továbbfejleszhetőnek tartom, hogy a hangtani elemzés mellett az érintett etimonok statisztikai eloszlását is figyelembe veszi. Čekman cikkéből kiindulva kísérletet tettem két, a relatív kronológia megállapításához használható, lehetőség szerint általános érvényű, statisztikai eljárásokkal operáló, de Čekmanétól eltérő modell kidolgozására.

Az első modell hipotézisem szerint minden olyan esetben használható, ahol a két nyelvtörténeti folyamat, amelynek relatív kronológiáját meg kívánjuk állapítani: két rokon nyelv (köztes) alapnyelvének felbomlása egyfelől, illetve egy olyan szórványos hangváltozás másfelől, ami mindkét vizsgált nyelvből kimutatható. Ennek a modellnek az alapelvét mutatom be a 4. fejezetben, és ennek a modellnek az alkalmazására hozok példákat az 5.1.-5.4. alfejezet esettanulmányaiában.

A második modell érvényességi köre szűkebb: ha két rokon nyelvből is kimutatható egy olyan hangváltozás, ami az egyik nyelvben generális, a másikban sporadikus, akkor e második módszer segítségével megállapíthatjuk, hogy e nyelvekben a hangváltozás elterjedése valószínűleg intenzív kontaktushatás eredménye-e. Ezt a modellt az 5.5. alfejezetben mutatom be egy esettanulmányon keresztül.

3. Egyszerűsítések, módszertani megszorítások, azok korlátai

A modellek szemléltetése közben a köztes alapnyelvek felbomlását is és a hangváltozásokat is pillanatszerűnek jelölöm, a dialektális tagoltságtól és a kontaktushatásoktól pedig eltekintek. (Teszem ezt annak ellenére, hogy: a hangváltozások általában hosszú időn keresztül hatnak, nem állandó intenzitással, gyakran analógiás és grammatikalizációs folyamatokkal kölcsönhatásban; homogén, dialektális tagoltságot nem mutató nyelv (ill. rekonstruktum) nem fordul elő; egy nyelv felbomlása időben elnyúló folyamat; és a nyelvi változásokat érintkezési hatások is árnyalják.) Valójában a kapott eredmények kiértékelésekor ezeknek a folyamatoknak a lassú és fokozatos lefutását, ill. a fenti hatásokat figyelembe veszem.

Ezenkívül a nyelvi változások sem hirtelen válnak aktívvá, majd passzívvá, hanem fokozatosan (ált. S-görbét tükröző ütemben) terjednek, l. É. Kiss–Gerstner–Hegedűs (2013: 10).

Az első módszer alkalmazására hozott példák (5.1.-5.4. alfejezet) adatainak feldolgozásakor eltekintek a vizsgált nyelvek közötti kontaktushatástól. Nagy elemszámú minta esetén, ha a hangváltozásnak elegendően nagy számú etimon szolgál bemenetétül, a korai (hangtani elemzéssel nem kiszűrhető) jövevényszavak száma viszonylag kicsi, tehát ezek a statisztikai vizsgálat eredményét nem befolyásolják nagymértékben. Ha az N elemszám alacsony, akkor természetesen nem lehet eltekinteni a nyelvek közötti érintkezések hatásától. Ez egy részletesebb elemzésnek mindenképpen tárgya kell legyen.

Az adatok feldolgozásakor ideiglenesen eltekintek továbbá az egyes nyelveken belüli külső analógiás és kontaminációs folyamatoktól, amelyeknek szintén lehetnek az adott hangváltozáséhoz hasonló kimenetei. Ezek a hasonlóságok azonban nem okoznak jelentős eltérést a kiértékelésekor.

A szociolingvisztika szerint nemcsak a nyelv mint a nyelvváltozatok összessége él változataiban, de az egyes nyelvváltozatok önmagukban is heterogének (Sándor 1998: 58). Az egyes nyelvi állapotok leírásakor, ill. rekonstruálásakor tudnunk kell, hogy a langue és a parole közötti, ill. a szinkrón és a diakrón vizsgálat közötti különbségtétel csak a modellalkotás szükséges velejárója; a valóságban ezek nem különülnek el élesen, l. Sándor (i.m.: 59). Ugyanakkor a szinkrón leírások nem adnak magyarázatot a diakrón folyamatokra: mindkét megközelítésnek van létjogosultsága és saját módszertana, l. Herman (2001: 391kk.). Nem szabad megfeledkeznünk róla, hogy a nyelv sosem statikus entitás, a változás közege mindig a kommunikáció folyamata, l. Herman (i.m.: 402).

4. Hipotézis. A relatív kronológia megállapításának alapelve

Ha egy szórványos hangváltozás révén ugyanazok a tövek változtak meg az egyik rokon nyelvben, mint egy másikban, akkor a hangváltozás a két nyelv közös öröksége; ha más-más tövek változtak meg, akkor a hangváltozás másodlagos. Dolgozatomban ezt az összefüggést próbálom számszerűsíteni; ehhez Čekman módszeréhez hasonlóan az érintett etimonok statisztikai vizsgálatából indulok ki.

Čekman módszerének továbbfejlesztésekor azt a feladatot tűzzük ki, hogy az érintett etimonok statisztikai vizsgálatával megállapítsuk egy L_1 és egy L_2 rokon nyelv különválásának egyfelől⁷, és a mindkettőben megfigyelhető R hangváltozásnak másfelől⁸ a relatív kronológiáját (de legalábbis pontosítsuk, valószínűsítsük azt).

⁷ Az L_1 és L_2 jelölések itt nem anyanyelvet és idegen nyelvet jelölnek, hanem két (egyenrangú) rokon nyelvet, amikben lejtárszódott az R hangváltozás.

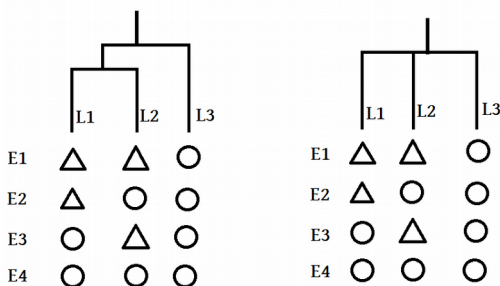
4.1. Jelölések, megkötések

Ehhez a következő megkötéseket tesszük (az indoklást ld.: 4.3. alfejezet), ill. a következő jelöléseket vezetjük be:

- az R változás az L_1 nyelvben R_1 -ként, az L_2 -ben R_2 -ként figyelhető meg;
- az R_1 is és az R_2 is szórványos;
- L_3 -mal jelölünk egy (vagy több) olyan rokon nyelvet, amelyben az R nem játszódott le;
- az L_1, L_2, L_3 leánynyelvek alapnyelve: L_{123} ;
- elképzelhető, hogy L_1 -nek és L_2 -nek volt köztes alapnyelve (L_{12}); ennek a létezését valószínűsíthetjük, ha az adatok szerint R időben megelőzte L_1 és L_2 elkülönülését.⁹

Feltehetjük, hogy R_i szórványos, ha R_i dialektustól és hangkörnyezettől független, és ha L_i -n belül vannak dublettek.

Ilyenkor ezt találjuk a szótárban:

1. ábra: Az adatok összegyűjtése

(Az ábrán Δ -gel jelöltem azokat a töveket, amik mutatják az R változást, \circ -rel, amik nem.)

⁸ Egyes esetekben az R (szórványos hangváltozás helyett) lehet szórványos regularizációs folyamat is; l. pl. permi szókezdő zárhangok szórványos zöngésülése, 5.1. alfejezet.

⁹ Ezenkívül elképzelhető az az eset is, hogy L_1 -nek és L_3 -nak (vagy L_2 -nek és L_3 -nak) volt köztes alapnyelve; mivel ezt az adatok alapján valószínűsíteni nem tudjuk, és az eredményeket sem befolyásolja, ezért ezzel az esettel nem foglalkozunk.

Az etimonoknak...

- ... E_1 csoportjába tartoznak azok az etimonok, amelyek mindkét nyelvben tükrözik az R -et (ezen etimonok száma: n_{11});
- ... E_2 csoportjába tartoznak azok az etimonok, amelyek csak az L_1 nyelvben tükrözik az R -et (ezen etimonok száma: n_{12});
- ... E_3 csoportjába tartoznak azok az etimonok, amelyek csak az L_2 nyelvben tükrözik az R -et (ezen etimonok száma: n_{21}); és
- ... E_4 csoportjába tartoznak azok az etimonok, amelyek egyik nyelvben sem tükrözik az R -et, pedig hangalakjuk alapján bemenetet képeznének az R számára (ezen etimonok száma: n_{22}).
- Az adatok közé nem vesszük fel a szótárból azokat a töveket, amelyek rokon nyelvi átvételek.
- Az adatok közé nem vesszük fel továbbá a szótárból azokat az etimonokat, amelyeknek nincsen megfelelőjük valamely (bármely) másik L_3 rokon nyelvből; illetve
- azokat sem, amelyeknek nincs megfelelőjük mindkét vizsgált nyelvben (L_1 -ben is és L_2 -ben is).
- Az etimonok összeszámlálásakor a nyelven belüli dublettek tört pontszámmal, a többi etimonok 1 pontszámmal szerepelnek; a pontszámok összeadásával kapjuk az n értékeket.
- Az összes érintett etimon száma: $N = \Sigma \Sigma n_{ij}$
- Az R -et tükröző etimonok aránya az L_1 -ben: $\alpha_1 = n_{11} / N$
- Az R -et tükröző etimonok aránya az L_2 -ben: $\alpha_2 = n_{21} / N$
- Az R -et nem tükröző etimonok aránya az L_1 -ben: $\beta_1 = 1 - \alpha_1$
- Az R -et nem tükröző etimonok aránya az L_2 -ben: $\beta_2 = 1 - \alpha_2$
- Az R -et csak az egyik nyelvben tükröző etimonok aránya: $r = (n_{12} + n_{21}) / N$
- Gyakran érdemes két számítást végezni: először csak a biztos etimológiákat szerepeltetve, majd a bizonytalanokat is.

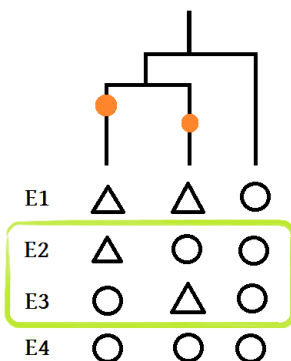
2. táblázat: Az adatok kontingenciátáblázatba rendezve

	R_2 -t tükröző etimonok az L_2 -ben	R_2 -t nem tükröző etimonok az L_2 -ben	Σ
R_1 -et tükröző etimonok az L_1 -ben	n_{11}	n_{12}	$n_{1\cdot}$
R_1 -et nem tükröző etimonok az L_1 -ben	n_{21}	n_{22}	$n_{2\cdot}$
Σ	$n_{\cdot 1}$	$n_{\cdot 2}$	N

4.2. A számítás módjának szemléltetése

Célunk, hogy a kapott adatok alapján modellezzük a változás relatív kronológiáját. Ilyenkor három eset közül választjuk ki a legvalószínűbbet.

1. eset: Ha a hangváltozás időben **követte** L_1 és L_2 szétválását, akkor véletlenszerű, hogy egy bizonyos etimon tükrözi-e az R hatását. Ezek szerint, ha feltesszük, hogy bármelyik L_i leánnyelvben bármelyik t_i valószínűséggel fog megváltozni, illetve β_i valószínűséggel fog nem megváltozni, akkor az E_2 és E_3 csoportokba tartozó etimonok arányára: $r = \alpha_1 \cdot \beta_2 + \alpha_2 \cdot \beta_1$ -hez közeli értéket várhatunk. Ha bevezetjük az s változót ezen két érték arányára ($s = r / (\alpha_1 \cdot \beta_2 + \alpha_2 \cdot \beta_1)$), akkor a várható értéke: $s = 100\%$ lesz.

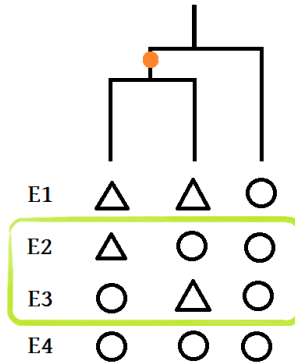

2. ábra: 1. eset

Valós adatokkal számolva a számított értékektől eltérő s arányokat fogunk kapni, de azok ebben az esetben is megközelítik vagy meghaladják az $s = 100\%$ értéket.

Ilyenkor a χ^2 -próbára magas p szignifikanciaértéket várunk.

2. eset: Ha **R megelőzte** L_1 és L_2 szétválását, akkor valószínűsíthetjük, hogy létezett egy L_{12} köztes alapnyelv, és R ebben a nyelvben hatott, még annak felbomlása előtt. (Vagy legalábbis volt(ak) olyan dialektusa(i) az L_{123} alapnyelvnek, amely(ek)ben hatott az R hangváltozás, és az L_1 és L_2 nyelvek később ezen dialektus(ok)ból alakultak ki.) Ilyenkor feltehetjük, hogy „ideális” esetben (időben pontszerűnek véve a hangváltozás folyamatát is és a felbomlás folyamatát is, homogénnek tekintve a köztes alapnyelvet, valamint eltekintve a kontaktushatásoktól, analógiás és grammatikalizációs változásoktól és a dublettek megjelenésétől) a tövek közül az L_1 -ben is és az L_2 -ben is azok mutatják az R hatását, amelyek L_{12} -ben is mutatták; tehát egy adott t_0 vagy mindkét leánynyelvben tükrözni fogja a hangváltozást, vagy egyikben sem.

3. ábra: 2. eset

Ezek szerint az E_2 és E_3 csoportokba nem tartozna etimon, azok aránya az összes etimonhoz képest zérus lenne: $s = 0\%$.

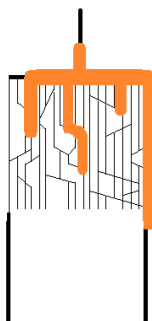
Valójában a fenti feltételek, egyszerűsítések sosem teljesülnek maradéktalanul, ezért 0%-tól eltérő értéket fogunk kapni.

Ilyenkor a χ^2 -próbára alacsony szignifikanciaértéket várunk: $p < 5\%$.

Mivel valós esetekben nem tekinthetünk el a kontaktushatásoktól, ezért az s arány alacsony (0%-hoz közeli) értéke arra is utalhat, hogy az R változás

ideje alatt az L_1 és L_2 között szoros érintkezés állt fenn. Ez esetben vagy az egyik nyelvben a hangváltozás kölcsönzés eredményeként alakult ki, vagy L_1 és L_2 együtt fejlesztették ki R -et. A klasszikus strukturalista felfogás szerint hangváltozást nem lehet kölcsönözni; Trubetzkoy (1925: 287–288) szerint egy nyelv akkor bomlik fel, miután lezajlott az utolsó közös innováció. Azonban a Thomason–Kaufman-féle skála 5. fokozatára már jellemző lehet a hangváltozások kölcsönzése is, vö. Thomason–Kaufman (1988: 74kk.); habár (rokon nyelvek esetén) az ilyen szoros kapcsolatokat általában egyéb diakrón módszerekkel sem könnyű megkülönböztetni a köztes alapnyelv állapotától.

3. eset: Ha a hangváltozásnak és a (köztes) alapnyelv felbomlásának a folyamata időben (legalábbis részben) egymással **párhuzamosan** zajlott, akkor az s arány 0% és 100% közötti értéket vesz fel, de várhatóan (a vizsgált adatok tapasztalatai szerint) nem lépi túl az $s = 50\%$ értéket; a χ^2 -próbára ilyenkor is magas szignifikanciaszintet várunk.

4. ábra: 3. eset

Gyakori eset, hogy a hangváltozás elkezdődik még a köztes alapnyelv időszakában, de később, L_1 és/vagy L_2 önálló életében is aktív, és így egy kissé megváltoztatja az érintett etimonok számát.

Hipotézisem az, hogy a fenti gondolatmenet szerint az s arány és a szignifikanciaszint alapján visszakövetkeztethetünk a relatív kronológiára: minél inkább megközelíti s , ill. p a 0%-ot, annál valószínűbb, hogy R előbb zajlott le, mint L_{12} felbomlása; valamint minél inkább megközelíti (vagy akár meg is haladja) az s arány a 100% értékeket, ill. minél magasabb a szignifikancia-

szint, annál valószínűbb, hogy R később zajlott le, mint L_{12} vagy L_{123} felbomlása.

4.3. A kikötések indoklása

Ki kell kötnünk, hogy R_1 is és az R_2 is szórványos, különben az érintett etimonokban történő egyezés csupán a nyelvrokonság tényével, ill. a kiváltó környezet azonosságával is magyarázható lenne; a relatív kronológiára nem vonatnánk le következtetéseket.¹⁰

Az adatok összegyűjtése során kötött morfémákat, ill. affixumokat nem vizsgálunk, mert ezek körében az R hatását felülírhatják analógiás változások. Pl. az ósszlávban azokban a főnévi deklinációkban is elterjedt analógiásan a LocPl -axъ végződés (a többi deklináció LocPl -bxъ, -ixъ, -ěxъ, -ъxъ végződéseinek a hatására), ahol az fonetikailag nem volt indokolt.¹¹ Ezért csak tórmorfémákat veszünk fel a szótárból.

Ki kell kötnünk továbbá, hogy az adatok közé nem vesszük fel a szótárból azokat az etimonokat, amelyeknek nincsen megfelelőjük valamely (bármely) másik L_3 rokon nyelvből. Így tudjuk kizárni az L_1 és L_2 önálló életében keletkezett újképzéseket és átvételeket.

Valamint nem vesszük fel azokat az etimonokat sem, amelyeknek nincs megfelelőjük mindkét vizsgált nyelvben (L_1 -ben is és L_2 -ben is). Az olyan etimonokról ugyanis, amelyek pl. csak az L_1 -ből mutathatóak ki, nem tudhatjuk, hogy mikor veszték ki L_2 -ből, ahogy azt sem, hogy kivésésük előtt tükröztek-e az R_2 hatását.

A kikötések miatt a vizsgált (R számára bemenetül szolgáló) tövek száma (N) lecsökkenhet. Ugyanakkor ez az N érték nem lehet „túl kicsi”, különben a kapott eredmény megbízhatósága is alacsony lesz. Valamint, ha bármely várt értékre $v_{ij} < 5$, akkor a Fisher-próbát célszerű elvégezni.

5. Esettanulmányok

A fenti módszer használatára a balti és a szláv nyelveken kívül elsősorban az uráli nyelvek köréből hoztam példákat, lévén az uráli nyelvek története jól dokumentált, az alapnyelv felbomlási folyamat kronológiája részletesen feldolgozott, és e nyelvek hangtörténetében több szórványos hangváltozást is találhatunk.

¹⁰ Ennek ellenére az iurk-szabályról szóló, 5.5. alfejezetben kénytelenek leszünk megengedni, hogy R_2 ne legyen szórványos; ez természetesen rontani fog a kapott eredmény megbízhatóságán.

¹¹ A személyes névmások LocPl alakjai őrzik a fonetikailag indokolt -sъ végződést: *nasъ* 'benünk', *vasъ* 'bennetek', l. Balázs L. (1999: 65), Baleczky–Hollós (1968: 94).

5.1. Szókezdő zárhangok zöngesedése a permi nyelvekben

Csúsz–Honti–Salánki–Varga (1991: 102k., 113k., 122k.) szerint a PU szókezdő explozívák a permi nyelvekben szórványosan zöngés reflexeket adnak: PFU *p-, *t-, *k- ~> komi b-, d-, g- és PFU *p-, *t-, *k- ~> udm. b-, d-, g-.

Lytkin (1957: 87kk.) szerint a $C_{zgl} \rightsquigarrow C_{zgs} / \#_-$ változás valójában két fázisra osztható: az első fázis eredendően egy fonetikailag motivált, nem szórványos, függő változás volt ($C_{zgl} > C_{zgs} / C_{zgs} \#_-$), majd a következő fázis egy regularizációs folyamat (az így kialakult dublettek közül a gyakrabban előforduló terjedt el analógiásan). Pl. (mai komi példákkal illusztrálva a protopermi időszakra tehető változásokat):

(1) *kuz* *kǰž > *kuz* qǰž ‘hosszú köröm’, de C_{zgl} -re végződő szavak után marad > *kǰž; majd

(2) a versengő allomorfolk (*kǰž : qǰž ‘köröm’) közül az terjedt el analógiásan, amelyik gyakrabban használt szókapcsolatokban fordul elő.

Ritkán előfordulnak nyelven belüli dublettek is, ahol egyik változat sem szorította ki a másikat: az udm. *ńǰldon* ‘40’, de *viŋton* ‘50’ elhomályosult összetételek mutatják a *t előtti mássalhangzó hatását, l. Lytkin (1957: 89).

Mivel a regularizációs folyamat során az esetek többségében ugyanazon töveknek terjedtek el a zöngés szókezdetű változatai a komiban, mint az udmurtban, ezért feltehető, hogy a változás még a PP időszakban történt.

Pl.: PFP *para ‘jó’ > udm. *bur* ‘ua.’ ~ komi *bur* ‘ua.’,

PFU *tije ‘tó’ > udm. *dǰń* ‘ua.’ ~ komi *din* ‘ua.’,

PFP *kentä ‘rét’ > udm. *gid* ‘istálló’ ~ komi *gid* ‘juhakol’.

Számszerűsítve, az UEW adatai¹² szerint, biztos etimológiákkal számolva:

3. táblázat: Permi adatok összevetése (1)

udmurt →	b-, d-, g-	p-, t-, k-	Σ
komi ↓			
b-, d-, g-	27,25	0,25	27,5
p-, t-, k-	2,25	144,25	146,5
Σ	29,5	144,5	174

¹² Az online verziókhoz való hozzáférés: 2017. febr. 1. (www.uralonet.nytud.hu; <http://uralothek.uni-koblenz.de:8080/Uralothek/pdom/basis.html>).

Ez alapján $s = 5\%$, ami messze elmarad az (1) esetre jellemző 100% , vagy akár a (3) esetre jellemző 50% körüli értéktől; a Fisher-próba eredménye (a dublettektől eltekintve): $p = 0,0\%$. Biztos és bizonytalan etimológiákkal számolva:

4. táblázat: *Permi adatok összevetése (2)*

udmurt →	<i>b-, d-, g-</i>	<i>p-, t-, k-</i>	Σ
komi ↓			
<i>b-, d-, g-</i>	32,25	2,25	34,5
<i>p-, t-, k-</i>	2,25	197,25	199,5
Σ	34,5	199,5	234

Ez alapján $s = 8\%$, ami szintén messze elmarad az 50% értéktől; a χ^2 -próba eredménye: $\chi^2 = 199,6$; $p = 0,0\%$.

A kapott eredmény összhangban áll a permi nyelvtörténetből ismert relatív kronológiával: az *R* változás (zöngésedés, majd regularizáció) előbb zajlott le, mint a *PP* egység felbomlása.

5.2. *PFU *-ŋ- ~> mari -ŋγ- és PFU *-ŋ- ~> előmagyar *-ŋk-*

Csúcs és mtsai (i.m.: 151k.), ill. Hajdú (1966: 101k.) alapján a második szótagbeli alapnyelvi **-ŋ-* szórványosan **-ŋk-*, ill. *-ŋγ-* reflexeket ad (többek közt) az előmagyarban és a mariban.

Az ősmagyarban később lezajlott egyrésztől egy **-ŋ- > *-γ- > -∅* (a tövég-hangzó lekopásával, majd a megelőző magánhangzó labializációjával és megnyúlásával), másrésztől egy **-ŋk- > *-ŋg- > -g* változás (a tövég-hangzó lekopásával). Ezenkívül Bereczki (1990: 20) szerint a mari mögöttes /ŋγ/ (akár csak az /ŋk/) felszíni [ŋg] hangkapcsolatként realizálódik. A nazális utáni *k*, ill. *g* „megjelenését” megmagyarázhatjuk, ha feltesszük, hogy az érintett etimonokban a nyelvcsap pár ezredmásodperccel hamarabb kezdte elzárni az orrüreget, mint ahogy a velumnál a zár megszűnt volna.

Pl.: *PFU *miŋä* ‘hely vmi mögött’ > *mari KB məŋɣe* ‘után’ ~ *m. még, mégétt*.

Az alapnyelvi **ŋ* reflexét tartalmazó magyar etimonok közül kevésnek van megfelelője a mariban ($N = 7$), ezért a kapott értékek nem lesznek eléggé megbízhatóak.

5. táblázat: Mari és magyar adatok összevetése

mari →	-ŋʏ-	-ŋ-	Σ
magyar ↓			
-g	1	3	4
-∅	1	2	3
Σ	2	5	7

Ez alapján $s = 108\%$, ami még meg is haladja a 100% értéket. A Fisher-próba eredménye: $p = 71\%$.

Tehát az R_1 és R_2 tendenciák egymástól valószínűleg függetlenek, a köztes alapnyelv (jelen esetben a PFU) felbomlása után zajlottak le.

5.3. PIE szótagképző likvidák kettős reflexei a balti és a szláv nyelvekben

A szakirodalom (pl. Birnbaum 1987: 29) szerint a PIE $*r >$ balti $ir \sim ur$, ko. ósszl. $*ir \sim *ür$, ill. a PIE $*l >$ balti $il \sim ul$, ko. ósszl. $*il \sim *ül$ kettős reflexek megléte a balti–szláv köztes alapnyelv melletti egyik érv.¹³ Mivel azonban a szótagképző szonoránsok (köztük likvidák) felbomlása a világ nyelveiben tipológiailag gyakori folyamat, érdemes statisztikai módszerrel is megvizsgálni, hogy valóban közös örökség-e ez a tendencia a balti és a szláv nyelvekben.

A korai ósszláv $*i$ és $*ü$ hangok (ezekből nyílt szótagban a késői ósszlávban redukált $*b$ és $*o$ fejlődött) szabályos megfelelői a balti nyelvekben megjelenő rövid i és u hangoknak. Mássalhangzó előtti helyzetben viszont a késői ósszlávban (az emelkedő hangzósági tendenciával összhangban) új szótagképző likvidák jelentek meg a ko. ósszl. $*ir$, $*ür$, $*il$, $*ül$ diftongikus hangkapcsolatok helyén; azonban ezek a megelőző magánhangzó kvantitásától függően palatalizáltak, illetve nem-palatalizáltak lettek. Tehát: ko.ósszl. $*br >$ ké.ósszl. $*j' / _C$, ko.ósszl. $*or >$ ké.ósszl. $*j' / _C$, ko.ósszl. $*bl >$ ké.ósszl. $*j' / _C$, ko.ósszl. $*ol >$ ké.ósszl. $*l / _C$.

A PIE $*r$ reflexei:

Pl.: PIE $*k^w rsnos$ 'fekete' $>$ ké.ósszl. $*č' r' n o$ 'ua.' \sim litv. *kiršlys* 'pénzes pér',

PIE $*b^h r n-$ 'sáj' $>$ ké.ósszl. $*b r n a$ 'ua.' \sim litv. *burna* 'ua.'.

¹³ A PIE szótagképző szonoránsok a balti és a szláv nyelvekben is kettős reflexeket adnak: a fenti változásban a nazálisok is részt vesznek (PIE $*ŋ$ $>$ balti $im \sim um$, ko. ósszl. $*im \sim *üm$; PIE $*ŋ$ $>$ balti $in \sim un$, ko. ósszl. $*in \sim *ün$). Jelen cikkben csak a likvidák reflexeivel foglalkozom.

Számszerűsítve Pokorny (1959) adatai alapján:

6. táblázat: Balti és szláv adatok összevetése (1)

ko.összláv →	-īr-	-ūr-	Σ
balti ↓			
-ir-	38,75	1,75	40,5
-ur-	3,75	9,75	13,5
Σ	42,5	11,5	54

Ez alapján $s = 29\%$, ami jelentősen kisebb az 50% értéknél. A Fisher-próba eredménye (a dublettektől eltekintve): $p = 0,0\%$.

A PIE $*j$ reflexei:

Pl.: PIE $*wjk^{wos}$ 'farkas' > ké.összl. $*v_j'k\tau$ 'ua.' ~ litv. *vilkas* 'ua.',

PIE $*stj\text{p-}$ 'oszlop' > ké.összl. $*stj\text{p}\tau$ 'ua.' ~ litv. *stulpas* 'ua.'.

7. táblázat: Balti és szláv adatok összevetése (2)

ko.összláv →	-īl-	-ūl-	Σ
balti ↓			
-il-	8,75	1,75	10,5
-ul-	1,75	4,75	6,5
Σ	10,5	6,5	17

Ez alapján $s = 44\%$, ami szintén jelentősen alacsonyabb a 100%, és kissé alacsonyabb az 50% értéknél. A Fisher-próba eredménye: $p = 2,3\%$.

Ha figyelembe vesszük, hogy az $*j > *ir \sim *ur$ és az $*j > *il \sim *ul$ változások valójában a PIE szótagképző szonoránsok ($*j$, $*j$, $*m$, $*n$) felbomlása-ként leírható, egységes változásnak csupán két megjelenési formája, akkor összegezhethetjük az n_{ij} értékeket:

8. táblázat: Balti és szláv adatok összevetése (3)

ko.összláv →	-īr-, -īl-	-ūr-, -ül-	Σ
balti ↓			
-ir-, -il-	47,5	3,5	51
-ur-, -ul-	5,5	14,5	20
Σ	53	18	71

Ez alapján $r = 32\%$, ami szintén alacsonyabb az 50% értéknél. Ebben az esetben már elvégezhetjük a χ^2 -próbát. Eredménye: $\chi^2 = 32,7$; $p = 0,0\%$.

Tehát az $*R > *iR \sim *uR$ tendencia valószínűleg közös örökség a balti és a szláv nyelvekben. Ez az eredmény – más érvekkel együtt – valószínűbbé teszi a köztes proto-balti–szláv alapnyelv feltételezését.

5.4. Az alapnyelvi intervokális $*\eta$ reflexei az ugor nyelvekben

Amint azt az 5.2. alfejezetben láttuk, az alapnyelvi intervokális $*-\eta$ -nek a magyarban szórványosan $-g$ felel meg, ami egy korábbi $*-\eta k$ - hangkapcsolatra megy vissza. Pl.: PFU $*j\eta ne$ 'jég' > m. *jég*.

Az obi-ugor nyelvekből szintén kimutatható egy szórványos $*-\eta$ - \sim $*-\eta k$ - /V_V változás. Pl.: PFU $*j\eta ne$ 'jég' > mny. So *jāṅk* 'ua.' \sim cha. V *jōṅk* 'ua.' \sim cha. V *jōṅk* 'víz', vö. Rédei–Bakró-Nagy (1989), Terëskin (1961: 136).

Az adatok statisztikai elemzésekor eltérő értékeket kapunk, attól függően, hogy melyik ugor nyelv, ill. nyelvjárás érintett etimonjait vetjük össze páronként egymással. Érdeemes lehet p.o. a következő három nyelv(járás) adatait vizsgálni: szoszvai manysi, vahi hanti, magyar.

9. táblázat: A szoszvai manysi és a vahi hanti adatok összevetése (biztos etimológiákkal számolva)

vahi hanti →	-ṅk- és folytatói	-ṅ- és folytatói	Σ
szoszvai manysi ↓			
-ṅk- és folytatói	3	4	7
-ṅ- és folytatói	0	11	11
Σ	3	15	18

Ez alapján $s = 52\%$, ami a 3. esetre jellemző, 0% és 100% közötti (50% körüli) intervallumba esik. A Fisher-próba eredménye: $p = 4,3\%$ (ez viszont a hangváltozás korai datálását valószínűsíti).

Eszerint a $*-η\sim>*-ηk-$ változás feltehetőleg az obi-ugor nyelvek felbomlása után is tovább hatott még.

10. táblázat: A magyar és a szoszvai manysi adatok összevetése (biztos etimológiákkal számolva):

magyar →	-ηk- és folytatói	-η- és folytatói	Σ
szoszvai manysi ↓			
-ηk- és folytatói	2	2	4
-η- és folytatói	0	2	2
Σ	2	4	6

Ez alapján $s = 60\%$, ami szintén 0% és 100% közé esik. A Fisher-próba eredménye: $p = 46,7\%$.

Eszerint a $*-η\sim>*-ηk-$ változás a köztes alapnyelv felbomlása után is tovább hatott még, nemcsak az obi-ugor ágban, de az ősmagyarban is. Ez összhangban áll Honti (1997: 13) eredményével.

11. táblázat: A magyar és a vahi hanti adatok összevetése (biztos etimológiákkal számolva):

magyar →	-ηk- és folytatói	-η- és folytatói	Σ
vahi hanti ↓			
-ηk- és folytatói	3	1	4
-η- és folytatói	0	6	6
Σ	3	7	10

Ez alapján $s = 22\%$, ill. a Fisher-próba eredménye: $p = 3,3\%$. Ez a 4.2. alfejezetben említett 2. esettel írható le. Ugyanakkor az alacsony N érték és a fenti két részeredmény óvatosságra int: az adatok ez esetben önmagukban nem adnak megbízható eredményt.

Arra a tényre, hogy az $*-η\sim>*-ηk-$ változás az ősmagyar korban is tovább hatott, a következő adat is utal: a PUG $*tāη3-t3$ 'tegez' etimonnak (ami egy

ugor kori innováció) az obi-ugor folytatói nem tükrözik a változást, míg a magyar megfelelője igen.

5.5. Az iurk-szabály

A fenti módszer akkor ad megbízható eredményeket, ha a vizsgált R_1 és R_2 változás az L_1 és L_2 nyelvben is szórványos változások. Ennek ellenére nem érdektelen ilyen szempontból is megvizsgálni az ősszlávban és a litvánban is megjelenő, az iurk-szabály bemenetét alkotó tövek eloszlását.

Biztos etimológiákkal számolva:

12. táblázat: A korai ősszláv és a litván adatok összevetése (biztos etimológiákkal számolva):

korai ősszláv →	*x	*s	Σ
litván ↓			
š	21	0	21
s	24	0	24
Σ	45	0	45

Ez alapján $s = 100\%$, ill. a Fisher-próba eredménye: $p = 100\%$ lenne.

Ugyanakkor tudnunk kell, hogy ha egy hangváltozás az egyik nyelvben minden esetben lezajlott, akkor a módszerünk nem alkalmazható, a kontingenciatáblázat nem ad értelmezhető eredményt.

A Čekman (i.m.) által közzétett adatokat más szempont szerint (a 2. fejezetben bemutatott kontingenciatáblázatot felállítva, a 3. fejezetben említett második módszer alapján) is érdemes statisztikai módszerekkel megvizsgálni.

Ehhez vegyük figyelembe, hogy ha egy szórványos R hangváltozás egy L_A nyelvben egy másik L_B nyelvvel való kontaktushatás következtében terjed el, akkor azt várjuk, hogy az R hatását tükröző L_A -beli tövek jelentős részének lesz L_B -beli megfelelője, míg az R hatását nem tükröző L_A -beli tövek jelentős részének nem. Azaz, jelen esetben: ha azt feltételezzük, hogy a balti nyelvekben az iurk-szabály egy intenzív indo-iráni kontaktushatás révén terjedt el, akkor azt várjuk, hogy a balti nyelvek korai indo-iráni átvételei azoknak az etimonoknak a számát fogják gyarapítani, amelyek mind a litvánban, mind az indo-iráni nyelvekben tükrözik az iurk-szabály hatását (tehát a kontingenciatáblázatban túl lesznek reprezentálva az $R_{litv} \cap R_{II}$ csoportba tartozó adatok).

Ezzel szemben a litvánban az \check{s}_{i-k} -t tartalmazó és az s_{i-k} -t tartalmazó tövek véletlenszerűen oszlanak el a R_{PII} és az \bar{L}_{PII} csoport között; nincs együttjárás az R_{II} , ill. az R_{IIV} csoportba való tartozás között. A litván és az indoíráni nyelvek viszonylatában a χ^2 -próba eredménye: $\chi^2 = 1,6$; $p = 20,3\%$. (A litván és a szláv nyelvek viszonylatában a megfelelő mutatók: $\chi^2 = 2,52$; $p = 11,3\%$.) Tehát a „ruki-szabály” elterjedése a balti nyelvekben nem indo-íráni kontaktus-hatás eredménye.

Ezenkívül a „ruki-szabály” tipológiailag ritka, tehát Čekman (i.m.: 36) szerint kizárható annak véletlen kialakulása ezen nyelvek körében. Ezek alapján feltételezhetjük, hogy a „ruki-szabály” a PIE alapnyelv azon dialektusaiban kezdett hatni, amelyekből az érintett nyelvek fejlődtek ki, majd továbbhatott ezen dialektusok későbbi nyelvállapotaiban.

6. Összegzés

Jelen cikkben kísérletet tettem arra, hogy kidolgozzak egy kvantitatív jellegű módszert, aminek a segítségével megvizsgálhatjuk szórványos hangváltozásoknak és alapnyelvek felbomlási folyamatainak a relatív kronológiáját.

Ezen módszer használatával valószínűsítettem, hogy míg a PIE szótagképző likvidáknak a balti és szláv nyelvekben végbement, illetve a PFU szókezdő explozíváknak a permi nyelvekben végbement változása megelőzte a megfelelő köztes alapnyelvek felbomlását, addig a PFU intervokális $*\eta$ -nek a mariban és a magyarban végbement változása követte azt. Ugyanezen hangnak az ugor nyelvekben végbement változása esetén, valamint az iurk-szabály esetén pedig valószínűsítettem, hogy itt a hangváltozás és az alapnyelv felbomlása *párhuzamosan* zajlott (a hangváltozás már elkezdett hatni a (köztes) alapnyelv korszakában, de annak felbomlása után is hatott még).

Az említett modellhez hasonló, második módszer alapján valószínűsítettem, hogy a „ruki-szabály” elterjedése a litvánban (ill. annak egy korábbi változatában) nem kontaktushatás eredménye.

Jelen kutatást két irányban célszerű folytatni: az s -re, ill. p -re kapott százalékok helyes kiértékeléséhez azok pontosabb kalibrálására lesz szükség (már ismert relatív kronológiájú hangváltozások vizsgálatával), valamint új részeredmények közreadásával (ismeretlen relatív kronológiájú hangváltozások vizsgálatával). Az eredmények megbízhatósága végett fontos, hogy nagy N elemszámú, sok bemenettel rendelkező hangváltozásokat vizsgáljunk.

Nyelvek rövidítései

PIE	proto-indoeurópai
PII	proto-indoiráni
PGm	ősgermán
ko.összl.	korai ősszláv
ké.összl.	késői ősszláv
av.	az avesztá nyelve
litv.	litván
o.	orosz
blr.	belarusz
szh.	szerbhorvát
szkr.	szanszkrit
ném.	német
PU	proto-uráli
PFU	proto-finnugor
PFP	proto-finn-permi
PP	proto-permi
PUg	proto-ugor
POUg	proto-obi-ugor
udm.	udmurt
mnySo	szoszvai manysi
chaV	vahi hanti
m.	magyar

Hivatkozások

- Andersen, Henning 1968. IE *s after *i, u, r, k* in Baltic and Slavic. *Acta Linguistica Hafniensia* 11: 171–190.
- Balázs L. Gábor 1999. *A szláv főnévragozás történeti vizsgálatának metodológiai vonatkozásai*. Szeged, JATEPress.
- Baleczky Emil – Hollós Attila 1968. *Ósszláv nyelv*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Bereczki Gábor 1990. *Bereczki G. Chrestomathia ceremissica*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Birnbaum, Henrik 1987. *Праславянский язык. Достижения и проблемы в его реконструкции*. Москва, Прогресс.
- Burrow, Thomas 2001. *The Sanskrit Language*. Delhi, Motilal Banarsidass Publishers Pr.Ltd.
- Čekman, Valerij Nikolaevič 1981: Древнейшая балто-славо-индоиранская изоглосса (*s_{r,k} > *š). *Балто-славянские исследования* 1980 М: 27–37.

- Csúcs Sándor – Honti László – Salánki Zsuzsa – Varga Judit 1991. *Statistik der uralischen Lautentsprechungen*. Budapest, MTA NyL.
- Dini, Pietro U. 2002. *Балтийские языки*. Москва, ОГИ.
- É. Kiss Katalin – Gerstner Károly – Hegedűs Attila 2013. *Kis magyar nyelvtörténet*. Piliscsaba, PPKE.
- Hajdú Péter 1966. *Bevezetés az uráli nyelvtudományba*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Herman József 2001. A történeti nyelvészettől a nyelvi változások elmélete felé: problémavázlatok. In Bakró-Nagy Marianne – Bánréti Zoltán – É. Kiss Katalin (szerk.) *Újabb tanulmányok a strukturális magyar nyelvtan és a nyelvtörténet köréből*. Budapest, Osiris, 389–407.
- Honti László 1997. Az ugor alapnyelv kérdéséhez. *Budapesti Finnugor Füzetek* 7, Budapest, ELTE.
- Horálek, Karel 1967. *Bevezetés a szláv nyelvtudományba*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Illič-Svityč, Vladislav Markovič 1961. Один из источников начального х- в праславянском. (Поправка к «закону Зибса».) *Вопросы языкознания* 4: 93–98.
- П’инский, Григорий Андреевич 1916. *Звук ch в славянских языках*. Петроград, Имп. акад. наук.
- Karaliūnas, Simas 1966. К вопросу об и.-е. *s после i, u, r, k в литовском языке. *Baltistica* 1(2): 113–126.
- Lazicius, Julius von 1933. Zur Wandlung idg. s > slav. ch. *Indogermanische Forschungen* 51: 196–199.
- Leskien, August 1919. *Grammatik der altpbulgarischen (altkirchenslavischen) Sprache*. Heidelberg, Carl Winter-Universitätsverlag. (Факсимильное издание: София: Профиздат, 1981).
- Lunt, Horace Gray 2001. *Old Church Slavonic Grammar*. Berlin – New York, Mouton de Gruyter.
- Lytkin, Vasilij П’ič 1957. *Историческая грамматика коми языка*. Ч. 1. Сыктывкар.
- Meillet, Antoine 1951. *Общеславянский язык*. Москва, Изд. иностранной литературы.
- Pedersen, Holger 1895. Das indogermanische s im Slavischen. *Indogermanische Forschungen* 5: 33–88.
- Pokorny, Julius 1959. *Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch*. Bern, Francke.
- Prescott, Charles N.E. 2015. *Pharyngealization and the three dorsal stop series of Proto-Indo-European*. Kézirat.
- Rédei Károly – Bakró-Nagy Marianne 1989. *Uralisches Etymologisches Wörterbuch*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Sándor Klára 1998. Amiért a szinkrón elemzés foszladozik. In Sándor Klára (szerk.) *Nyelvi változó – nyelvi változás*. Szeged, JGYTF, 57–84.
- Seliščev, Afanasij Matveevič 1951. *Старославянский язык. Часть первая. Введение, фонетика*. Москва, Учпедгиз.
- Shevelov, George Y. 1964. *A Prehistory of Slavic*. Heidelberg, Winter.

- Terëškin, Nikolaj Ivanovič 1961. *Очерки диалектов хантыйского языка. Часть первая. Ваховский диалект.* Москва – Ленинград, Изд. АН СССР.
- Thomason, Sarah Grey – Kaufman, Terrence 1988. *Language contact, creolization, and genetic linguistics.* Berkeley – Los Angeles – Oxford, University of California Press.
- Trubetzkoy, Nikolai Sergejewitsch 1925. Einiges über die russische Lautentwicklung und die Auflösung der gemeinrussischen Spracheinheit. *Zeitschrift für Slavische Philologie* 1: 287–319.
- Uspenskij, Boris Andreevič 2002. *История русского литературного языка (XI–XVII вв.).* Москва, Аспект-Пресс.
- Vaillant, André 1950. *Grammaire comparée des langues slaves.* Tome I. Phonétique. Lyon-Paris, IAS.
- Xaburgaev, Georgij Aleksandrovič 1974. *Старославянский язык.* Москва, Просвещение.
- Zaliznjak, Andrej Anatol'evič 2004. *Древненовгородский диалект.* Москва, Языки славянской культуры.

A MAGYAR IKERSZÓK OPTIMALITÁSELMÉLETI ELEMZÉSE

Patay Fanni

Bevezetés

A nyelvészeti szakirodalomban kevés olyan tanulmány vagy kutatás létezik, amely a magyar ikerszók szisztematikus leírására és a jellemző mintázatok beazonosítására törekszik. Ennek valószínű oka az ikerszók változatos alakja és az általános tendenciák megállapításának nehézsége. A dolgozat egy optimalitáselméleti elemzést mutat be, és felhasználja a morfológiai sémák elméletét is, hogy egy átfogó magyarázatot nyújtson az ikerszók viselkedésére.

1. Reduplikáció

A reduplikáció az a morfológiai folyamat, amely egy adott szó¹ teljes vagy részleges megkettőzését hajtja végre. A reduplikáció sok nyelvben előfordul, és általában konkrét grammatikai funkciója van. Ez a funkció lehet ikonikus, például a többes szám (*kurdu-kurdu* ‘gyerekek’ (warlpiri)) vagy az iterativitás kifejezése esetében (*oxu-[lakasya-lakasya]* ‘ismételten ledob’ (lusaamia)); de lehet a formától teljesen eltérő jelentésű is, például szófajváltó funkciójú néhány óceániai nyelvben (*sifu* ‘fűszoknya’ → *sif-sifu* ‘fűszoknyát hord’ (ulithi)), vö. Inkelas–Downing (2015: 503).

A reduplikáció lehet teljes vagy részleges, előbbiben a teljes alak megismétlődik, utóbbiban pedig a két tag között legalább egy szegmentumban eltérés van. A részleges reduplikációt általában a szótagra vonatkozó megkötések váltják ki, például a balangao nyelvben a NO-CODA megszorítás hozza létre a *tagta-tagtag* ‘fut-ITER’ alakot a teljes reduplikált alak helyett, vö. McCarthy–Prince (1995: 15). A reduplikáció hatóköre lehet egyetlen szegmentum, a tő (**root**), a toldalékolt tő vagy gyök (**stem**), vagy akár az egész szó is.² A dolgozatban teljes reduplikációnak csak azt tekintjük, amelyben a két tag azonos (pl. *sok-sok*, *alig-alig*), minden más részleges reduplikációként kezelünk – ez

¹ A reduplikáció hatóköre kiterjedhet frázisokra vagy szintaktikai szerkezetekre is, de jelen dolgozatban csak a morfológiai reduplikációval foglalkozunk, a szintaktikaival nem.

² Ilyen például a kontrasztív topikalizációs reduplikáció az angolban, amely a megkettőzött szó prototipikus jelentését emeli ki, pl. *salad-salad* ‘saláta-saláta, zöldsaláta’, l. Ghomeshi és mtsai (2004).

ugyanis megengedi, hogy az ikerítés összes fajtáját részleges reduplikált alakként vizsgálhassuk.

A magyarban is számos példa van a reduplikációra: az igekötő-kettőzésnek iteratív funkciója van (*ki-kijár, el-elnéz*), l. Kiefer (1995, 1996), a mellérendelő összetételek az intenzitás kifejezését szolgálják (*sok-sok, alig-alig*), a határozott számnevek ismétlése egy „osztó” értelmezést ad (*három-három könyvet adtak a tanulóknak*), l. Keszler (2010: 485), míg az ikerszó-képzés egy kicsinyítő-becéző (a továbbiakban: diminutív), vagy egy iteratív minőséget ad a szavaknak (*cica-mica*,³ *izeg-mozog*).

2. Ikerszók és képzésük

A fejezet először az ikerszók morfológiai tulajdonságait mutatja be, majd a morfológiai sémák elméletét használja fel az ikerszó-képzés leírására, végül pedig áttér a korpuszvizsgálat eredményeire.

2.1. Morfológiai tulajdonságok

Az ikerszók és a reduplikált szavak között a legfontosabb különbség az, hogy az ikerszó két tagja⁴ nem lehet egymással teljesen azonos, vö. Yip (1998), tehát az ikerszók mindig részleges reduplikált alakok. Az ikerszó-képzés vagy ikerítés egy olyan reduplikációs folyamat, amely a bemenetként szolgáló alakot megkettőzi, és az egyik tag valamely szegmentumát (jellemzően az onszetet) megváltoztatja. Az ikerszó funkciója lehet egy ún. satöbbi-konstrukció (x és hasonló dolgok), a hasonlóság kifejezése (x-szerű), vagy a játékoság kifejezése is, illetve használható iteratív vagy gyakorító jelentésben is.

Inkelas–Downing (2015) részletes tipológiájukban olyan alakokat mutatnak be, amelyekben a változtatás a második tag onszetjének egy rögzített (*fixed*) szegmentumra való lecseréléseként történik, például az angol *shm*-reduplikációban: *table-shmable* ‘asztal’ (pejoratív, lekicsinylő értelemben), vagy a török és a hindi satöbbi-konstrukciókban: *dergi-mergi* ‘újság és hasonló dolgok’ (török), *tras-vras* ‘gyász és hasonló dolgok’ (hindi).

Egyes nyelvekben megjelenik egy kontrasztmegőrző stratégia: ha a rögzített szegmentum egybeesik a szókezdettel, akkor egy másik szegmentumot választanak, hogy elkerüljék a teljes reduplikált alak létrehozását. A kasmírban a /v/ mássalhangzó a rögzített szegmentum, azonban a /v/-vel kezdődő

³ A magyar helyesírási konvencióktól eltérően a reduplikált alakok két tagját minden esetben kötőjellel fogjuk elválasztani.

⁴ A dolgozat elsősorban a kéttagú ikerszókkal foglalkozik, de léteznek háromtagú ikerszók is: *etye-petye-lepetye, bim-bam-bum, uk-muk-fukk* stb.

szavak első mássalhangzóját /p/-re cserélik, pl. *vaan* ‘bolt’ → *vaan-paan* ‘bolt és hasonló dolgok.’

A magyar ikerítés néhány ponton eltér a többi nyelvben megfigyeltéktől. Rögzített szegmentum helyett többféle alak jelenik meg, és a bemenetként szolgáló szó (vagyis amelyen a morfológiai folyamat végbemegy), nem marad mindig az első tagban. Bár az ikerszók alakjai igencsak eltérhetnek egymástól (*csiga-biga*, *dimbes-dombos*, *izeg-mozog*), közös tulajdonságuk megfogható a labialitásban: a második tag onszetjében az esetek döntő többségében (a vizsgált korpusz 94%-ában) megjelenik egy kerekített magánhangzó (*a o ó ö ő u ú ü ű*), vagy egy labiális mássalhangzó (*b p m f v*), vagy mindkettőt.⁵

Az ikerítés a magyarban a diminutív képzések közé tartozik, l. Sóskuthy (2012). Az ikerszók változatossága és szerzteágazó alakja illeszkedik ahhoz, amit a diminutív képzővel ellátott szavakról tudunk: az alakok nem egyértelműen megjósolhatóak; egy szónak több diminutív alakja is létezhet (*dolgozat* → *doga* ~ *doli*; *fodros-bodros* ~ *fidres-fodros*, *izé-bizé* ~ *izé-mizé*); és variációt figyelhetünk meg a szavak között és a szavakon belül is (típus- és tokenvariáció).⁶ Számos alakban megjelenik a konkrét diminutív képző is, pl. *icike-picike*, *cicus-macus*.⁷

Az ikerszók tagjaiban magánhangzó-harmóniát feltételezünk, de az egész ikerszóban nem, pontosan úgy, mint ahogy az összetett szavak esetében. Az összetételek és az ikerszók tagjai két külön harmóniatartományt alkotnak, vö. Rose–Walker (2011: 290, 33. lábjegyzet).

Sóskuthy (2012) megállapítja, hogy az ikerszó létrehozásának módja tükrözi azt, hogy az összetevők közül melyik fordul elő önálló tóként. Azok az alakok, amelyeknek csak az egyik része önálló tő, reduplikáció eredményei (*cica-mica*, *ici-pici*); ahol mindkét összetevő előfordul önmagában, ott szóösszetételről beszélhetünk (*csillog-villog*); ahol pedig egyik tag sem önálló tő, ott az alakok szóátvétel vagy egyéb szóalkotási folyamatok eredményei (*füle-müle*, *irgum-burgum*).⁸

⁵ A továbbiakban [±labiális] jeggyel hivatkozunk mind a kerekített magánhangzókra, mind a labiális mássalhangzókra.

⁶ A diminutív képzések egyéb típusairól a magyarban részletesebben l. Rebrus–Szigetvári (2016).

⁷ Vannak iteratív vagy gyakorító funkciót betöltő ikerszók is, elsősorban az ikerített igék esetében: *izeg-mozog*, *csiszeg-csoszog*.

⁸ A példák itt mind kétszótagúak, de vannak egy-, illetve háromszótagú ikerszók, valamint szótagbetoldó ikerszók is, pl. *csip-csup*, *giz-gaz*, *dirimbel-dorombol*, *hinta-palinta*, *csip-csirip* stb. Itt elsősorban a (mindkét tagjában) kétszótagú ikerszókkal fogunk foglalkozni.

2.2. Morfológiai sémák, reduplikációs templátumok

A morfológiai séma (vagy mintázat) egy mentális kategorizációs folyamat eredménye, és a lexikonban tárolt, azonos funkciót betöltő elemekről tesz fonológiai általánosításokat, vö. Bybee (2001: 22). Míg a generatív szabályok forrásalapúak (**source-oriented**), vagyis egy bizonyos inputot változtatnak meg, konkrét szabályokat követve, hogy a kívánt, jól-formált outputhoz juszanak, addig a sémák nagy része eredményorientált (**product-oriented**), amelyek csak a kimenet formáját határozzák meg, az ahhoz való eljutás módját nem. A beszélő így szabad kezet kap a kívánt séma elérésének lépéseiben, vö. Bybee (2001: 126).

Sóskuthy az ikerszó-képzést, vagyis a reduplikációs templátumot az eredményorientált sémák közé sorolja, fonológiai tulajdonságait pedig a következőkben határozza meg: a fonológiai sztring megváltoztatott ismétlése, labiális kezdetű második tag, kétszótagú tagok, kontrasztmegőrzés a két tag első mássalhangzóinak elhasonulása által (amennyiben mindkettő labiális, pl. *madár-badár*), és zöngésségi hasonulás az első tag második szótagkezdetére és a második tag első mássalhangzója között, l. Sóskuthy (2012: 140).

A „hosszú távú” zöngésségi hasonulás (**long-distance voicing assimilation**) az első tag második szótagkezdetéhez igazítja a második tag első szótagkezdetét, átugorva a köztes magánhangzókat. Ha az első tagban zöngés a második kezdet, akkor /b/-vel (pl. *édi-bédi*), ha viszont zöngétlen, akkor /m/-mel vagy /p/-vel fog kezdődni a második tag (pl. *cica-mica, letye-petye*), l. Sóskuthy (2012: 130).

2.3. Korpuszvizsgálat

A dolgozatban felhasznált korpusz létrehozásához Szikszainé (1993) gyűjtéséből indultunk ki, amely átfogó képet ad gyerekkönyvek és tájnyelvi szótárak ikerített alakjairól. Manuálisan kiszűrtük az archaikus és tájnyelvi alakokat, és egy szűk körű internetes keresés eredményeivel kiegészítettük, ezáltal 516 típust gyűjtöttünk össze.

A korpuszban három domináns mintázat rajzolódott ki: mássalhangzó-váltakozás (C-váltakozás), magánhangzó-váltakozásos (V-váltakozás), és mássalhangzó- és magánhangzó-váltakozás (CV-váltakozás). A mintázatokon belül alcsoportok vannak, amelyekben törlés vagy betoldás figyelhető meg:

- (1) C-váltakozás
 - a. se törlés, se betoldás: *csiga-biga*
 - b. törlés: *ici-pici, irul-pirul*
 - c. betoldás: *ingó-bingó, ugra-bugrál*

- (2) V-váltakozás (ablaut)⁹
 - a. se törlés, se betoldás: *fidres-fodros, girbe-gurba*
- (3) CV-váltakozás
 - a. se törlés, se betoldás: *zene-bona, csíhi-puhi*
 - b. törlés: *izeg-mozog*

Labiális mássalhangzóval kezdődő bemenet esetén háromféle stratégiát azonosítottunk. Az első a korábban említett kontrasztmegőrzés, amely miatt a már meglévő labiális mássalhangzó helyett egy másik jelenik meg (*madár-badár, farkas-barkas*); a második stratégia a törléses C- vagy CV-váltakozás, amelyben a szabad tő a második tagba kerül (*ici-pici, izeg-mozog*); harmadik opcióként pedig V-váltakozás következhet be (*pireg-pörög, mende-monda*).

Az ikerszó létrehozásának módja és az ikerítés mintázata leképezi azt, hogy az adott ikerszónak melyik tagja jelenik meg önálló tőként. Négy csoportot különítettünk el aszerint, hogy a tagok előfordulnak-e szabad tőként, vagy sem (1, illetve 0, ezek kombinációiból adódnak össze a csoportok). Amennyiben az első tag önálló (1-0 vagy 1-1), a C-váltakozásos alak a gyakoribb, de ha az első tag nem létezik önmagában (0-1 vagy 0-0), a V-váltakozásos alakokból van több. Vagyis attól függően, hogy melyik csoportról beszélünk, a szavak más fonológiai mintát követnek (Szikszainé (1993: 130) ugyanerre a következtetésre jut).

Az 1-0 és az 1-1 csoportokban (az 1. táblázat első és negyedik sorában) a mintázatok ugyanolyan sorrendben fordulnak elő: a leggyakoribb a feketével jelölt C-váltakozásos (törlés és betoldás nélküli) alakok, majd a sötétszürkével jelölt (elől-hátul képzett) ablautos alakok, végül a fehérrel jelölt C-váltakozásos alakok közül azok, amelyekben törlés vagy betoldás van. A második és harmadik sorban, az első tagjukban nem önálló tővel rendelkező ikerszók mintázatai is egymáshoz hasonlóan viselkednek, a legtöbb a V-váltakozásos típusból van, majd a C-váltakozásos alakok közül a törléses és betoldásos alakokból. Világosszürkével azokat az ablautos ikerszókat jelöltük, amelyek első tagjában előlképzett és kerekítetlen, második tagjában pedig előlképzett és kerekített magánhangzók vannak.

⁹ A V-váltakozást mutató alakokat a tuvai nyelvben Harrison (1999) teljes reduplikációnak nevezi, amely az input első szótagjának magánhangzóját lecseréli a második tagban (pl. *nom* → *nom-nam* 'könyv'). A jelenségre apofóniaként is szoktak hivatkozni, vö. pl. Boyé (2015).

1. táblázat: A csoportokra jellemző ikerítési mintázatok és gyakoriságuk

1-0 (n=133)	csiga-biga (88)	csepeg-csupog (17) ¹⁰	ingó-bingó (12)
0-1 (n=236)	fidres-fodros (146)	ici-pici (41)	pireg-pörög (21)
0-0 (n=54)	giling-galang (32)	ingyom-bingyom (11)	tere-ferél (9)
1-1 (n=93)	csillog-villog (40)	típeg-topog (22)	illeg-billeg (11)

2.4. Felmerülő problémák

A korpuszvizsgálat során egyértelmű volt az adathiány és az adatok megbízhatóságának problémája. A főleg tájnyelvi szótárakra és gyerekkönyvekre alapuló korpusz sok archaikus és idioszinkratikus alakot tartalmaz (l. Szikszainé 1993), amelyek nem feltétlenül szerepelnek egy átlagos köznyelvi beszélő aktív szókincsében. A korpuszalapú vagy internetes adatgyűjtést ugyanakkor megnehezíti az ikerszók alakjának sokszínűsége.

A dolgozat néhány jelenségre nem tud, illetve nem kíván választ adni. Az ablautos alakok variációja ilyen például. A V-váltakozásos alakok között vannak olyanok, amelyekben a tőmagánhangzók két különböző magánhangzóra változnak: *fidres-fodros*, *girbe-gurba*. Vannak azonban olyanok is, amelyekben ugyanaz a magánhangzó jelenik meg: *giling-galang*, *dirib-darab*. A magánhangzó-harmónia önmagában nem magyarázza meg ezt a jelenséget,¹¹ és nem zárja ki a vegyes hangrendű tagokat sem (*ingyom-bingyom*, *irgumburgum*).¹²

Meg kell említenünk azt is, hogy a V-váltakozás részben egybeesik egy általánosabb jelenséggel, az elől-hátul képzett párokkal, amelyek a világ számos nyelvében megjelennek (*itt-ott*, *ilyen-olyan*). Átfedésben van a labialitás és a hátulképzettség, és az ablautos alakok között az elől-hátul képzett párok a leggyakoribbak, azonban az nem igaz, hogy az ablautos alakok között csak ilyen párok vannak, vö. *pireg-pörög*, *csipp-csepp*. Míg előbbiben csak labialitási változás van (és elől/hátulképzettségi nincs), addig az utóbbiban egyik sincs.

¹⁰ A V-váltakozásos alakoknak mindössze 6%-ában jelenik meg az első tagban az önálló lexikális elem. Feltételezhetünk egy olyan nyelvspecifikus preferenciát vagy megszorítást, amely előnyben részesíti azt a fajta ablautos váltakozást, amely a hátulképzett magánhangzókat előlképzettekre cseréli le. Az előlképzett magánhangzók megváltoztatása így egy jelöltebb folyamat. Megszorításként: $(i\ e) \rightarrow (a\ o\ u) \gg (a\ o\ u) \rightarrow (i\ e)$.

¹¹ Arra sincs konkrét magyarázat, hogy miért változik meg az input mindkét magánhangzója ebben a mintázatban.

¹² Vegyes hangrendű tagokban azonban csak $(i\ i)$ fordul elő hátulképzett magánhangzóval.

3. Elemzés

A fejezetben bemutatjuk a különböző stratégiákat a variáció kezelésére az optimalitáselméletben (OT), röviden összefoglaljuk a prozódikus morfológia és a korrespondenciaelmélet releváns részeit, majd a 3.3. pontban a C-váltakozásos alakok példáján keresztül bevezetjük a szükséges megszorításokat. A 3.4-3.5. alfejezetekben az ablautos, illetve a CV-váltakozásos ikerszók korlátrangsorának kialakítását mutatjuk be, végül a 3.6. pontban összefoglaljuk az eredményeket.

3.1. Variáció az OT-ben

A variációt az optimalitáselméletben kétféleképpen lehet leírni. Az egyik megoldás az ún. korlátcímkezés (**constraint indexing**), amely során a különböző lexikális kategóriákhoz külön korlátokat vezetnek be, amelyeknek kisebb a hatóköre, mint az általános megszorításoknak. Pater (2009) például a MAX (törlés) korlát mellé felvesz egy MAX_L (lexikális törlés) korlátot, mely csak akkor lép érvénybe, ha az input is el van látva egy L-címkevel. A specifikusabb megszorítások mindig az általánosak fölé vannak rendezve, különben nem tudnának érvényesülni.

A másik stratégia az ún. kofonológiák használata (**cophonology**), amely során a morfológiai kategóriákhoz többféle korlátrangsort alakítanak ki, l. Inkelas–Zoll (2003, 2007). Eltérő rangsorokat hagyományosan csak különböző nyelvek között szoktak feltételezni (az univerzális korlátoknak nyelvspecifikus rendezése van, vö. Kager (1999)), de a kofonológiák létrehozásakor nyelven belüli alcsoportokat hoznak létre, amelyeknek mind külön rendezése van. Moira Yip (1998) a REPEAT (az output tartalmazzon két egyforma elemet) és a *REPEAT (az output ne tartalmazzon két egyforma elemet)¹³ megszorítások eltérő rendezésével ad meg egy részleges tipológiát a reduplikáció, illetve az ikerszó-képzés műveletére. A REPEAT » *REPEAT rendezés az előbbi, míg a *REPEAT » REPEAT rendezés az utóbbi folyamatot adja meg, vö. Yip (1998: 6).

Elemzésünkben az utóbbi megoldást fogjuk alkalmazni, és azt várjuk, hogy a három mintázat három eltérő korlátrangsort fog magának kialakítani. A második hipotézisünk az, hogy a C- és a V-váltakozás rangsorának ötvözése fogja kiadni a CV-váltakozás rangsorát.

¹³ Yip (1998) OCP néven vezeti be ezt a megszorítást. A korlát neve a Kötelező Kontúr Elvre utal (**Obligatory Contour Principle**), amely megtiltja, hogy mögöttesen két egyforma elem (vagy jegy) álljon egymás mellett. Elemzésében az OCP ki van terjesztve hosszabb sztringekre, illetve a morfológia tartományára is. Korábbi cikkében *REPEAT néven hivatkozik ugyanerre a megszorításra, l. Yip (1995), az átláthatóság kedvéért mi is ezt a jelölést követjük.

3.2. Ikerítés és reduplikáció az OT-ban

Az elemzéshez szükséges az optimalitáselmélet két részelmélete: a prozódikus morfológia (**Prosodic Morphology**) és a korrespondenciaelmélet (**Correspondence Theory**). Előbbi célja, hogy „a reduplikáció (és a hasonló jelenségek) szabályosságait levezesse általános morfológiai és fonológiai tulajdonságaikból, valamint a morfológia-fonológia közötti határterület (**interface**) általános tulajdonságaiból” (McCarthy–Prince 1995: 11).

A prozódikus morfológia bevezeti az ALIGN illesztőkorlátot, amelynek lényege, hogy valamilyen grammatikai összetevő jobb, illetve bal szélét egy fonológiai (prozódiai) összetevő jobb, illetve bal széléhez igazítja (McCarthy–Prince 1993: 34). Ilyen korlát például az ALIGN(GrWd, L; PrWd, L), amely a grammatikai szó bal széléhez egy prozódiai szó bal szélét illeszti, l. Kager (1999: 118).

A korrespondenciaelmélet (**Correspondence Theory**) az OT három alapvető jellemzőjét veszi kiindulópontnak, ezek a párhuzamos kiértékelés, a korlátok rangsorolása, és a hűségesség a reprezentációk között. A reduplikáció modelljében alapvető az input-output hűségesség, továbbá megfeleltetés (korrespondencia) van a tő (**stem**) és az alap (**base**), valamint az alap és a reduplikált tag (**reduplicant**) között, vö. McCarthy–Prince (1995: 4).

A korrespondenciaelmélet lényege, hogy a reduplikált szavak elemzésénél megkülönbözteti az input-output hűségességet az alap és a reduplikált tag közötti hűségességtől (előbbi IDENT-IO, utóbbi IDENT-BR). Ez a megközelítés jól alkalmazható a teljes és részleges reduplikált alakokra, amelyekben az ismétlés nem változtat az inputon (tehát nem cserél le szegmentumot, csak töröl belőle). A magyar ikerszók elemzéséhez azonban egy másféle megközelítés szükséges a részleges reduplikációs mintázatok miatt, ezért az elemzés IDENT-IO korlátokkal fogja megragadni a szótári bemenet és az ikerszó közötti hűségességi feltételeket, és eltekintünk az IDENT-BR típusú korlátok használatától (azaz a szótári alak és a reduplikációs morfológiai művelet (RED) lesz az inputja mind az első, mind a második tagnak, pl. (/tarka/ + RED)).

3.3. C-váltakozás

A szükséges megszorításokat a C-váltakozásos alakok közül a *csiga-biga* alakon mutatjuk be.

Az ikerszók leírásában a legfontosabb korlát a fentebb említett *REPEAT megszorítás, amely a teljes reduplikált alakokat kizárja. Ez a korlát minden esetben dominál minden más korlátot, tehát legfelülre van rendezve.

- (4) *REPEAT: az output nem tartalmazhat két ugyanolyan elemet (a teljes reduplikáció tiltott)

Miután a korlát kizárta a teljes reduplikált alakokat (pl. *csiga-csiga), négy hűségességi megszorítás fogja meghatározni azt, hogy a két tag pontosan hogyan különbözzön egymástól.

- (5) IDENT-IO(C): ne cserélj le mássalhangzót
 (6) IDENT-IO(V): ne cserélj le magánhangzót
 (7) IDENT-IO([+lab]): ne cserélj le semmit labiálisra (azokat az elemeket bünteti, amelyek az inputtól eltérnek, és labiálisak)
 (8) IDENT-IO([-lab]): ne cserélj le semmit nem-labiálisra (azokat az elemeket bünteti, amelyek az inputtól eltérnek, és illabiálisak)

Azért van szükség négy különböző IDENT korlátra, mert önmagukban (értsd: kettesével) nem tudják a *csiga-biga*, **csiga-diga*, **csiga-csuga* alakok közül kiválasztani az optimális alakot (azaz két optimális alakot találnak, ami viszont csak akkor lenne elfogadható, ha mindkét alak mindig létezne, de ez nem így van). Mivel a C-váltakozásos alakokban a magánhangzók érintetlenül maradnak, a magánhangzóra vonatkozó hűségességi megszorítást feljebb kell rendezni: IDENT-IO(V) » IDENT-IO(C). A 2. táblázatban az (5)-(8)-as korlátok együtt adják ki a helyes alakot.

2. táblázat: A hűségességi korlátok interakciója

/csiga/ + RED	IDENT-IO(V)	IDENT-IO([-lab])	IDENT-IO([+lab])	IDENT-IO(C)
 csiga-biga			*	*
csiga-diga		*!		*
csiga-csuga	*!		*	

Fontos kritérium az is, hogy a labiális elem a második tagban legyen. Itt az a célunk, hogy a szó elején (az első tag első szótagjában) ne lehessen labiális elem.¹⁴ Ennek megoldására egy módosított ALIGN korlátot vezetünk be, amelyben a fonológiai elem a labiális jegy, amelynek nincs meghatározva a széle, és egy morfológiai elemhez van igazítva, a (szótári) szó (Word) bal széléhez. A *ALIGN ezt az illesztést tiltja meg.¹⁵

- (9) *ALIGN([+lab], -, Word, L): a labiális elemet rendezd a szó bal oldalától minél távolabbra (minden olyan szegmentumot jutalmaz, amely a bal szóhatár és a labiális szegmentum között helyezkedik el)

¹⁴ A kontrasztmegőrző alakok elemzésétől itt eltekintünk (pl. *farkas-barkas*).

¹⁵ A *ALIGN korlátot metrikus tipológia kialakításánál használja Buckley (2009).

A *ALIGN korlát kiértékelését nem csillagokkal adjuk meg, hanem a szó bal oldala és a labiális szegmentum közötti szegmentumok számában, **negatív** előjellel. A bal szélen levő labiális nullát, a bal széltől egy szegmentumra levő -1-et kap, és így tovább. Minél kisebb ez a szám, annál jobb az alak. Amennyiben az alak nem tartalmaz labiális szegmentumot, a *ALIGN korlát-tól a legrosszabb értéket kapja, azaz nullát (a táblóban: 0 (n.a.)) – tehát a korlát ugyanolyan rossznak veszi a **biga-csiga* és a **csiga-csiga* alakokat.¹⁶

Egy további korlát szükséges ahhoz, hogy a labiális szegmentum a szó-tagkezdetben jelenjen meg. Ezt egy másik illesztőkorlát fogja előírni:

- (10) ALIGN([+lab], -; Root, L): a labiális elemet rendezd a tő¹⁷ bal oldalára (minden olyan szegmentumot megbüntet, amely a tő bal széle és egy labiális szegmentum között helyezkedik el)

Az ALIGN korlát kiértékelése is számokkal történik csillagok helyett. A tő bal széle és a labiális szegmentum közötti szegmentumok száma fog szerepelni **pozitív** előjellel, tehát a *csiga-biga* 0-t, a **csiga-csiba* 2-t fog kapni. Ismét a kisebb szám jelöli a jobb alakot. Abban az esetben, amikor mindkét tag tartalmaz labiális szegmentumot, a nagyobb értéket (vagyis a rosszabb alakot) tüntetjük fel, pl. a **biga-csiba* első tagja 0-t, második tagja 2-t kap, így a táblóban csak a 2 fog szerepelni. Az ALIGN korlát ugyanakkor átengedi azokat az alakokat, amelyekben nincs labiális szegmentum, ezért a **csiga-csiga* és a **biga-biga* alakok egyaránt 0-t kapnak.¹⁸

Ahogy az a 3. táblázatban is látszik, az ALIGN a **csiga-csiba* és a **biga-csiba* alakokat egyaránt kizárja, a *ALIGN pedig a **biga-csigát* akadályozza meg a nyelésben.

3. táblázat: Az illesztőkorlátok működése

/csiga/ + RED	*REPEAT	ALIGN([+lab], -; Root, L)	*ALIGN([+lab], -; Word, L)
↻ csiga-biga		0	-4
csiga-csiga	*!	0 (n.a.)	0 (n.a.)
biga-csiga		0	0!
csiga-csiba		2!	-6
biga-biga	*!	0	0
biga-csiba		2!	0

¹⁶ A *ALIGN korlát a szótő labiális magánhangzójára (a) itt nem érzékeny.

¹⁷ A tő itt az ikerszó két tagját jelenti.

¹⁸ A szótő labiális magánhangzójától (a) itt ismét eltekintünk az elemzésben.

4. táblázat: Az illesztőkorlátok és a hűségességi megszorítások interakciója

/csiga/ + RED	IDENT- IO(V)	IDENT- IO([-lab])	ALIGN([+lab], -; Root, L)	*ALIGN([+lab], -; Word, L)	IDENT- IO([+lab])	IDENT- IO(C)
csiga- biga			0	-4	*	*
csiga- diga		*!	0 (n.a.)	0 (n.a.)		*
csiga- csuga	*!		1	-5	*	
biga- csiga			0	0!	*	*
csiga- csiba			2!	-6	*	*

A magyar előlségi magánhangzó-harmónia miatt az olyan alakok, amelyek tagjaiban a magánhangzók nem harmonizálnak, ki vannak zárva (pl. *csiga-csüga). Az előlségi harmónia az (*i i*) magánhangzókat neutrálisként kezeli, így ezekre a korlát nem érzékeny.¹⁹

(11) V-HARMONY: a tagokban magánhangzó-harmónia van.

A harmóniát megsértő alakok kizárása mindig megtörténik (nem sértheti meg egyetlen alak sem), ezért a V-HARMONY korlát a *REPEAT mellé, legfelülre lesz rendezve (V-HARM, *REPEAT » IDENT-IO(C)).

A C-váltakozásos ikerszók között számos olyan alak van, amelyben betoldás vagy törlés megy végbe (pl. *izé-bizé, ici-pici*), ezért két további megszorítást vezetünk be. Az első a törlést, a második az epentézist tiltja meg, és a rendezés legaljára kerül mind a kettő, hogy ne zárják ki a fenti alakokat.

(12) MAX: Ne törölj szegmentumot.

(13) DEP: Ne toldj be szegmentumot.

A C-váltakozásos ikerszók esetében a megszorítások rendezése a következő mind a törlés és betoldás nélküli, mind a törléses vagy betoldásos alakokra:

(14) V-HARMONY, *REPEAT » IDENT-IO(V) » IDENT-IO([-lab]) »
ALIGN([+lab], -; Root, L) » *ALIGN([+lab], -; Word, L) » IDENT-
IO([+lab]) » IDENT-IO(C) » MAX, DEP

¹⁹ Az (*e é*) magánhangzók neutralitásától itt eltekintünk, mert a korpuszban diszharmonikus tövekben nem fordulnak elő.

3.4. V-váltakozás (ablaut)

Az ablautos alakoknál a megszorítások rendezésének kialakításához három dolgot biztosan tudunk. Nincsenek olyan alakok, amelyek megsértenék a V-HARMONY vagy a *REPEAT korlátot; olyanok sincsenek, amelyben törlés vagy epentézis lenne; és a mássalhangzók itt nem vesznek részt a váltakozásban.²⁰ A releváns megszorításokat ezért felülre kell rendezni: V-HARMONY, *REPEAT » MAX, DEP » IDENT-IO(C).

5. táblázat: Felülre rendezett megszorítások ablautos alakoknál

/fodros/ + RED	V-HARM	*REPEAT	MAX	DEP	IDENT-IO(C)
☞ fidres-fodros					
fodros-fodros		*!			
kodros-fodros					*!
fodros-bodros					*! ²¹
fidres-fodres	*!				
idres-fodros			*!		

A 6. táblázatban a többi korlát rendezése is kialakul, a zörög tő az optimális alakban a második tagba kerül (zireg-zörög). Az optimalitáselmélet kiértékelésére általában jellemző, hogy a kevesebb változtatást részesíti előnyben, de a *ALIGN megszorítás mégis azt az alakot választja optimálisnak, amelyben két magánhangzó is megváltozik. Mivel az IDENT-IO(V) legalulra van rendezve, nem számít, hogy két helyen is eltér az output a bemenettől.²²

6. táblázat: Hűségességi és illesztőkorlátok

/zörög/ + RED	IDENT-IO(C)	IDENT-IO(+lab)	ALIGN([+lab], -, Root, L)	*ALIGN([+lab], -, Word, L)	IDENT-IO([-lab])	IDENT-IO(V)
zörög-börög	*!		0	-1		
☞ zireg-zörög			1	-6	**	**
dörög-zörög	*!		1	-1	*	
zöreg-zörög			1	-1!	*	*
zirög-zörög			1	-4!	*	*

²⁰ Az IDENT-IO(C) » IDENT-IO(V) rendezés akadályozza meg azt, hogy a *girbe-gurba* alak helyett a **girbe-mirbe* alak legyen az optimális.

²¹ A *fodros* szó ikerített alakjának létezik *fodros-bodros* változata is, azonban ez a rangsorolás a V-váltakozásos *fidres-fodros* alakot hozza ki optimálisként.

²² Ez a megoldás csak azokra az ikerszókra működik, amelyek nem labiális mássalhangzóval kezdődnek. A **fidros-fodros* alak kizárásához a szókezdő mássalhangzó labialitásától vagy el kell tekintenünk, vagy más magyarázatot kell keresnünk.

Az ablautos mintázat végső korlátrendezése:

- (15) V-HARMONY, *REPEAT » MAX, DEP » IDENT-IO(C) » IDENT-IO([+lab]) » ALIGN([+lab], -; Root, L) » *ALIGN([+lab], -; Word, L) » IDENT-IO([-lab]) » IDENT-IO(V)

3.5. CV-váltakozás

A CV-váltakozásos ikerszók között vannak törléses (*izeg-mozog*, *irgum-burgum*), és törlés nélküli alakok is (*zene-bona*, *csihi-puhi*). Először a törléses alakokat vizsgáljuk meg.

A vizsgált korpuszban a törléses alakok mindegyikének második tagja labiális mássalhangzóval és magánhangzóval kezdődik. Az első tagból törlünk is, és a magánhangzókat is megváltoztatjuk, ezért a MAX korlátot és a hűségességi korlátok közül a mássalhangzókra vonatkozót a rangsor aljára rendezzük. A *ALIGN korlátnak szintén fontos szerepe van, ugyanis ez tiltja meg, hogy a labiálisok az első tagba kerüljenek.

A 7. táblázat az *izeg-mozog* alakot választja ki optimálisnak. A nyertes alak megsérti ugyan a MAX korlátot, mert kitöröli az első mássalhangzóját, de mire elér a lentre rendezett törlést tiltó korlátig a kiértékelés, addigra a többi alak a feljebb rendezett korlátok miatt már kiesett.

7. táblázat: A törléses alakok korlátrangsora

/mozog/ + RED	IDENT-IO(C)	IDENT-IO([+lab])	ALIGN([+lab], -; Root, L)	*ALIGN([+lab], -; Word, L)	IDENT-IO([-lab])	IDENT-IO(V)
mozog-bozog	*!	*	0	0		
mizog-mozog			0	0!	*	*
☞ izeg-mozog			0	-4	**	**
dozog-mozog	*!		1	-1	*	
dizog-mozog	*!		0	-5	***	**
mozog-izeg			0	0!	**	**
izog-mozog			0	-2!	*	*

A törlés nélküli alakoknál a MAX korlátot felülre kell rendezni, és az illesztő-korlátok megtalálják a helyes alakot.²³

8. táblázat: A törléses alakok korlátrangsora

/zene/ + RED	V-HARM	*REPEAT	MAX	DEP	ALIGN([+lab], -; Root, L)	*ALIGN([+lab], -; Word, L)
zene-dene					0 (n.a.)	0! (n.a.)
zene-zone	*!				1	-5
zene-zona					1!	-5
zene-bone	*!				0	-4
bona-zene					0	0!
zene-zene		*!			0 (n.a.)	0 (n.a.)
ene-zene			*!		0 (n.a.)	0 (n.a.)
zene-bona					0	-4

3.6. Eredmények

A három mintázat korlátrendezéseit a 9. táblázatban láthatjuk. Az előző alfejezetben már kiderült, hogy a három mintázat – három rangsor hipotézisünk nem igazolódik be. A C-váltakozásos alakokkal ellentétben a CV-váltakozásos alakok nem írhatók le egyetlen rangsorral.

A második hipotézis, amely szerint a CV-váltakozás egyfajta ötvözése a C- és V-váltakozásnak, megjelenik a törléses alakok rangsorolásában: a MAX és DEP korlátok a C-váltakozáshoz hasonlóan alulra vannak rendezve, viszont az IDENT-IO korlátok a V-váltakozás rangsorát követik.

9. táblázat: A három mintázat korlátrangsorai²⁴

csiga- biga	V-HARM, *REPEAT	V	[-lab]	ALIGN	*ALIGN	[+lab]	C	MAX, DEP
zireg- zörög	V-HARM, *REPEAT	MAX, DEP	C	[+lab]	ALIGN	*ALIGN	[-lab]	V
izeg- mozog	V-HARM, *REPEAT	C	[+lab]	ALIGN	*ALIGN	[-lab]	V	MAX, DEP
zene- bona	V-HARM, *REPEAT	MAX, DEP	ALIGN	*ALIGN	[-lab]	V	C	[+lab]

²³ Ez a rendezés azonban nem tökéletes, mert a hűségességi megszorítások a *zene-bona* és a **zene-bene* alakok közül azt ítélik optimálisnak, amely az inputtól csak egy szegmentumban tér el (vagyis az előbbit). Az OT keretében nem tudjuk rögzíteni azt, hogy a *zene-bona* egy olyan mintázathoz tartozik, amelyben több szegmentumot is meg kell változtatni.

²⁴ A C, V, [+lab], [-lab] a megfelelő IDENT-IO megszorításokat jelzik.

4. Összefoglalás

A dolgozat azonosította a magyar ikerszók jellemző mintázatait és viselkedését, és mindezt egy formális elmélettel is alátámasztotta. A Bybee (2001) által javasolt eredményorientált séma a morfológiai alakokra vonatkozóan hasonlóan viselkedik az optimalitáselmülethez, azaz nem a bemenetre, hanem a kimenetre tesz megállapításokat és azok elé állít követelményeket. A grammatikus alak kialakítása ezért több úton megvalósítható, ami az OT-n belül a korlátok eltérő rangsorolását jelenti. A dolgozat négy eltérő rendezést azonosított, amelyek megadják a C-, a V- és a CV-váltakozásos ikerszók optimális alakját. Az optimális elemeknek ugyanakkor csak egy részhalmazát mutattuk be, a dolgozat nem tekinthető teljes, átfogó elemzésnek. A mintázatok közötti választás motiváltságára, illetve véletlenszerűségére sem tudunk választ adni. A mintázatokot lexikálisan tároltként kezeltük, és a konkrét fonológiai alak kialakítását az optimalitáselmélet kezébe helyeztük.

Problémát jelenthet az az általánosítás, hogy ugyanannak a folyamatnak (az ikerszó-képzésnek) a kimenetének tekintjük mind a C-, mind a V-váltakozásos alakokat. A két mintázat egyértelműen összejátszik a CV-váltakozás esetében, azonban itt csak az elemzés kedvéért tekintettük őket ugyanolyannak, hogy átfogóan beszélhessünk az ikerítés jelenségéről.

Az ikerszók morfofonológiai jellemzőit egy korpuszvizsgálat segítségével foglaltuk össze. Meghatározó tulajdonságuk a labialitás és a részleges reduplikáció. A fonológiai alakot az is befolyásolja, hogy az első tag önállóan létezik-e a nyelvben, vagy sem. Az ikerszó-képzést a diminutív képzéssel állítottuk párhuzamba, mivel mindkettő esetén előfordulhat több kimeneti alak (egy szó több ikerítési mintázathoz tartozhat: *fidres-fodros* ~ *fodros-bodros*; egy szónak több diminutív alakja is lehet: *kösz* ~ *kösz* ~ *köszcsi*), illetve nem jósolható meg pontosan, hogy egy szó milyen becézett, illetve ikerített alakot vesz fel.

A labialitás megjelenik más nyelvekben is a mássalhangzó-váltakozásos alakokban: az orosz ikerszó-képzés egyik típusában (a mi jelölésünk szerint az 1-0 típusban) az /m/ a rögzített szegmentum, de a /p/, a /v/ és a /b/ is gyakori más reduplikációs típusokban, l. Voinov (2012). A török nyelvben az /m/ a rögzített szegmentum, l. Inkelas–Downing (2015), a német és a perzsa ikerszókban pedig az /m/ és a /p/ a leggyakoribb, l. Kentner (megjelenés előtt), Ghaniabadi és mtsai (2006). A labialitás gyakori megjelenésére a reduplikációs irodalomnak egyelőre nincs egyértelmű magyarázata. Voinov (2012) egyrészt a türk nyelvek terjedéséhez köti, és a nyelvi kontaktushoz (a török, az örmény és az abház nyelvben is az /m/-reduplikáció van jelen); ugyanakkor

szerinte az is lehetséges, hogy egy független, önállóan motivált univerzális tendencia megvalósulása a labialitási preferencia.

Hivatkozások

- Boyé, Gilles 2015. Apophony and Chiming Words in Malay. In Sabrina Bendjaballah – Noam Faust – Mohamed Lahrouchi – Nicola Lampitelli (eds.) *The form of structure, the structure of form: essays in honor of Jean Lowenstamm*. Amsterdam, John Benjamins, 57–65.
- Buckley, Eugene 2009. Locality in metrical typology. *Phonology* 26: 389–435.
- Bybee, Joan L. 2001. *Phonology and language use*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Ghaniabadi, Saeed – Ghomeshi, Jila – Sadat-Tehrani, Nima 2006. Reduplication in Persian: A morphological doubling approach. In Claire Gurski – Milica Radišić (eds.) *Proceedings of the 2006 annual conference of the Canadian Linguistics Association*.
- Ghomeshi, Jila – Jackendoff, Ray – Rosen, Nicole – Russell, Kevin 2004. Contrastive Focus Reduplication in English (The salad-salad paper). *Natural Language & Linguistic Theory* 22: 307–357.
- Harrison, David K. 1999. Tuvan Reduplication and Harmony. In Jeff Good – Alan C. L. Yu (eds.) *Proceedings of the 25th Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society: Special Session on Caucasian, Dravidian, and Turkic Linguistics*, 75–86.
- Inkelas, Sharon – Downing, Laura J. 2015. What is Reduplication? Typology and Analysis Part 1/2: The Typology of Reduplication. *Language and Linguistics Compass* 9(12): 502–515.
- Inkelas, Sharon – Zoll, Cheryl 2003. Is Grammar Dependence Real? ROA 587–0303, (<http://roa.rutgers.edu>).
- Inkelas, Sharon – Zoll, Cheryl 2007. Is grammar dependence real? A comparison between cophological and indexed constraint approaches to morphologically conditioned phonology. *Linguistics* 45(1): 133–171.
- Kager, René 1999. *Optimality Theory*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Kentner, Gerrit (megjelenés előtt). On the emergence of reduplication in German morphophonology. *Zeitschrift für Sprachwissenschaft* 36(2), to appear in 2017.
- Keszler Borbála 2010. Névmás – névmási jelentés. *Magyar Nyelvőr* 134(4): 483–487.
- Kiefer Ferenc 1995/1996. Prefix reduplication in Hungarian. *Acta Linguistica Hungarica* 43: 175–194.
- McCarthy, John J. – Prince, Alan 1993. *Prosodic Morphology I: Constraint Interaction and Satisfaction*. Linguistics Department Faculty Publication Series, Paper 14, Amherst, University of Massachusetts.
- McCarthy, John J. – Prince, Alan 1995. *Faithfulness and Reduplicative Identity*. Rutgers University.

- Pater, Joe 2009. Morpheme-Specific Phonology: Constraint Indexation and Inconsistency Resolution. In Steve G. Parker (ed.) *Phonological Augmentation: Essays on Evidence and Motivation*. London, Equinox.
- Rebrus Péter – Szigetvári Péter 2016. Diminutives: Exceptions to Harmonic Uniformity. *Catalan Journal of Linguistics* 15: 101–119.
- Rose, Sharon – Walker, Rachel 2011. Harmony Systems. In John Goldsmith – Jason Riggle – Alan C. Yu (eds.) *The Handbook of Phonological Theory*, 2nd ed. Hoboken, Wiley-Blackwell, 240–290.
- Sóskuthy Márton 2012. Morphology in the extreme: echo-words in Hungarian. In Kiefer Ferenc – Bánréti Zoltán (eds.) *Twenty Years of Theoretical Linguistics*. Budapest, Tinta Kiadó, 123–143.
- Sziksainé Nagy Irma 1993. Az ikerítés helye, szerepe, szabályszerűségei a magyar nyelvben. *Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* 197, Budapest.
- Voinov, Vitaly 2012. Rhyming reduplication in Russian paired words. *Russian Linguistics* 36(2): 175–191.
- Yip, Moira 1995. Repetition and its Avoidance: The case of Javanese. In Keiichiro Suzuki – Dirk Elzinga (eds.) *Proceedings of South Western Optimality Theory Workshop. Arizona Phonology Conference 5*, University of Arizona, Department of Linguistics Coyote Papers, 238–262.
- Yip, Moira 1998. Identity avoidance in phonology and morphology. In Steven G. Lapointe – Diane K. Brentari (eds.) *Morphology and its Relation to Phonology and Syntax*. Stanford, CSLI Publications, 216–246.

A BIRTOKOS ESETE AZ ABLAKKAL

Vadász Noémi – Indig Balázs

Bevezetés

Jelen cikk a jelöletlen és a *-nAk* ragos birtokos szerkezetek¹ kezeléséről szól. Közelebbről arról, hogy egy performanciaalapú, pszicholingvisztikai indíttatású elemzőmodell – az ANAGRAMMA – a balról jobbra és szavanként történő elemzés során hogyan birkózik meg a birtokos szerkezetekkel és az eset-többértelműséggel.

Az ANAGRAMMA elemzőrendszer működési elveinek rövid bemutatása után a magyar birtokos szerkezeteket ismertetjük. Ezután korpuszmérésekkel illusztráljuk a jelöletlen birtokos viselkedését. Végül az ANAGRAMMA keretein belül egy lehetséges megoldást kínálunk az eset-többértelműségek tisztázására és a birtokos szerkezetek kezelésére.

1. Az ANAGRAMMA

Az ANAGRAMMA performanciaalapú elemzőrendszer, l. Prószyński–Indig–Vadász (2016), egy pszicholingvisztikai indíttatású nyelvelemző modell, vö. Indig–Vadász–Kalivoda (2016), amely az emberi mondatmegértés mintájára balról jobbra és szavanként elemzi a szöveget. Az elemzőmodell többmondatos szövegegységeket is képes elemezni.

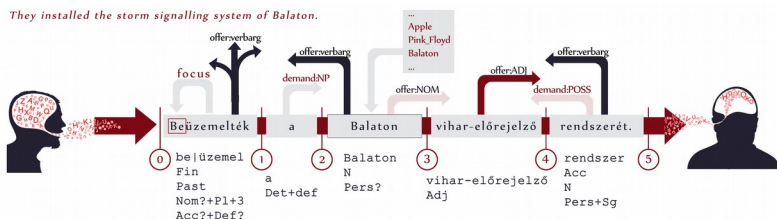
1.1 Az ANAGRAMMA működése

A rendszer működésének három alapvető eleme a **kereslet-kínálat** elvű keretrendszer, l. Prószyński–Indig (2015), a **tározó** és az **ablak** (a részleteket l. Indig–Vadász 2016a). Az elemző kimenete egy különböző típusú irányított éleket tartalmazó függőségi gráf.

A kereslet-kínálat elvű keretrendszer azt jelenti, hogy az elemző látóterébe kerülő tokenek más – korábbi vagy éppen később érkező – elemek számára kínálatként viselkedhetnek, ugyanakkor saját keresleteik is lehetnek (pl. az ige keresi vonzatait, a melléknévek kínálatként viselkednek a főnevek módosítójának szerepében). A keresleteket különböző **keresőeljárások** valósítják meg, amelyek megszorításokat is tartalmazhatnak például a keresés irányára (például a determinánsokat csak balra keresi) vagy a keresett elem különböző

¹ Cikkünkben Kiefer (1992) terminusaihoz tartjuk magunkat.

morfológiai jegyeire (például az ige ragozása meghatározhatja a keresett alany vagy tárgy számát és személyét).

1. ábra: Az elemzett mondaton jól megfigyelhetők a keresletek és kínálatok által létrejövő, különböző típusú függőségi élek.

Az elemzés során az adott pillanatig még be nem kötött éleket, tehát az eddigi kínálatokat – az éppen elemzett token megelőző tokeneket, azok morfológiai elemzésével együtt –, a keresleteket, valamint a kész részszerkezeteket az ún. tározó tartalmazza. A tározó tartalma az elemzés bármely pillanatában lekérdezhető a keresletek számára, így annak tartalma az elemzés közben folyamatosan változik.

Az elemzés során a függőségi élek bekötéséhez a tározón kívül rendelkezésre áll egy, az aktuálisan elemzett szótól jobbra tekintő, két token méretű elemzési ablak is. Ebben az ablakban megjelenhetnek az aktuális token elemzését befolyásoló elemek. A kínálatok az ablakban lévő tokenek morfológiai jegyei alapján jelennek meg, ám a tokenek egészen addig nem indítják el a saját keresőiket, amíg nem kerülnek az ablak bal szélére aktuálisan elemzett tokenként.

1.2 Kétfázisú mondatfeldolgozás

Az ANAGRAMMA az emberi szövegfeldolgozás mintájára működik. A modell kidolgozásához a *Sausage Machine* kétfázisú mondatfeldolgozását vettük alapul, l. Frazier–Fodor (1978). Frazier–Fodor (1978) modelljében az első fázis a PPP ('Preliminary Phrase Packager'), amely a szöveges bemenet szócsoportjaiból készít frázisokat. A második fázisban ('Sentence Structure Supervisor') a frázisok további nemterminális csomópontok hozzáadásával megkapják a szerepüket a mondatban².

² Az elemzési ablak fontosságát jól mutatja, hogy nehezebb olvasni a hírcsatornákon a képernyő alján végigfutó hírszalagot, ahol nem tudunk előretekinteni (l. <http://users.itk.ppke.hu/~yanzigy/olvaso>).

Az angol nyelvre kidolgozott modellben az első fázis eredetileg egy kb. hat szó méretű ablakban dolgozik. Mi a modellt a magyar nyelvre alkalmazzuk, amelyben – a magyar nyelv agglutináló jellege miatt – célszerűbb egy kisebb ablak beállítása, így a PPP fázist az ANAGRAMMA keretében egy három token (aktuálisan elemzett token + két token) méretű elemzési ablak valósítja meg.

A Sausage Machine alkalmazása az ANAGRAMMA modellben azt jelenti, hogy a balról jobbra és szavanként történő feldolgozás egy lépésében az elemző a három token méretű elemzési ablak bal szélén lévő elemmel foglalkozik, elindítja az összes, az adott token morfológiai elemzése által indítandó folyamatot, megvizsgálja, hogy a token mint kínálat kielégíthet-e egy keresletet a tározóban. Az ablakban található további tokenek – az elsődleges morfológiai információjukkal együtt – módosíthatják az aktuális elemzési lépéseket (pl. jelentős szerepük van a szófaji egyértelműsítésben is). Modellünkben a kétfázisú mondatelemzés kimenete a fent említett, különböző típusú éleket tartalmazó függőségi gráf.

1.3 Performanciaalapúság

A performanciaalapú elemző létrehozásakor olyan szerkezetek kezelésére is gondolnunk kell, amelyek a hagyományos elméleti nyelvészeti ítéletek alapján agrammatikusak lehetnek, ám korpuszokban mégis találhatunk rájuk példát. Az elemzőnek minden olyan bemenetet kezelnie kell, amelyet az ember is megért – még ha nehezebben és lassabban is, mint a gyakori és grammatikus szerkezeteket. Ezzel szemben a csak elméletben létező, de valójában soha elő nem forduló, ritka szerkezetek kezelése nem cél.

A különböző birtokos szerkezetek előfordulásait a performanciaalapúság jegyében korpuszon vizsgáltuk és osztályoztuk a kezelésük módja szerint. Az eredményeket a 2.1 fejezet ismerteti.

2. A birtokos szerkezetek

Kiefer (1992) alapján a magyarban kétféle birtokos szerkezetet különböztünk meg: 1) jelöletlen birtokos és 2) *-nAk* ragos birtokos. A kétféle szerkezet közös tulajdonsága, hogy a birtokos csak olyan mondatban szerepelhet, amely egyéb birtokossal kapcsolatban nem álló, vele számban és személyben egyeztetett birtokszót tartalmaz.

A kétféle birtokos között két fontos – a számítógépes kezelés szempontjából kritikus – különbség van. Az egyik, hogy amíg a jelöletlen birtokos és

birtoka közé nem kerülhet a birtok névelője (1a), addig a *-nAk* ragos birtokost követheti a birtoka névelője (1b).

- (1) a. **a kapitány a hajója*
 Nom Pers
 b. *a kapitánynak a hajója*
 Dat Pers

A másik fontos különbség, hogy a jelöletlen birtokos és birtoka csak fix sorrendben jelenhet meg, szemben a *-nAk* ragos birtokossal, amely a birtokától függetlenül bárhol helyet foglalhat a mondatban. Vö. a (2) és a (3) alatti példákat a kétféle szerkezet közötti különbségekhez.

A (2) alatti példákon megfigyelhető, hogy a jelöletlen birtokos és birtoka egy frázisként kezelendő. A (2a) és (2c) mondat mutatja, hogy a jelöletlen birtokos és birtok sorrendje kötött, bárhol foglaljon helyet a mondatban a szerkezet. A (2b) mondat agrammatikusságát az okozza, hogy nem a megfelelő sorrendben áll a jelöletlen birtokos és birtoka. Az *elsüllyedt* token melléknévi igenévként a birtokot módosítva bekerülhet a jelöletlen birtokos és birtoka közé a birtokos szerkezet NP-jében (2d).

- (2) a. *A kapitány hajója elsüllyedt.*
 Nom Pers Fin
 b. **Hajója a kapitány elsüllyedt.*
 Pers Nom Fin
 c. *Elsüllyedt a kapitány hajója.*
 Fin Nom Pers
 d. *A kapitány elsüllyedt hajója.*
 Nom *Fin Pers

A (3) alatti példák mutatják, hogy a *-nAk* ragos birtokos szerkezet birtokosa és birtoka külön frázisként nagyobb szabadsággal jelennek meg a mondatban, egymáshoz képesti sorrendjük nem kötött, és mivel beékelődhet a birtokos és birtoka közé a finit ige, ezért nem egy frázisként kell kezelnünk.

- (3) a. *A kapitánynak a hajója elsüllyedt.*
Dat Pers Fin
b. *A hajója a kapitánynak elsüllyedt.*
Pers Dat Fin
c. *A kapitánynak elsüllyedt a hajója.*
Dat Fin Pers
d. *A hajója elsüllyedt a kapitánynak.*
Pers Fin Dat
e. *Elsüllyedt a kapitánynak a hajója.*
Fin Dat Pers
f. *Elsüllyedt a hajója a kapitánynak.*
Fin Pers Dat

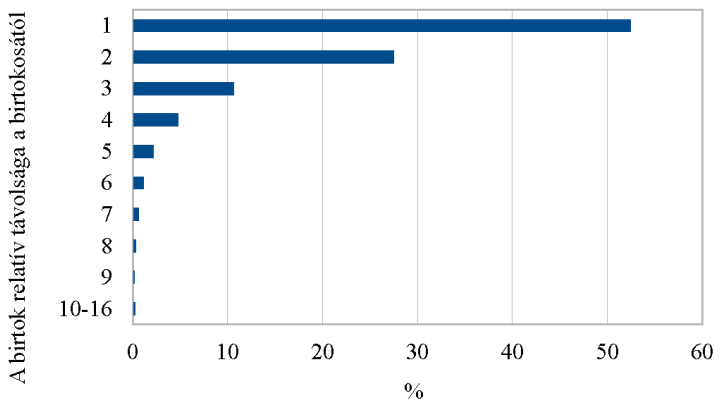
Ahhoz, hogy a kétféle birtokos szerkezetet megfelelően kezelje az elemző, először meg kell figyelni azok viselkedését valós nyelvi adatokon. A korpuszmérés eredményeit a következő fejezet ismerteti.

2.1 A jelöletlen birtokos szerkezet a korpuszban

Méréseinket a Pázmány Korpuszon végeztük, l. Endrédy (2016), amely 1,2 milliárd tokenből áll (amelyet több mint 30.000 weboldalról gyűjtöttek). Két részből tevődik össze, a főkorpusz (954.298.454 token) szerkesztett szövegeket tartalmaz, a kommentkorpusz (58.985.126 token) pedig szerkesztetlen szövegeket (kommenteket, fórumhozzászólásokat), a két alkorpuszt egyben kezeltük. A korpusz építéséhez felhasznált különböző típusú weboldalak biztosítják a korpusz heterogenitását.

A korpuszon megmértük³, hogy milyen messze kerülhet a jelöletlen birtokostól a birtoka. A méréskor a nominatívuszi esetű elem és az azt követő első birtokos ragozású elem távolságát mértük. Több mint 7.700.000 találatot kaptunk.

³ A mérést köszönjük Kalivoda Ágnesnek.

2. ábra: A birtok relatív távolsága a jelöletlen birtokosától. A függőleges tengelyen a tokenben mért relatív távolság, a vízszintes tengelyen a százalékos eloszlás látható.

Amint a 2. ábrán látható, a birtok az esetek 52,46%-ában közvetlenül követi a jelöletlen birtokosát. 27,45%-ban egy token ékelődik közéjük (általában egy melléknév vagy számnév), 10,66%-ban két token (általában egy határozószóval módosított melléknév vagy számnév) kerül a birtok és birtokosa közé.

Kevesebb, mint 10%-ban fordul elő, hogy a birtok ennél messzebbre kerül a jelöletlen birtokosától. Ezekben az esetekben általában a névszói frázist egy melléknévi igenév és vonzatai vagy egy felsorolás növeli szélesre, amint a (4) példában is látható. **Vastag** betűvel emeltük ki a jelöletlen birtokos szerkezet birtokát és birtokosát.

- (4) ***Krisztina** különleges, Swarovski kristályokból és minőségi japán gyöngyökből készült, egyedi tervezésű romantikus, nőies **nyaklánc***

Az eredményekből látszik, hogy a jelöletlen birtokos birtoka az esetek kb. 80%-ában beleesik a birtokos két token méretű elemzési ablakába. A cikkben ismertetett eljárás az ilyen eseteket képes kezelni. A maradék 20% megoldására – amikor a birtok két tokennél messzebb kerül a jelöletlen birtokosától – egyéb megoldást kell keresnünk. Feltételezzük, hogy az ember a szövegfeldolgozás során az elemzési ablak méretét meghaladó NP-k értelmezésekor

egyéb elemzési stratégiát használ, ám ezen elemzési stratégiák megértése és az elemzőbe való beépítése további kutatásokat igényel.

3. Az NP-k az ANAGRAMMA elemzőben

Az ANAGRAMMA elemzőrendszerben az elemzés során a tokenek a hagyományos szófaji címkék helyett különböző hierarchikus jegyszerkezetekkel rendelkeznek. A jegyszerkezetek egyes jegyei indítják el a különböző keresési vagy kínálati eljárásokat, így a kevert szófajok kezelése leegyszerűsödik⁴.

A kétfázisú mondatelemzés első fázisában történik a névszói frázisok előkészítése. Az NP-t a bal szélén egy determináns nyithatja. A determinánsok az elemzés során kínálatként bekerülnek a tározóba, ahol majd a fej Det-kérését elégtetik ki.

Az NP-n belül a determináns után több különböző szófajú módosító elem szerepelhet, amelyeket az **NPMod** bennfoglaló kategória alá sorolunk. A főnévi fejet módosító elemek lehetséges címkéi a következők:

melléknév:	CAS/Nom: tő+NPMod+Adj+Sg/Pl(+PersSg/Pl1-3)
számnév:	CAS/Nom: tő+NPMod+Num+Sg/Pl(+PersSg/Pl1-3)
melléknévi igenév	
folyamatos:	CAS/Nom: tő+NPMod+PartPres+Sg/Pl(+PersSg/Pl1-3)
befejezett:	CAS/Nom: tő+NPMod+PartPast+Sg/Pl(+PersSg/Pl1-3)
beálló:	CAS/Nom: tő+NPMod+PartFut+Sg/Pl(+PersSg/Pl1-3)

Az **NPMod** jegyű elemek kínálatként viselkednek, ami azt jelenti, hogy a saját jegyeikkel együtt bekerülnek a tározóba készen arra, hogy egy később jövő elem (az NP feje) megfelelő keresői megtalálják őket és függőségi éleket hozzanak létre velük. Az **NPMod** jegy ugyanakkor saját keresőket is indít, hiszen ezeknek az elemeknek saját módosítóik is lehetnek. Ezeket a módosító elemeket balra, tehát a tározóban keresi.

A főnévi fejet módosító elemek jegyei között szerepel egy szófaji kategóriáját jelölő jegy (**Adj**, **Num**, **PartPres**, **PartPast**, **PartFut**), egy egyes illetve többes számot jelölő jegy (**Sg** vagy **Pl**), valamint egy opcionális jegy, amely a birtokos ragozás meglétét (**Pers**), illetve a birtokos ragozás által kijelölt birtokos számát (**Sg** vagy **Pl**) és személyét (**1**, **2** vagy **3**) jelöli.

⁴ Például a melléknévi igenévnek vannak melléknévekre és igékre jellemző vonásai. A melléknévekre jellemző viselkedést a melléknévi jegye által indított eljárások biztosítják (kínálatként viselkedik egy főnév számára), az igei viselkedését pedig az igei jegye (saját vonzatkereső eljárást indít), l. Indig–Vadász (2016b).

Ha az NP feje egy főnév – és nem záródott le az NP korábban egy esetragos **NPMod** kategóriájú elemmel –, annak a jegyei a következőképpen alakulnak:

főnév: **CAS/Nom: tő+N(+PropN)+Sg/Pl(+PersSg/Pl1-3)**

A főnevek jegyei között is megtalálható a szófaj jegye (**N**). Emellett egy opcionális jegy fejezi ki, ha tulajdonnévről van szó (**PropN**). A főnevek jegyei között is szerepel az egyes, illetve többes számot kifejező jegy, valamint a birtokos ragozás jegye a birtokosnak megfelelő számmal és személlyel.

A főnevek és az **NPMod** jegyű elemek közös tulajdonsága, hogy magukon viselhetnek testes esetragot. Ha magukon viselik a testes esetrag jelenlétét jelölő **CAS** jegyet, akkor egy NP lezáró határt tesznek ki maguk mögé. Ez azt jelenti, hogy a frázis készen áll arra, hogy egy vonzatigényt kielégítsen, például az ige vonzataként létrejöjjön közte és az ige között egy függőségi él. A nominatívusz testetlen esetrag – amelyet a **Nom** főkategória jelöl – és a névutók azonban problémát okozhatnak, ekkor az elem mindaddig nem kapja meg a **CAS** jegyet, amíg nem történik meg az eset-egyértelműsítés. Az elemző előretékintő elemzési ablaka segít abban, hogy a testes esetraggal nem rendelkező elemek mondatbeli szerepét mielőbb tisztázzuk.

A névutók kezelése további kutatásokat igényel, ám kijelenthető, hogy a névutók mint esetet kifejező elemek Indig–Vadász (2016b) alapján az esetragokhoz hasonlóan kezelendők, hiszen a névutók is a névszói frázist lezáró elemek. A névszói fejjel történő összekapcsolódásukkal válik a névszói frázis kínálattá az ige vonzatkeresői számára. Az elemző a névutók névszóhoz kapcsolását az elemzési ablak segítségével oldja meg csakúgy, mint a testes esetrag nélküli elemek eset-egyértelműsítését, amelyet a következő fejezet részletez.

3.1 *Nom: alany vagy jelöletlen birtokos?*

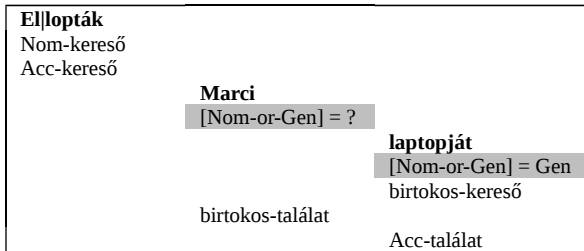
A jelöletlen birtokos kezelésekor az elsődleges feladat eldönteni azt, hogy a testes esetragot nem viselő NP kínálat lesz-e az ige vonzatkeresője számára, vagy egy birtokos szerkezet birtokosa. Az ilyen elemek mondatbeli szerepének eldöntésére kidolgoztuk az ún. [*Nom-or-Gen*] keresőeljárást, amely az elemzési ablak tartalmának megfelelően az első fázisban dönt.

A [*Nom-or-Gen*] keresőeljárás három lehetséges értéket vehet fel:

1. kezdetben, és ha nem ítéli	[Nom-or-Gen] = ?
2. ha nominatívusznak ítéli	[Nom-or-Gen] = Nom
3. ha birtokosnak ítéli	[Nom-or-Gen] = Gen

A [Nom-or-Gen] keresőeljárás a testes esetragot magán nem viselő névszói elem esetében indul el [**Nom-or-Gen**] = ? értékkel. A keresőeljárás célja, hogy [**Nom-or-Gen**] = **Nom** vagy [**Nom-or-Gen**] = **Gen** értéket vegyen fel. Az elemzési ablakban található elemek segíthetnek a döntésben, azonban előfordulhat, hogy az elemzési ablakban nincsen olyan jegy, amely tisztázza a névszó testetlen esetét, így a keresőeljárás [**Nom-or-Gen**] = ? marad.

A keresőeljárás [**Nom-or-Gen**] = **Gen** értéket vesz fel akkor, ha az elemzési ablakában található egy olyan elem, amely birtokos ragozást visel magán. A jelöletlen birtokos szerkezet tulajdonságait és a 2.1 fejezetben kimért jelöletlen birtokos–birtok távolságot figyelembe véve elmondható, hogy a jelöletlen birtokostól birtoka az esetek legnagyobb részében elegendően kis távolságban lesz, tehát belefér annak elemzési ablakába.

3. ábra: A jelöletlen birtokost tartalmazó mondat elemzése

A 3. ábrán a jelöletlen birtokos szerkezetet tartalmazó mondat sematikus elemzése figyelhető meg. Az elemzés legelső lépésében az ige vonzatkeret-lehívása történik meg. Az *ellopták* ige egy nominatívusz és egy akkuzatívusz esetű vonzatigénnyel él, ezért egy Nom és egy Acc beállítású vonzatkeresőt helyez el a tározóban. A következő lépésben a *Marci* testes esetragot nem viselő főnév következik. A *Marci* elem [Nom-or-Gen] keresőjét szürkével emeltük ki. Ennek értéke a kereső indulásakor [**Nom-or-Gen**] = ?. A kérdéses elem ablakában azonban látható egy olyan elem, amely birtokos ragozást visel magán. Ennek megfelelően a *Marci* token [Nom-or-Gen] keresőjének értéke beállítódik [**Nom-or-Gen**] = **Gen**-re.

Fontos megjegyezni, hogy a [**Nom-or-Gen**] = **Gen** érték nem jelenti azt, hogy a testetlen esetragot magán nem viselő névszó biztosan birtokosa a birtokos ragozású elemnek. Előfordulhat, hogy a birtokos ragozású elem birtokosa a mondat hátralévő részében kapott helyet. A [**Nom-or-Gen**] = **Gen** érték tehát azt jelzi, hogy a testetlen esetrag nélküli elem egy megfelelő jelölt a

birtok birtokosának. Az (5) példában *Marci* egészen addig megfelelő jelölt a *kapitány* birtokosának, amíg nem érkezik egy jobb jelölt, a *kalózhajó*.

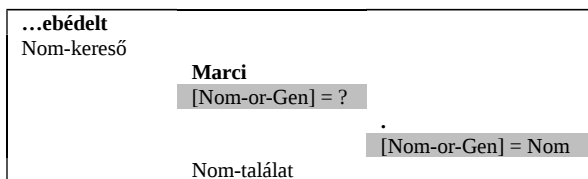
(5) *Marci kapitánya az elátkozott kalózhajónak.*

Az (5) mondat elemzésekor a következő alapelvekre támaszkodunk: 1) a birtoknak mindig van birtokosa, 2) az ígének mindig van alánya, 3) minden esetragos kínálat összekapcsolódik egy kereslettel. Fontos kiemelni, hogy mind a birtokos, mind az alany lehetnek néma elemek is.

A keresőeljárás [**Nom-or-Gen**] = **Nom** értéket vesz fel akkor, ha az elemzési ablakban olyan elemek következnek, amelyek már nem képezik az adott NP részét, például a finit ige (6a), a determináns (6b) és a mondatot vagy tagmondatot lezáró központozás (6c).

- (6) a. *Engem Marci hívott tegnap.*
- b. *Marci a második emeleten lakik.*
- c. *Tegnap otthon ebédelt Marci.*

A 4. ábrán a testetlen esetragos névszó sematikus elemzése figyelhető meg. Az elemzés legelső lépésében az ige vonzatkeretének lehívása történik meg. Az *ebédelt* ige egy nominatívusz esetű vonzatigénnyel él, ezért egy **Nom** beállítású vonzatkeresőt helyez el a tározóban. A következő lépésben a *Marci* testes esetragot nem viselő főnév következik. A *Marci* elem [**Nom-or-Gen**] keresőjét szürkével emeltük ki. Ennek értéke a kereső indulásakor [**Nom-or-Gen**] = ?. A kérdéses elem elemzési ablakában azonban látható egy olyan elem, amely tisztázza annak nominatívusz esetét. Ennek megfelelően a *Marci* token [**Nom-or-Gen**] keresőjének értéke [**Nom-or-Gen**] = **Nom** lesz.

4. ábra: A testes esetrag nélküli elemet tartalmazó mondat elemzése

Az elemző először a tisztázandó esetű névszót közvetlenül követő elemet vizsgálja meg. Amennyiben az nem képes a keresőeljárást [**Nom-or-Gen**] = **Nom** vagy [**Nom-or-Gen**] = **Gen** értékre állítani, akkor veszi a következőt. Ha az elemzési ablak jobb széléig nem talál olyan elemet, amely tisztázná

képes a névszó esetét, akkor [Nom-or-Gen] = ? értékű marad. Ekkor az elemző egy nehezebben elemezhető szerkezettel szembesül, aminek feloldásához – hasonlóan az emberi szövegfeldolgozáshoz – egy másik eljárást kell kidolgozni. Azokban az esetekben van szükség ilyen egyéb eljárásra, amikor a testes esetragot nem viselő elem elemzési ablakába nem fér bele olyan elem, amely tisztázhatná annak esetét. Itt megismételjük a 2.1 fejezetben bemutatott extrém nagy jelöletlen birtokos szerkezetet tartalmazó (4) példát.

- (4) **Krisztina** különleges, Swarovski kristályokból és minőségi japán gyöngyökből készült, egyedi tervezésű romantikus, nőies **nyaklánc**

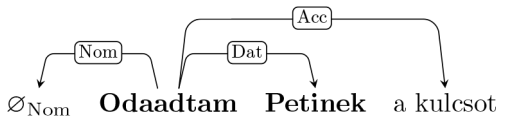
Az ilyen esetekben a [Nom-or-Gen] keresőeljárás értéke [Nom-or-Gen] = ? marad. Ez azt jelenti, hogy a kétfázisú mondatelemzés fázisában nem sikerült tisztázni a testes esetrag nélküli elem mondatbeli szerepét. Ekkor ennek a kérdésnek az eldöntését az elemző egyszerűen „későbbre halasztja”. A mondat végére várhatóan minden kínálat megtalálja a keresőjét, és nem marad találat nélkül egy kötelező kereső sem (amelyet nem tudjuk kiváltani egy zero csomópont bevezetésével), tehát nem marad „bekötetlen” függőségi él.

3.2 Dat: vonzat vagy -nAk ragos birtokos?

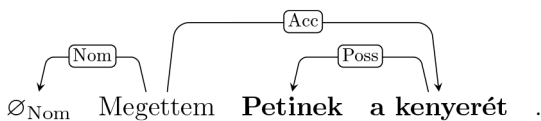
A datívuszi esetragot magukon viselő névszók esetében azt kell megvizsgálunk, hogy egy -nAk ragos birtokos szerkezet birtokosával, vagy egy igei elem részes esetű bővítményével állunk-e szemben. A -nAk ragos elemek minden esetben kínálatként kerülnek be a tározóba. Kínálatként a mondat elemzésének folyamatában egy igei elem vonzatkeresőjét vagy egy birtokos ragozású elem birtokoskeresőjét elégíthetik ki.

A (7) alatti példapár szemlélteti, hogy hol az ige, hol egy birtokos tart igényt a -nAk ragos elemre. A függőségi kapcsolatban álló elemeket vastag betűvel jelöltük. Az 5. és 6. ábrán a két mondat függőségi elemzése látható.

- (7) a. **Odaadtam Petinek a kulcsot.**
 b. **Megettem Petinek a kenyerét.**

5. ábra: A datívusz mint vonzat.

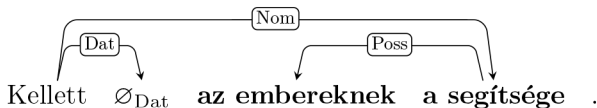

6. ábra A datívusz mint birtokos

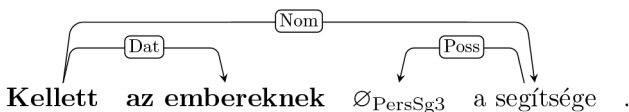
Sajnos ütközhetünk szerkezeti többértelműségbe, amely az emberi mondatmegértés számára is csak a kontextus vagy a világismeret alapján megoldható probléma. A (8a) mondat esetében kontextus nélkül kétféle jelentés is előhívható.

- (8) a. *Kellett az embereknek a segítsége.*
- b. *Kellett \emptyset_{Dat} az embereknek a segítsége.*
- c. ***Kellett az embereknek a segítsége $\emptyset_{PersSg3}$.***

A (8b) jelentés esetén az *az embereknek a segítsége* egy *-nAk* ragos birtokost tartalmazó birtokos szerkezet, a *kell* ige datívuszi vonzata pedig nem hangzik el. A (8c) jelentés esetén az *az embereknek a kell* ige datívuszi vonzata, az a *segítsége* birtokosa pedig egy zéró névmás, amelynek koreferenciáját a kontextusból kellene kiszámítani. A 7. és 8. ábrán a (8a) mondat kétféle jelentésének függőségi ábrája látható.

7. ábra: Néma datívuszi vonzat

8. ábra: Néma birtokos

3.3 A birtokos élek létrejötte

A kereslet-kínálat keretben fontos kérdés, hogy a birtokos szerkezetek esetében „ki keres kit”, és hogy a birtok vagy a birtokos viselkedik-e kínálatként. A birtok magán viseli a birtokos ragozást, amely egyértelműen jelzi, hogy

van birtokosa. Ennek megfelelően a birtokos viselkedik kínálatként, amelyet a birtok által elindított **birtokoskereső** keres.

A [Nom-or-Gen] keresőeljárás találat esetén sem eredményezi függőségi él létrejöttét. A keresőeljárást indító elem esetének tisztázására szolgál, így találat esetén (legyen az [Nom-or-Gen] = Nom vagy [Nom-or-Gen] = Gen) az NP egy CAS jegyet kap. Ez azt jelenti, hogy az NP az eset-egyértelműsítés után kész elfoglalni a mondatbeli helyét.

Ennek megfelelően a birtok (a birtokos ragozást magán viselő elem) két-féle lehetséges birtokost kereshet magának a mondatban: egy **Dat** főkéategóriájú elemet vagy egy [Nom-or-Gen] = Gen jegyű elemet. A birtokoskereső működése a következő:

1. a birtokos számának és személyének kiszámítása a ragozásból
2. [Nom-or-Gen] = Gen jegyű, egyező elem keresése balra a tározóban
HA talált → birtokos él
KÜLÖNBEN
3. **Dat** főkéategóriájú, egyező elem keresése balra a tározóban
HA talált → birtokos él
KÜLÖNBEN
4. **Dat** főkéategóriájú, egyező elem keresése jobbra az ablak jobb szélétől

Az 1. lépésben megtörténik a birtokos számának és személyének kiszámítása a ragozásból. Az elemző létrehoz egy zéró csomópontot a megfelelő számmal és személlyel, amely egészen addig betölti a birtokos funkcióját, ameddig nem érkezik egy megfelelő testes jelölt.

A 2. és 3. lépésben a megfelelő jegyű és főkéategóriájú testes birtokos keresése történik. Amennyiben bármelyik kereső talál, a birtokos és birtoka között létrejön az ideiglenes birtokos él. A mondat hátralévő részének elemzésekor ez az ideiglenes él még felbontható, csak a tagmondathatáron válik véglegessé. Amennyiben balra nem talált megfelelő jelöltet, a tározóba bekerül a **Dat** főkéategóriájú elemet kereső birtokoskereső.⁵

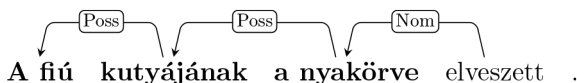
3.4 A többszörös birtokos

Az elemző képes kezelni a többszörös birtokosokat is. Az, hogy a többszörös birtokosok milyen típusú (jelöletlen vagy *-nAk* ragos) birtokos szerkezetek milyen szórendvariánsaiból állhatnak, nem témája a tanulmánynak. Az olyan, különböző szórendvariánsú, különböző egymásba ágyazott birtokos szerkeze-

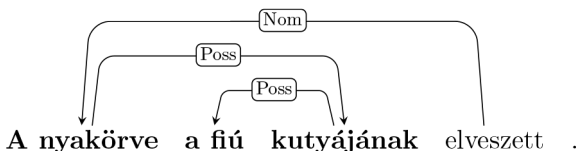
⁵ Már a birtok elemzési ablakában lehet egy **Dat** főkéategóriájú elem, ám mivel a *-nAk* ragos birtokos szerkezet birtokosát és birtokát két külön frázisként kezeljük, ezért ez a birtokos kapcsolat a kétfázisú mondatelemzés második fázisában jön létre.

tek kezelése, mint amilyenek a (9) alatt láthatók, az ANAGRAMMA számára nem jelentenek problémát. A 9. és 10. ábrán a két mondat függőségi elemzése látható.

- (9) a. *A fiú kutyájának a nyakörve elveszett.*
 b. *A nyakörve a fiú kutyájának elveszett.*

9. ábra: Egy beágyazott birtokos szerkezet elemzése

10. ábra: Egy másik beágyazott birtokos szerkezet elemzése

Az elemző ezeknél a mondatoknál is ugyanazokat a lépéseket végzi el, mint a beágyazás nélküli birtokos szerkezetet tartalmazó mondatoknál. Az NP-k előkészítésekor a testes esetrag nélküli elem eset-egyértelműsítése után a birtokok megkeresik a saját birtokosukat, és a mondat végére érve minden függőségi él létrejön.

4. Összegzés

Ismertettük a jelöletlen és a *-nAk* ragos birtokos szerkezetek kezelését az ANAGRAMMA elemzőben. A kétfázisú mondatelemzés első fázisában az előretekintő elemzési ablak segítségével megtörténik a testes esetrag nélküli elemek eset-egyértelműsítése, melynek eredményeképpen kiderül, hogy az adott elem nominatívusz esetű elemként a főige lehetséges alanya, vagy egy jelöletlen birtokos szerkezet lehetséges birtokosa. A kereslet-kínálat keretrendszerben a birtok lesz az, amely birtokos-kereslettel él. Ennek a keresletnek a kielégülésekor birtokos él jön létre a birtok és birtokosa között.

Hivatkozások

- Endrédi István 2016. *Nyelvtechnológiai algoritmusok korpuszok automatikus építéséhez és pontosabb feldolgozásukhoz*. PhD disszertáció, Budapest, PPKE-ITK.
- Frazier, Lyn – Fodor, Janet Dean 1978. The Sausage Machine: A New Two-Stage Parsing Model. *Cognition* 6(4): 291–325.
- Indig Balázs – Vadász Noémi 2016a. Window in Human Parsing – How Far can a Preverb Go? *Tenth International Conference on Natural Language Proceedings (HrTAL2016)*. Dubrovnik, Horvátország, 2016. szeptember, 29-30. Elfogadva, szerkesztés alatt.
- Indig Balázs – Vadász Noémi 2016b. POS Comes with Parsing: A Refined Word Categorisation Method. Poszter. *4th International Conference on Statistical Language and Speech Processing (SLSP2016)*. Pilzen, Cseh Köztársaság, 2016. október 11-12. (<http://grammars.grlmc.com/SLSP2016/Download/slides/pos-comes-with-parsing-abstract.pdf> utolsó letöltés: 2017.02.08.).
- Indig Balázs – Vadász Noémi – Kalivoda Ágnes 2016. Decreasing Entropy: How Wide to Open the Window? In Carlos Martin-Vide – Takaaki Mizuki (eds.) *Theory and Practice of Natural Computing: 5th International Conference, TPNC 2016, Sendai, Japan, December 12-13 2016, Proceedings*. Cham, Springer, 137–148.
- Kiefer Ferenc (szerk.) 1992. *Strukturális magyar nyelvtan I. Mondattan*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Prószéky Gábor – Indig Balázs 2015. Magyar szövegek pszicholingvisztikai indíttatású elemzése számítógéppel. *Alkalmazott Nyelvtudomány* 15(1-2): 29–44.
- Prószéky Gábor – Indig Balázs – Vadász Noémi 2016. Performanciaalapú elemző magyar szövegek számítógépes megértéséhez. In Kas Bence (szerk.) *"Szavad ne feledd!" : Tanulmányok Bánréti Zoltán tiszteletére*. Budapest, MTA NYTI, 223–232.
- Vadász Noémi – Kalivoda Ágnes – Indig Balázs 2017. Ablak által világosan – Vonzatkeret-egyértelműsítés az igekötők és az infinitívuszi vonzatok segítségével. *XIII. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia (MSZNY2017)*. Szeged, 2017. január 26-27. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Informatikai Tanszékcsoport, 3–12.

-SJA UTÓTAGGAL KÉPZETT PASSZÍV, MEDIÁLIS, ANTIPASSZÍV ÉS VISSZAHATÓ IGÉK AZ UKRÁN ÉS AZ OROSZ NYELVBEN

Symkovych Oksana

Bevezetés

Tanulmányom¹ célja, hogy bemutassa a legelterjedtebb *-sja* utótaggal képzett igéket az ukrán és az orosz nyelvben, mégpedig a passzív, a visszaható, a mediális és az ún. antipasszív igéket. Az 1. részben néhány példamondat kíséretében röviden ismertetem a témával kapcsolatos leíró nyelvészeti szakirodalmat, a 2. részben bemutatok néhány korábbi generatív elemzést, a 3. részben pedig bemutatom a vizsgált igitípusok sajátosságait a Lexikai Funkcionális Grammatika keretében.

1. A *-sja* morfémaival képzett igitípusok bemutatása

A *-sja* utótag egy ószláv, tárgyestben álló visszaható névmásból grammatikalizálódott, l. Sevelov (1953, 2009), Haspelmath (1990). A mai keleti szláv nyelvekben ez az utótag kötött morfémaaként kapcsolódik az igéhez, l. Sussex–Cubberley (2006).

Ševelov (1953) hangsúlyozza, hogy a *-sja* formálisan különbözik a prefixumoktól és suffixumoktól, mert a személyrag után található. És valóban, a *-sja* utótagot egy morfológiailag teljes (ragozott) igealakhoz csatoljuk, közvetlenül a személyrag után. Nem változtatja meg az ige idejét, aspektusát, nem utal a nyelvtani nemre és számra sem.

A *-sja* helyettesíthető egy visszaható névmással, de csak abban az esetben, ha egy tranzitív igével használjuk visszaható cselekvés kifejezésére. Az (1)-es példában *-sja* végződésű visszaható mondatok láthatók^{2,3}:

¹ Köszönettel tartozom témavezetőmnek, Laczkó Tibornak, a tanulmány elkészítése során nyújtott felbecsülhetetlen segítségért, valamint névtelen bírálómnak a rendkívül hasznos tanácsokért és megjegyzésekért a jelen tanulmány és az esetleges további kutatások kapcsán. Minden fennmaradó hiba kizárólag az én felelősségem.

² A továbbiakban az (a) példák ukrán nyelvűek, a (b) példák pedig orosz nyelvűek.

³ A példák transliterációja Ševelov (1963) táblázata alapján történt.

- (1) a. *Vin* *myjet'sja.*
b. *On* *mojetsja.*
 Ő-MASC.NOM mos-PRES.3SG.REFL
 'Ő mosakszik.'

Ševelov (1953) szerint a morféma eredeti funkciója az volt, hogy jelezze a tárgy „hiányát” az ige által kifejezett cselekvésben. Emellett megjegyzi, hogy prefixumokkal kombinálva bizonyos jelentésbeli és igeaspektussal kapcsolatos tulajdonságokat is kölcsönözhet az eredeti igeinek (bár nem nevezi meg, de valószínűleg az ige akciómínőségére utal).

A mai ukrán és orosz nyelvben számos olyan intranszitiv ige található, amelyek tartalmazzák a *-sja* utótagot, és nem használhatók nélküle. Ezek az inherens *sja*-igék:

- (2) a. *Vona* *smijet'sja.*
b. *Ona* *smejetsja.*
 Ő-FEM.NOM nevet-3SG.IMPERF.
 'Ő nevet.'

A visszaható és az inherens *sja*-igék mellett számos más igealakban is találkozhatunk ezzel a morfémával. Ilyenek a mediális, a passzív, az antipasszív és más igék. A (3)-as példában egy imperfektív passzív mondat látható:

- (3) a. *Pidručnyk* *pyšet'sja* *profesorom.*
b. *Učebnik* *pišetsja* *professorom.*
 Tankönyv-NOM ír-SG.PRES.IMPERF.PASS. professzor-INST.
 'A tankönyv megíratik a professzor által.'
 (A professzor megírja a tankönyvet).

A korábbi leíró nyelvtanok gyakran nem tettek különbséget a visszaható és a passzív *-sja* végződésű igék között. Harrison (1967) és Šakhmatov (2001) szerint egy passzív cselekvést az oroszban visszaható igével fejezünk ki (imperfektív aspektusban). Sőt, egyes nyelvészek visszaható passzívként vagy passzív visszahatóként említik az orosz *-sja* morfémás passzív szerkezeteket, vö. Fried (2006), Sussex–Cubberley (2006). Ševelov (1963: 112) hasonlóképpen írja le az ukrán *sja*-passzívet: „az ilyen mondatokban, amelyekben egy visszaható ige fejezi ki a predikátumot, az ágens szinte soha nem jelenik meg, esetleg egyes irodalmi kifejezésekben”.⁴

Egyértelmű, hogy van különbség a passzív és a visszaható *sja*-igék között, hiszen két különböző igealakról van szó, bár morfológiailag megegyez-

⁴ Saját fordítás.

nek. Ráadásul, egy olyan ígét, amelynek van *-sja* végződésű visszaható alakja, nem használhatunk egy passzív cselekvés kifejezésére:

- (4) a. *Vin* *myjet'sja* *hubkoju* / (**Ivanom*).
b. *On* *mojetsja* *močalkoj* / (**Ivanom*).
 Ő- MASC.NOM. mos-PRES.3SG+SJA szívacs-INST / Ivan-INST
 'Ő mosakszik egy szívaccsal.'
 *'Ő megmosatik Iván által. / Iván megmossa őt.'

Isačenko (1960) megjegyzi, hogy azoknak az igéknek, amelyeknek lehet visszaható alakjuk a *-sja* morfémával, nem lehet passzív alakjuk ugyanezzel az utótaggal – mindezt az ige szemantikai sajátosságaival magyarázza, de arra nem tér ki, hogy pontosan mik ezek a sajátosságok.

Ezek a bizonyos szemantikai tulajdonságok szolgáltak alapul az „introvertált” (általában önmagára irányuló) és „extrovertált” (valaki másra irányuló⁵) igék közötti megkülönböztetéshez, l. Haiman (1983), Haspelmath (2005), amely számos nyelvben megfigyelhető, köztük az oroszban és az ukránban. Csak az introvertált igéknek lehet visszaható alakjuk a *-sja* utótaggal (vagy, más nyelvekben egy másik visszaható morfémával), miközben az extrovertált ige csak egy visszaható névmás kíséretében fejezhet ki olyan cselekvést, amelynek az ágense és a *patience* ugyanaz a szereplő. Sem Haiman (1983), sem Haspelmath (2005) nem sorolja fel azokat a szemantikai tulajdonságokat, amelyek segíthetnek egy nem anyanyelvi beszélőnek abban, hogy megállapítsa egy ígéről, hogy introvertált vagy extrovertált-e. Az viszont egyértelműen kiderül Haiman (1983)-ból, hogy ezek többnyire azonos jelentésű igék azokban a nyelvekben, amelyekben van ilyen megkülönböztetés, és olyan cselekvést fejeznek ki, amelyet az ágens általában önmagán végez.⁶ Például, ha valaki tudja, hogy a 'szeret' ige extrovertált, mert az anyanyelvében nincs visszaható alakja, mondjuk a *-sja* morfémával⁷, akkor az egy másik nyelvben sem használható így.

Az (5)-ös és (6)-os példában látható a különbség az „extrovertált” és az „introvertált” igék között, az (5)-ös példában megismétlem az (1)-es példában bemutatott mondatot:

⁵ Haiman (1983) a **self-directed** és **other-directed** kifejezéseket használja.

⁶ Az angolban, például ezek az igék visszaható névmás nélkül is az ágens önmagára irányuló cselekvését fejezik ki (pl. *wash* 'mos' ill. 'mosakszik', *shave* 'borotvál' ill. 'borotválkozik').

⁷ Mindez nem jelenti azt, hogy az 'extrovertált' igéket nem használhatjuk visszaható morfémával, csakhogy ilyenkor megváltozik az ige jelentése is. Ez történik egyes magyar igék esetében is, például: 'gyűlöl valakit – gyűlölködik'.

- (5) a. *Ivan myjet'sja* (#sebe).
 b. *Ivan mojetsja* (#sebja).
 Ivan-NOM mos-1SG.REFL (magát-ACC)
 'Iván mosakszik (#mossa magát).'

A # azt jelzi Haspelmath (2008) alapján, hogy ezt az igét használhatjuk visszaható névmás kíséretében is, de csak abban az esetben, ha a mondat tárgyát szembeállítjuk egy másik tárgyesetben álló főnévvel⁸, például, ha azt akarjuk mondani, hogy 'Iván magát mossa, nem pedig valaki mást'. Ilyenkor fókuszhangsúlyt kap a visszaható névmás.

- (6) a. *Ivan nenavydyt'sja* *(sebe).⁹
 b. *Ivan nenaviditsja* *(sebja).
 Ivan-NOM gyűlöl-3SG.PRES+SJA magát-ACC
 'Iván gyűlöli magát.'

Egy *-sja* végződésű visszaható igét nem használhatunk ilyen kontrasztív kontextusban. Továbbá, ahogyan egy „extrovertált” igének nem lehet visszaható alakja a *-sja* morfé mával, ugyanígy egy „introvertált” igének sem lehet *-sja* végződésű passzív alakja, ahogyan az a (4)-es példában volt látható.¹⁰

Úgy tűnik, hogy a magyar igék is hasonló tulajdonságokkal rendelkeznek: egyes igéknek lehet morfé mával képzett visszaható alakjuk, más igék csakis visszaható névmással fejezhetnek ki visszaható cselekvést. És akárcsak az ukrán és az orosz nyelvben, egyes „extrovertált” igéket használhatunk visszaható morfé mával is, de az így képzett ige nem fejez ki visszaható cselekvést, a szuffixum hatására pedig megváltozik az ige jelentése és argumentumszerkezete¹¹:

- (8) a. *János mosakszik.*
 b. *János gyűlökködik.*
 c. *János gyűlöli magát.*
 d. *János szervezkedik.*

⁸ Haspelmath (2005) ezt kontrasztív kontextusnak nevezi (contrastive context).

⁹ Az orosz nyelvű példa forrása: Haspelmath (2008).

¹⁰ Babby–Brecht (1975) megfigyelte, hogy néhány olyan igének, amelynek lehet visszaható alakja a *-sja* morfé mával, (nagyon ritkán) mégis lehet *-sja* végződésű passzív alakja is, de csak abban az esetben, ha a téma argumentum nem élő entitás: *Pol mojetsja devochkoj.* – 'A kislány mossa a padlót.'

¹¹ Szeretnék köszönetet mondani témavezetőmnek, Laczkó Tibornak, hogy felhívta a figyelmet erre a hasonlóságra.

-SJA utótaggal képzett passzív, mediális, antipasszív és visszaható igék [...]

A *sja*-igék újabb érdekes tulajdonsága, hogy a percepciót és kogníciót kifejező igéknek nem lehet *-sja* végződésű passzív alakjuk sem az ukrán nyelvben, sem az oroszban, vö. Fried (2006).

A passzív és visszaható¹² igealakok mellett, a *-sja* utótagot mediális, más néven mediopasszív, aktivo-passzív (mediopassive, activo-passive Bresnan (1982) terminológiájában), vagy képzett intranszitiv (derived intransitives Babby (2010) alapján) igékben is használhatjuk. A kizárólag imperfektív *sja*-passzívokkal szemben, a *-sja* végződésű mediális igék lehetnek perfektívák is. Egy ilyen mondatban a *patiens*/théma argumentum alanyként funkcionál, a mediális predikátumot tranzitív igéből képezzük, de az ágens nem jelenik meg a mondatban.

- (9) a. *Joho romany prodajut'sja švydko.*
b. *Jego romany prodajutsja bystro.*
Ő-GEN. regény-PL.NOM elad-3SG.PRES.+SJA gyorsan-ADV
'A regényei gyorsan elkelnek.'

Egyes igék a *-sja* utótaggal az alany állandó állapotát, tulajdonságát vagy szokását fejezik ki:

- (10) a. *Sobaka kusajet'sja.*
b. *Sobaka kusajetsja.*
Kutya-SG.NOM harap-3SG.PRES+SJA
'A kutya harap.'

Az ilyen szerkezeteket „antipasszívoknak” nevezzük, vö. Silverstein (1972), Kulikov (2010). A korábbi leíró nyelvtanok, mint pl. Harrison (1967), Ševolov (1963), azt írták ezekről az igékről, hogy tárgyatlan aktív predikátumok, amelyeket visszaható igével fejezünk ki.

Az antipasszív elnevezés, melyet elsőként Silverstein (1972) használt, arra utal, hogy a passzívvval ellentétes természetű cselekvést fejeznek ki – a *patiens* vagy *théma* argumentum az, amit nem fejezünk ki egy ilyen mondatban, nem pedig az ágens.

Polinsky (2005) szerint a természetes nyelvekben kétféle antipasszív ige létezik – az egyikben egyáltalán nem fejezzük ki a *théma* vagy *patiens* argumentumot, a másikban pedig kifejezhetjük egy komplementum segítségével.

Az ukrán és orosz antipasszívak az első kategóriába tartoznak, és mivel az alany tulajdonságát vagy szokását fejezik ki, mindig imperfektívák. Ha egy ilyen igét mégis perfektív morfológiával látunk el, az ige tulajdonságai

¹² Részletekért a visszaható igék típusairól az orosz nyelvben l. Šakhmatov (2001) és Isačenko (1960).

megválnak; tehát csakis imperfektív aspektusban fejez ki ún. antipasszív cselekvést.

A fent bemutatott ige típusok a leggyakrabban használt *-sja* végződésű igék az ukrán és az orosz nyelvben. A fentiek mellett, a *-sja* morfémával datívusban álló experienst tartalmazó mondatokban, személytelen, valamint más, kevésbé produktív szerkezetekben is találkozhatunk.

2. A *-sja* végződésű igealakok néhány korábbi generatív elemzése

2.1. *Babby–Brecht (1975), Babby (2010)*

Babby–Brecht (1975) az orosz passzívnek egy korai generatív elemzése volt, amely elvetette Chomsky (1957) transzformációs megközelítését, és azt feltételezte, hogy az aktív és a passzív mondatok egymástól független szerkezetek. A szerzők azt állították, hogy nem létezik kifejezetten „passzív” morféma az oroszban, és hogy a *-sja* a passzív és mediális igékben mindössze a tárgy hiányát jelzi, így ezt a morfémát nem azonosíthatjuk egy konkrét mondattípussal (mert nem egy passzíváló vagy mediális-képző morféma).

Babby–Brecht (1975) megpróbálták feloldani a kétértelműséget a *-sja* végződésű folyamatos passzív és mediális igék között, amit az alábbi példával mutattak be:

- (12) a. *Kalitka* *otkryvas'*.
Kapu-FEM.SG.NOM nyit-FEM.SG.PST.IMPERF+SJA
b. *Vorota* *vidčyn'alys'*.
Kapu-PL.NOM nyit-PL.PST.IMPERF+SJA
'A kapu nyílt (önmagától).' vs. 'A kapu nyílt (mert valaki nyitotta).'

Az elemzésük szerint a mediális olvasat esetében az ágenst nem fejezzük ki, a tárgyat „előléptetjük” alanyi pozícióba. A passzív értelmezésnél az ágens egy 'pro', amelyet nem „léptetünk elő”; itt a mélyszerkezeti tárgy a felszíni szerkezetben alanyi pozícióba kerül. A passzív olvasat akkor lehetséges, ha egyértelmű az ágens jelenléte (a szöveggörnyezet alapján).

Babby (2010) revidálta ennek az elemzésnek a feltételezéseit, nagy részüket el is vetette. Új elemzését az Argumentumstruktúra-alapú Morfoszintaxis-Elméletben (ASBMT) hajtotta végre. Ezt a megközelítést ő maga dolgozta ki korábban, l. *Babby (2009)*.

Ebben a keretben az igeövek, akárcsak a kötött morfémák, saját argumentumstruktúrával (AS) rendelkeznek. Amikor az igehez hozzáadjuk a szükséges affixumokat, az elsődleges argumentumstruktúrájából megkapjuk a derivált argumentumstruktúrát. A mentális lexikon tárolja az ige elsődleges

argumentumstruktúráját, amit egyesítünk az affixumok argumentumstruktúrájával, így megkapjuk a végleges AS-t, amely hatással van a grammatikai viszonyokra a projektált mondatban. Babby elméletében kétféle morfoszintaktikai affixum létezik:

- affixumok, amelyek saját argumentumstruktúrával rendelkeznek, amely egyesül más argumentumstruktúrákkal, ilyen a *-sja* és az angol *-en-* unakkuzatív-képző szuffixum is;
- argumentum-affixumok, amelyek egy argumentum szerepét töltik be, ilyenek a Mohawk nyelvben előforduló igei argumentumok (verb-internal arguments), valamint az argumentum *-sja* az orosz nyelvben.

Babby elmélete tehát két homofón *-sja* affixum létezésével próbál magyarázatot adni a többféle *-sja* végződésű igetípus létezésére.

2.2. Guhl (2010) elemzése a Disztributív Morfológiában

Elemzésében Guhl (2010) a *-sja* végződésű passzív, antikauzatív és antipasszív igékkel foglalkozik a Disztributív Morfológia eszközeivel. Az ő megközelítésében a *-sja* egy funkcionális fej, amely szintaktikailag argumentumként jelenik meg, szemantikailag pedig egy másik, ki nem fejezett argumentum egzisztenciális kvantora.

Guhl a passzív és az antikauzatív igék közötti különbségeket egy agrammatikus példával illusztrálja. Azt állítja, hogy az orosz passzív képes célhatározói mellékmondatot kontrollálni, azonban az általa passzívként használt példamondat nem is passzív, így célhatározói mellékmondattal a szerkezet agrammatikus.

- (13) a. *Esli matč ostanavlivaet-sja, čtoby dat' kartočku*
Ha meccs-NOM megállít+SJA hogy ad-INF lap-ACC
za nesportivnoe povedenije, [...].
-ért sportszerűtlen-NOM.NEUT magatartás.NOM.NEUT

b. *If the match is stopped to card somebody for unfair behaviour*

Guhl angol fordításából láthatjuk, hogy passzívként értelmezi a 'megállít' jelentésű kauzatív igéből képzett antikauzatív igét, a mondat alanyát pedig páciensként, pedig valójában ágens. Tehát, a példa valójában az jelenti, hogy: „Amennyiben a meccs megáll, hogy adjon egy lapot a sportszerűtlen magatartásért”, nem pedig azt, hogy „Amennyiben a meccset megállítják azért, hogy adjanak egy lapot a sportszerűtlen magatartásért”.

A példa, amelyet használ, az Orosz Nemzeti Korpuszból származik, az eredeti szöveg forrása egy futball témájú fórumban található hozzászólás. Az én keresésem eredményei a korpuszban (-*sja* végződésű ige + a célhatározói mellékmondatot felvezető *chtoby* 'azért, hogy' szó) csakis olyan mondatokat tartalmaznak, amelyekben az ige antikauzatív, a célhatározói mellékmondat pedig ágens-orientált, nem pedig téma-orientált, ahogyan az Guhl állítja egyetlen példa alapján:

(14) a. ... *on ostanavlivajetsja, chtoby osmotretsja.*

'... ő megáll, hogy körülnézzen.'

b. *On nakhodit dom brata, ostanavlivajetsja, chtoby peredoxnut'.*

'Megtalálja a fivére házát, és megáll, hogy megpihenjen.'

Ezek a példák arra utalnak, hogy Guhl állításával ellentétben, az antikauzatív igéket nem értelmezhetjük passzívként, ami azt jelenti, hogy kauzatív igéből nem képezhető -*sja* végződésű passzív.

Akárcsak Babby–Brecht (1975), Guhl is azt állítja, hogy a -*sja* végződésű passzív igék csakis imperfektívak lehetnek, Ševelov (1963) ugyanezt írja az ukrán *sja*-passzívokról. Levine (2010) megjegyzi, hogy a nyelvészek között nincs egyetértés ezzel kapcsolatban. Egyes leíró nyelvészek szerint befejezett igéből nem képezhetünk passzív igét a -*sja* morfémaival, vö. Isačenko (1960), mások szerint képezhetünk, de csakis jövő időben, vö. Vinogradov (1967). Harrison (1967) szerint egyes visszaható igék perfektív aspektusban passzív cselekvést fejeznek ki, de ezeket nem használhatjuk eszközhatározós esetben álló élő ágenssel. Levine (2010) arra következtetésre jut, hogy a -*sja* morféma perfektív igék is kifejezhetnek passzív cselekvést, erre utalnak a beszélt és írott orosz nyelvű példái is, de hozzáteszi, hogy ezek meglehetősen ritkán fordulnak elő.

(15) Perfektív passzív szerkezet a -*sja* utótaggal, Levine (2010) egyik példája (a szerző angol fordításával):

a. *Dver' otkrylas' kem-to v parallel'nom mire.*

b. *The door was opened by someone in a parallel world.*

'Az ajtó kinyitott valaki által a túlvilágon.'

('Az ajtót kinyitotta valaki a túlvilágon.')

Ami Guhl (2010) elemzését illeti, a fentiek mellett azt is állítja, hogy a -*sja* végződésű antipasszív igéket interpretálhatjuk passzívként is. Ezt ugyancsak agrammatikusnak tűnő példákkal illusztrálja: két mondatot mutat be, amelyeket „Google keresés során” talált. Ezek a mondatok egyetlen fórum-hozzá-

-SJA utótaggal képzett passzív, mediális, antipasszív és visszaható igék [...]

szólás részei. A (16)-os példában megismétlem a Guhl által bemutatott mondatokat és az általa használt angol fordítást¹³:

- (16) a. *V Balaxne primerno kusaetsja sobakami okolo 400 čelovek každyj god.*
'Roughly 400 people are bitten by dogs in Balaxna every year.'
'Balakhnában évente nagyjából 40 embert harapnak meg a kutyák.'
- b. *2,5% naselenija Ameriki kusaetsja sobakami každyj god.*
'2,5% of the population of America get bitten by dogs every year.'
'Amerikában évente a lakosság 2,5%-át megharapják a kutyák.'

Az én keresésem az Orosz Nemzeti Korpuszban¹⁴ a *sobaka* főnév és a *kusajetsja* ige kombinációjára egy mondatban három találatot eredményezett egyes számú alakokkal, valamint három másik találatot többes számban; mindegyik esetben az ige antipasszív, mivel az ágens szemantikai szerepét betöltő *sobaka* főnév alanyesetben áll. Ugyanerre az igére, passzív használatra utaló eszközhatározós esetben álló főnévvel egyetlen találat sem volt a korpuszban.

Mindez arra utal, hogy a *-sja* morfémával képzett passzív és antipasszív igéket nem vehetjük egy kalap alá. Egy antipasszív mondatban az ágens alanyként funkcionál, az implicit téma/patiens argumentumot pedig nem fejezzük ki.

2.3. Soschen (2003) *minimalista elemzése*

Soschen (2003) összehasonlítja az újlatin visszaható klitikumok és az orosz *sja*-igék tulajdonságait. Szerinte az újlatin visszaható igék különböző csoportjai nagyjából megegyeznek a *-sja* végződésű igitípusokkal.

Az orosz *-sja* végződésű visszaható és antikauzatív igék közötti különbséget az alábbi példával mutatja be:

- (17) a. *Anna povoračivajetsja.*
Anna-NOM fordul-PRES.IMPERF+SJA
'Anna fordul (körbe).'
- b. *Koleso povoračivajetsja.*
Kerék-NOM fordul-PRES.IMPERF+SJA
'A kerék fordul (körbe).'

¹³ Guhl példái az alábbi forrásból származnak: <http://forum.balakhna.ru/viewtopic.php?t=5443>.

¹⁴ <http://ruscorpora.ru/index.html>

Soschen szerint a (17b) mondatban az ige mögöttes szerkezete két eseményből áll: egy okozó eseményből (valaki vagy valami elfordítja a keréket) és egy eredményből (a kerék megfordul) és csak az eredményt projektáljuk a szintaxisba.

Élő alany esetében a (18)-as mondatban csak egy résztvevő lehetséges, a mögöttes szerkezet itt is két eseményből áll: Dani megfordítja Danit és Dani megfordul.

- (18) *Dani povoračivajetsja posmotret' nazad.*
 Dani.NOM fordul.PRES.IMPERF.+SJA néz.PERF.INF hátra
 'Dani megfordul, hogy hátranézzen.'

Dani itt vagy az okozó vagy az okozott cselekvés elszenvedője lehet, miközben a kerék csakis az okozott cselekvés elszenvedője lehet. Soschen hangsúlyozza, hogy két a szerkezet között van szemantikai eltérés:

1. ábra: Szemantikai eltérés a *-sja* utótaggal képzett antikauzatív és visszaható igék között Soschen (2003) szerint

A (17b) mondat esetében a részleges projekció az egyetlen megoldás, miközben (17)-ben a teljes projekció eredménye egy kétargumentumú predikátum.

Soschen azt feltételezi, hogy ezeknek az igéknek a lexikai szerkezete két tagmondatból áll (**double-clausal lexical structure**), mert a visszaható és antikauzatív cselekvések két eseményből állnak. Az antikauzatív igék csak az eredményt projektálják a szintaxisba.

A visszaható alany egyszerre két pozíciót foglal el: ő az okozó esemény kiváltója, valamint az okozott cselekvés elszenvedője. A két alany között azonossági viszony áll fenn. Amennyiben egy visszaható cselekvést egy tranzitív igével és egy visszaható névmással fejezünk ki, az alany és a névmás között eltérő azonossági viszony lesz. Soschen ezzel magyarázza a kétféle visszaható szerkezet létezését.

Ami az orosz *-sja* végződésű passzív és mediális igéket illeti, Soschen az alábbi angol nyelvű példákkal mutatja be a két szerkezet közötti különbségeket:

- (19) a. *Bureaucrats bribe easily.*
b. *Bureaucrats are easily bribed.*
'A bürokraták könnyen lefizethetők.'

A (19a) mediális mondatban a bürokraták tulajdonsága az, hogy könnyen lefizethetők, az nem derül ki (és nem is lényeges), hogy ki fizeti le őket. A passzív alak esetében az eredményt kötelezően projektáljuk a szintaxisba; itt a 'bürokraták' a rezultatív mondat alanya.

Soschen végül arra a következtetésre jut, hogy az aktív, mediális és passzív szerkezetekben az ige mögöttes lexikai szerkezete ugyanaz, az eltérések abból fakadnak, hogy éppen a szerkezet melyik összetevőit projektáljuk a szintaxisba.

3. A -sja végződésű passzív, mediális, antipasszív és visszaható igék az LFG szemszögéből

Ebben a fejezetben röviden bemutatom a Lexikai Funkcionális Grammatikát, majd a különböző, -sja utótaggal képzett ige típusok tulajdonságainak a leírását ebben a keretben.

3.1 Az LFG bemutatása

A Lexikai Funkcionális Grammatika, amint az már az elnevezésből is kiderül, egy lexikalista generatív nyelvtani modell¹⁵, amely egy mondathoz két különböző szerkezetet rendel: az összetevős (c-struktúra) és a funkcionális (f-struktúra) szerkezetet. Előbbi azt mutatja meg hogyan kerültek elrendezésre a mondat összetevői, az utóbbi pedig az összetevők grammatikai funkcióit tükrözi.

A funkcionális szerkezetben a nyelvekre általában jellemző, univerzális tulajdonságokat figyelhetjük meg – az alapvető grammatikai funkciókat. Az adott nyelvre jellemző sajátosságok az összetevős szerkezet szintjén nyilvánulnak meg – ez a szerkezet hasonlít a chomskyánus modellekből ismert ágrajzokhoz és a mondat összetevőinek az elrendezését mutatja be. Az LFG a Lexikai Integritás Elvét fogadja el, mely szerint a szavak, lexikai tételek a mondatokat felépítő „atomok”, így tovább nem bonthatók.

Lássuk most a (20)-as egyszerű példamondat funkcionális szerkezetét, valamint az ige lexikai tételét, amelyből kiderül, hogy milyen típusú és hány argumentumra van szüksége az adott igének ahhoz, hogy megalkossunk vele egy jólformált mondatot:

¹⁵ Bővebben az LFG-ről magyar nyelven: Laczkó (1987), Komlósi (2001), Kálmán és mtsai (2002), angol nyelven: Bresnan (1982, 2001), Falk (2001).

- (20) a. *Ivan myje avtomobil'.*
 b. *Iván mojet avtomobil'.*
 Iván-NOM mos-PRES.IMPERF.3SG autó-ACC
 'Iván mossa az autót.'

(21) Egy aktív tranzitív ige lexikai tétele:

myty/myt' <(SUBJ), (OBJ)>
 agent patient

SUBJ	[PRED	'Iván']
		NUM	SG	
		GENDER	MASC	
TENSE	PRES			
PRED	'wash'	<SUBJ, OBJ>		
OBJ	[PRED	'car']
		NUM	SG	
		CASE	ACC	

2. ábra: A (19)-es példamondat f-struktúrája

Láthatjuk tehát, hogy az ige lexikai tétele tartalmazza az argumentumokra vonatkozó információkat, amelyek a funkcionális szerkezetben is megjelennek.

3.2 Kelling (2006) elemzése

Kelling (2006) a spanyol *se* klitikummal képzett passzív és személytelen mondatokat vizsgálta meg. Amellett, hogy a spanyolban a *se* klitikum nem kapcsolódik közvetlenül az igehez, az ukrán és az orosz nyelvben pedig a *-sja* egy kötött morféma, egy másik fontos eltérés a spanyol *se*-passzív és az ukrán/orosz *sja*-passzív között az ágens teljes hiánya az előbbiben, miközben az utóbbi szerkezetben az ágenst kifejezhetjük egy eszközhatározós esetben álló főnévi csoporttal, ahogyan az a (3)-as példában is látható.

Mindkét esetben a *se* klitikum, illetve a *-sja* utótag hatására megváltozik az ige argumentumstruktúrája.

Bár a spanyol nyelvben az ilyen *se*-passzív szerkezetben nem fejezhető ki az ágens, Kelling szerint így is jelen van, az LCS (Lexikai Konceptuális Struktúra) szintjén. Ezt két teszttel is bizonyítja: az egyikben a passzív

-SJA utótaggal képzett passzív, mediális, antipasszív és visszaható igék [...]

mondathoz hozzáad egy célhatározói mellékmondatot, a másikban pedig ágens-orientált határozószóval módosítja a passzív igét.

Kelling (2006) azt feltételezi tehát, hogy a spanyolban a *se* klitikum a passzív igék esetében implicit információt fejez ki.

3.3 A 'harmadik személy' feltétel

Kelling megjegyzi, hogy a *se*-passzív a spanyolban csakis tranzitív igéből képezhető, ugyanez vonatkozik az ukrán és orosz *sja*-passzívra. Emellett, a spanyol passzív csakis harmadik személyben használható. Ugyanez a szabály érvényes a *sja*-passzívra az ukrán és az orosz nyelvben is, azonban erről nem találtam egyetlen említést sem az általam hivatkozott szakirodalomban (de valamennyi példamondatban 3. személyű igealak szerepel), ezért a példákban leggyakrabban használt igék közül kiválasztottam kettőt, majd korpuszokban rákerestem ezen igék első, második és harmadik személyű alakjaira (a *-sja* végződéssel) egyes és többes számban. A keresést az alábbi korpuszokban hajtottam végre¹⁶:

- Orosz Nemzeti Korpusz (256 m. szó)
- Ukrán írott nyelvi korpusz szépirodalmi és sajtó alkorpuszai (23 és 17 m. szó)

Az eredményeket az alábbi táblázatban foglaltam össze.

1. táblázat: Az 'épít' és 'teljesít' jelentésű passzív igék *sja*-alakjai az ukrán és az orosz nyelvben

ige	találatok száma					
	1sg	1pl	2sg	2pl	3sg	3pl
stroitsja	7	26	0	2	1723	948
budujet'sja	1	5	0	0	327	137
ispolnijetsja	7 ¹⁷	5	0	0	938	301
vykonujet'sja	0	0	0	0	204	216

A keresés eredményei arra utalnak, hogy a *sja*-passzív az ukrán és az orosz nyelvben is kizárólag harmadik személyben fordul elő. A keresett igék első és második személyben más grammatikai tulajdonságokkal és jelentéssel rendelkeznek, mint a harmadik személyű passzív alakjaik.

¹⁶ <http://www.ruscorpora.ru/en/> és <http://www.mova.info/corpus2.aspx>

¹⁷ Valamennyi egyes és többes számú találat esetén az ige nem passzív, és a jelentése eltér a harmadik személyű alak jelentésétől.

Egy ilyen ige lexikai tétele tartalmazza a harmadik személyre vonatkozó megszorítást, így a mondat (és az f-struktúra) csak akkor lesz jólformált, ha megfelel a megadott feltételnek, vagyis ha az ige alánya harmadik személyű.

(22) Egy passzív *sja*-ige lexikai tétele:

pyšet'sja/ pišetsja	<(SUBJ), (∅ / OBL)>
	theme agent

(↑ SUBJ PERS) =_c 3

3.4. Passzív vs. mediális igék a *-sja* utótaggal az ukránban és az oroszban

Az ukrán és orosz nyelvben ugyanabból az igéből nem csak passzív, hanem mediális igét is képezhetünk a *-sja* végződésel.

A mediális, más néven aktívó-passzív (**aktívó-passive** Bresnan (1982)-ben) igék kapcsán Nesfield (1898) azt írta, hogy (az angol nyelvben) ezek morfológiailag aktív igealakok passzív jelentéssel.

Valóban, az angol nyelvben az ilyen szerkezeteknek az az érdekessége, hogy a passzivaláshoz hasonló művelet eredményeként jönnek létre, de morfológiailag aktívak maradnak:

- (23) *Jane sells books.*
'Jane könyveket árul.' (aktív)
- (24) *The books sell quickly.*
'A könyvek gyorsan elkelnek.' (mediális)
- (25) *The books are sold by Jane.*
'A könyveket Jane árulja'. (passzív)

Egy ilyen mondatban a téma/patiens argumentum kapja meg az alanyi funkciót, akár csak egy passzív szerkezetben, de az ágenst nem fejezhetjük ki.

Az ukrán és az orosz nyelvben a mediális-képzés során morfológiai változás is történik: az imperfektív aktív igéhez hozzáadjuk a *-sja* utótagot.

Mivel a *sja*-passzívak esetében nem mindig fejezzük ki az ágenst, a mediális igét tartalmazó mondatban pedig egyáltalán nem is fejezhetjük ki, így nem könnyű megkülönböztetni egymástól a *-sja* végződésű passzív és mediális igéket.

A jelek szerint, az ukrán és orosz *sja*-passzívban, akár csak a spanyol *se*-passzívban, az ágens jelen van a LCS-ben akkor is, ha nem fejezzük ki, vagyis ha nem jelenik meg sem az összetevős, sem a funkcionális szerkezetben.

-SJA utótaggal képzett passzív, mediális, antipasszív és visszaható igék [...]

Mindez bizonyítható a Kelling (2006) által használt tesztekkel: a mediálissal ellentétben egy *sja*-passzív szerkezet tartalmazhat (ágens-orientált) célhatározói mellékmondatot:

- (26) a. *Knyhy prodajut'sja, ščob zibraty.*
Könyv.PL árul.PRES.PL.+SJA hogy (CÉLHAT.) összegyűjt.INF
hroši na budivnytstvo likarni.
pénz.NOM építés.LOC. kórház.GEN.
b. *Knigi prodajutsja, čtoby sobrat' den'gi na stroitel'stvo boln'itsy.*
c. The books are being sold to raise money to build the hospital.
'A könyveket azért árulják, hogy pénzt gyűjtsenek a kórház építésére.'

Az ige módosítható egy ágens-orientált határozószóval:

- (27) a. *Kola dostupna i ahresyvo reklamujet'sja.*
b. *Kola dostupna i agressivno reklamirujet'sja.*
Kóla.NOM hozzáférhető és agresszívan reklámoz.PRES.+SJA
c. *Cola is accessible and is advertised aggressively.*
'A kóla hozzáférhető és agresszívan reklámozzák.'

A fenti két példamondat alapján az ágens akkor is jelen van a passzív ige szemantikai szerkezetében, ha nem fejezzük ki a mondatban. A (3)-as példamondatban épp egy ilyen passzív szerkezet volt látható.

A *-sja* végződésű passzív igék esetében tehát két különböző lexikai tétel lehetséges, az egyik esetében, l. (28a), az ágens nem szerepel az ige argumentumstruktúrájában, a másikban pedig, l. (28b), a passzív ige kétargumentumú, az ágenst egy eszközhatározós estben álló főnévi csoporttal fejezzük ki:

- (28) A két különböző *sja*-passzív ige lexikai tétele:
a. *prodavatysja/prodatav'sja* <(SUBJ)>
patient
b. *prodavatysja/prodatav'sja* <(SUBJ), (OBL)>
patient agent

Mindkét ige esetében a lexikai-konceptuális struktúrában két argumentum van jelen.

- (29) A *sja*-passzív argumentumai a lexikai-konceptuális struktúrában:
LCS: agent; patient

Visszatérve a fenti tesztekre, egy mediális igét is módosíthatunk határozószóval, azonban az nem lehet ágens-orientált, erre utal az angol nyelvű példamondat is:

- (30) a. **Joho knyhy prodajut'sja ahresyvno.*
 b. **Jego knigi prodajutsja agressivno.*
 ő-MASC.GEN könyv-PL.NOM elad-PRES.+SJA agresszívan
 *'A könyvei agresszívan kelnek el.'
 c. **His books sell aggressively.*

Ennek az az oka, hogy egy mediális ige esetében az ágens az ige szemantikai szerkezetében sincs jelen. Egy ilyen ige lexikai tételében egy argumentum szerepel, akárcsak a (27a)-ban bemutatott passzív ige estében, azonban a szemantikai szerkezetében is csak egy argumentum van jelen.

- (31) Egy mediális ige argumentuma a lexikai-konceptuális struktúrában:
 LCS: patient

A morfológiailag azonos, *-sja* utótaggal képzett, valamint a más nyelvekben morfológiailag eltérő passzív és mediális igék közötti eltérések tehát az ige szemantikai szerkezetéből fakadnak.

3.5. Antipasszív igék

Az antipasszív igéket tranzitív igékből képezzük (az ágens alanyi funkciójának megtartása mellett), ami Polinsky (2005) szerint azt jelenti, hogy az ige által kifejezett esemény vagy cselekvés valamilyen változást idéz elő vagy hatást fejt ki a tárgyi funkciójú argumentumra nézve. Ugyanakkor egyes nyelvekben (pl. az ukránban és az oroszban is) ezt az argumentumot nem fejezik ki. Van tehát egy intranszitivus igénk, de az ige szemantikai szerkezetében mégis jelen lehet a *patiens*/téma argumentum, hiszen az ilyen igéknek épp az a lényege, hogy az általuk kifejezett cselekvés grammatikailag ki nem fejezett személyekre vagy tárgyakra irányul.

- (32) A (10)-es példamondatban szereplő *kusajet'sja* 'harap' ige lexikai tétele:
 kusatysja/kusat'sja <(SUBJ)>
 agent

A lexikai tételben szereplő argumentumstruktúra megegyezik az intranszitivus igék argumentumstruktúrájával. Például, az *alszik* ige esetében szintén egyetlen argumentumunk van, amely az ágens szemantikai szerepét tölti be. Azonban Polinsky (2005) szerint egy „antipasszív” ige esetében a *patiens* implicit argumentumként van jelen azokban a nyelvekben, amelyekben szintaktikailag nem fejezzük ki ezt az argumentumot. Ezek szerint, az antipasszív igéknél a *patiens* argumentum jelen van a lexikai konceptuális struktúrában, de nem szerepel az ige lexikai tételében.

- (33) Egy antipasszív ige argumentumai a lexikai-konceptuális struktúrában:
 LCS: agent; patient

3.6. Visszaható szerkezetek a *-sja* utótaggal és a *sebja/sebe* visszaható névmással az ukrán és az orosz nyelvben

Ahn (2006) szerint az orosz nyelvben létező két visszaható szerkezet, l. (5a) és (5b), nem azonos szemantikailag. A visszaható névmást tartalmazó szerkezetben arra kerül a hangsúly, hogy az ágens magát mossa, nem pedig valaki mást. Haspelmath (2008) is említi ezt a sajátosságot. A visszaható névmásos szerkezetben tehát hangsúlyozzuk a *patiens* kilétét, a *-sja* utótaggal képzett visszaható ige esetében az ágens szintén önmagán hajtja végre a cselekvést, de a hangsúly a cselekvésen van. A két visszaható szerkezet f-struktúrája eltérő. A névmásos visszaható szerkezet esetében az ige tranzitív marad, a tárgyi funkciójú visszaható névmás pedig koreferens az ágenssel:

- (34) a. *Vin* *myje* *sebe.*
 b. *On* *mojet* *sebja.*
 Ő-MASC.NOM mos-PRES.3SG magát-ACC
 'Ő mossa magát.'

SUBJ	<table style="border-collapse: collapse;"> <tr><td style="padding: 2px 10px;">PRED</td><td style="padding: 2px 10px;">‘PRO’</td></tr> <tr><td style="padding: 2px 10px;">PERS</td><td style="padding: 2px 10px;">3</td></tr> <tr><td style="padding: 2px 10px;">NUM</td><td style="padding: 2px 10px;">SG</td></tr> <tr><td style="padding: 2px 10px;">GENDER</td><td style="padding: 2px 10px;">MASC</td></tr> </table>	PRED	‘PRO’	PERS	3	NUM	SG	GENDER	MASC
PRED	‘PRO’								
PERS	3								
NUM	SG								
GENDER	MASC								
TENSE PRED	PRES ‘wash’ <SUBJ, OBJ>								
OBJ	<table style="border-collapse: collapse;"> <tr><td style="padding: 2px 10px;">PRED</td><td style="padding: 2px 10px;">‘PRO’</td></tr> <tr><td style="padding: 2px 10px;">CASE</td><td style="padding: 2px 10px;">ACC</td></tr> <tr><td style="padding: 2px 10px;">REFL</td><td style="padding: 2px 10px;">+</td></tr> </table>	PRED	‘PRO’	CASE	ACC	REFL	+		
PRED	‘PRO’								
CASE	ACC								
REFL	+								

2. ábra: A (34)-es példamondat f-struktúrája

A visszaható névmásos szerkezetben a névmás fókuszhangsúlyt kap, az alanyként funkcionáló ágens pedig a topik. Ezzel szemben, a *-sja* utótaggal képzett visszaható ige esetében, mivel nem történik fókuszálás, a cselekvésen van a hangsúly.

Holloway King (1995) szerint az orosz mondatban (akárcsak a magyarban) a szórend az összetevők diskurzusfunkcióira utal. A már ismert

információ (topik) megelőzi az új információt (fókusz). A diskurzusfunkciókat belekódolhatjuk az f-struktúrába. A TOPIC és a FOCUS funkciókat kezelhetjük az f-struktúra attribútumaiként, értékeik a megfelelő összetevők f-struktúrái, hasonlóan a SUBJ és OBJ értékeihez, vö. Holloway King (1996: 216). Tulajdonképpen, a TOPIC vagy FOCUS értéke azonos valamelyik grammatikai funkció értékével. Tehát, ha egy összetevőnek van diskurzus funkciója egy mondatban, akkor van grammatikai funkciója is. Természetesen, ez nem azt jelenti, hogy ugyanaz az összetevő kétszer jelenik meg az f-struktúrában, hanem azt, hogy két attribútumnak azonos az értéke.

TOPIC	<table style="border-collapse: collapse;"> <tr><td style="padding: 2px 5px;">PRED</td><td style="padding: 2px 5px;">‘Iván’</td></tr> <tr><td style="padding: 2px 5px;">NUM</td><td style="padding: 2px 5px;">SG</td></tr> <tr><td style="padding: 2px 5px;">GENDER</td><td style="padding: 2px 5px;">MASC</td></tr> </table>	PRED	‘Iván’	NUM	SG	GENDER	MASC
PRED	‘Iván’						
NUM	SG						
GENDER	MASC						
TENSE	PRES						
PRED	‘wash’ <SUBJ, OBJ>						
FOCUS	<table style="border-collapse: collapse;"> <tr><td style="padding: 2px 5px;">PRED</td><td style="padding: 2px 5px;">‘car’</td></tr> <tr><td style="padding: 2px 5px;">NUM</td><td style="padding: 2px 5px;">SG</td></tr> <tr><td style="padding: 2px 5px;">CASE</td><td style="padding: 2px 5px;">ACC</td></tr> </table>	PRED	‘car’	NUM	SG	CASE	ACC
PRED	‘car’						
NUM	SG						
CASE	ACC						

3. ábra: A (34)-es példamondat f-struktúrája a diskurzusfunkciókkal

Ezzel szemben a *-sja* végződésű visszaható ige egyargumentumú, ahol a *patiens* és az *agens* ugyanaz a személy. Dimitriadis–Everaert (2014) megvizsgálták a kapcsolatot a két thematikus szerep és az egy szintaktikai argumentum között a visszaható igékben (többek között a magyar visszaható szerkezetekben is). Szerintük a morfémmával képzett visszaható igék (mint pl. a magyar *borotválkozik*) és az inherensen visszaható igék (mint az angol *shave*) bár szintaktikailag intranszítívak, szemantikailag mégis kétargumentumú predikátumok.

Lexikai-funkcionális megközelítésben ez azt jelenti, hogy az ige lexikai tételében egy argumentum szerepel, amely alanyként funkcionál a mondatban, azonban ez az argumentum két szemantikai szerepet tölt be – az *agens*-ét és a *patiens*-ét. Tulajdonképpen egy komplex szemantikai szerepről van szó – a cselekvés végrehajtója és „elszenvedője”. A (32)-es példában egy ilyen ige lexikai tétele látható.

- (35) Egy visszaható ige lexikai tétele:
mytysja/myt'sja <(SUBJ)>
agent, patient

Ezzel szemben a (33)-ban használt tranzitív ige lexikai tételében a patiens szerepét a második argumentum tölti be:

- (36) Egy tranzitív ige lexikai tétele:
myty/myt' <(SUBJ), (OBJ)>
agent patient

Tulajdonképpen a (35)-ben bemutatott visszaható ige képzésekor intranszitiválás történik, az ige egyargumentumú lesz, azonban ennek az argumentumnak összetett a szemantikai szerepe. Ez nem sérti a funkciók és argumentumok közötti biunicitás elvét¹⁸, hiszen egy argumentum egy szintaktikai funkciót tölt be, illetve egy funkcióhoz egyetlen argumentum társul, ennek az argumentumnak pedig komplex a szemantikai szerepe a szerkezetben. Az alábbi f-struktúrában látható az egy argumentum és a mondatban betöltött funkciója (az információs szerkezetben ez az argumentum a topik szerepét tölti be).

SUBJ	PRED	'PRO'
	PERS	3
	NUM	SG
	GENDER	MASC
TENSE	PRES	
PRED	'wash' <SUBJ>	
REFL	+	

4. ábra: Az (1)-es példamondat f-struktúrája

A két visszaható szerkezet között tehát az a lényeges eltérés figyelhető meg, hogy az előbbiben a tárgyi funkciójú visszaható névmás utal arra, hogy az ágens és a patiens ugyanaz a személy, a másik szerkezetben pedig ez a visszaható ige sajátos argumentumstruktúrájából derül ki.

Innen látható, hogy az LFG-ben nem csak a különböző szerkezetekben megfigyelhető eltérő grammatikai funkciókat tudjuk egyszerűen bemutatni, hanem az információs szerkezetben megfigyelhető eltéréseket is.

¹⁸ „A szemantikai argumentumok és a hozzájuk rendelt grammatikai funkciók között minden lexikai formában egy-egy megfelelésnek kell fennállnia.” (Komlósy (2001))

Összefoglalás

Tanulmányomban bemutattam a különböző *-sja* végződésű ige típusokat két keleti szláv nyelvben, különös tekintettel a passzív és a mediális igék közötti eltérésekre, valamint a két féle visszaható szerkezetre, és arra jutottam, hogy a spanyol *se*-passzívhoz hasonlóan, az ukrán és orosz *sja*-végződésű passzív esetében az ágens jelen van az ige szemantikai szerkezetében akkor is, amikor nem jelenik meg a mondatban. Ami pedig a visszaható igéket illeti, a *-sja* utótaggal képzett reflexív igének összetett a szemantikai szerepe, így egyargumentumú predikátumként mégis két szemantikai szereper tölt be.

Az itt bemutatott igék többé-kevésbé egyformán viselkednek a két vizsgált nyelvben, ez azonban nem minden *-sja* utótaggal képzett igealak esetében van így. További kutatásaimban az ukránban és az oroszban megfigyelhető, a *-sja* morfémaival kapcsolatos eltérő jelenségeket szeretném tanulmányozni, részletesebben megvizsgálni az itt bemutatott szerkezeteket, valamint a kevésbé produktív *-sja* végződésű ige típusokat.

Hivatkozások

- Babby, Leonard H. – Brecht, Richard D. 1975. The syntax of voice in Russian. *Language* 51: 342–367.
- Babby, Leonard H. 2009. *The Syntax of Argument Structure*. Cambridge Studies in Linguistics 120, Cambridge, Cambridge University Press.
- Babby, Leonard H. 2010. Á la Recherche du Temps Perdu: Russian -SJA and -EN- in ASBMT. *Russian Language Journal* 60. Divergent Thinking: Prospectives on the Language Enterprise in the 21st Century.
- Bresnan, Joan (ed.) 1982. *The Mental Representation of Grammatical Relations*. Cambridge, MIT Press.
- Bresnan, Joan 2001. *Lexical-Functional Syntax*. Oxford, Blackwell.
- Dimitriadis, Alexis – Everaert, Martin 2014. How Many Theta Roles in a Reflexive Verb? *Acta Linguistica Hungarica* 61: 247–269.
- Falk, Yehuda N. 2001. *Lexical-functional grammar*. Stanford, CSLI Publications.
- Fried, Miriam 2006. Agent-backgrounding as a functional domain: reflexivization and passivization in Czech and Russian. In Benjamin Lyngfelt – Torgrim Solstad (eds.): *Demoting the agent: passive, middle and other voice phenomena*. Amsterdam, John Benjamins, 83–110.
- Guhl, Marcel 2010. Towards a Syntactic Analysis of Russian -sja. *Russian Linguistics* 34: 261–283.
- Haiman, John 1983. Iconic and Economic Motivation. *Language* 59: 781–819.
- Harrison, William 1967. Expression of the Passive Voice. In Dennis Ward (ed.): *Studies in the Modern Russian Language*. Cambridge, Cambridge University Press.

- Haspelmath, Martin 1990. The grammaticization of passive morphology. *Studies in Language* 14(1): 25–71.
- Haspelmath, Martin 2008. A frequentist explanation of some universals of reflexive marking. *Linguistic Discovery* 6(1): 40–63 (free online journal, Dartmouth College).
- Holloway King, Tracy 1995. *Configuring topic and focus in Russian*. Stanford, CSLI Publications.
- Isačenko, Aleksandr 1960. *Grammaticeskij Stroy Russkogo Jazyka v Sopostavlenii so Slovatskim*. Bratislava, Izdatel'stvo Slovatskoj Akademii Nauk.
- Kálmán László és mtsai (szerk.) 2002. *Lexikalista elméletek a nyelvészetben - Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához XIII*, Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- Kelling, Carmen 2006. *Spanish se-constructions: The Passive and the Impersonal Construction*. Proceedings of the LFG06 Conference. Stanford, CSLI Publications.
- Komlósy András 2001. *A lexikai-funkcionális grammatika mondatánának alapfogalmai*. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- Kulikov, Leonid 2010. Voice typology. In Jae Jung Song (ed.): *The Oxford Handbook of Linguistic Typology*. Oxford, Oxford University Press, 368–398.
- Laczkó, Tibor 1989. A lexikai-funkcionális grammatika főbb jellemzői. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XVII*: 367–374.
- Levine, James S. 2010. On the Status of Russian Perfective Passives in -sja. *Russian Language Journal* 60: 37–51.
- Nesfield, John 1898. *Manual Of English Grammar And Composition*. London, Macmillan and Co.
- Polinsky, Maria 2005. Antipassive constructions. In Martin Haspelmath és mtsai (eds.): *The world atlas of language structures*. Oxford, Oxford University Press.
- Šakhmatov, Aleksei 2001. *Sintaksis Russkogo Jazyka*. Moszkva, URSS.
- Ševelov, George Y. 1953, 2009. *Narys Sučasnoji Ukrajins'koyi Literarnoyi Movy*. Kyiv, Tempora.
- Ševelov, George Y. 1963. *The Syntax of Modern Literary Ukrainian*. The Hague, Mouton.
- Soschen, Alona 2003. *On Subject and Predicates In Russian*. PhD dissertation. Ottawa, Ontario, Canada.
- Sussex, Roland – Cubberley, Paul 2006. *The Slavic Languages*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Vinogradov, Viktor 1947. *Russkij Jazyk. Grammaticeskoje Učeniye o Slove*. Moszkva, Učpedgiz.

ALANYI EXPERIENSI IGÉKRŐL A MAGYARBAN

Jurth Réka

Bevezetés¹

Ebben a tanulmányban azokat az intranszitiv alanyi experienszi (IAE) igéket (1b) vizsgálom meg a magyar nyelvben, amelyeknek van egy tranzitiv alanyi experienszi (TAE) párjuk (1a). Az utóbbi igecsoportba tartozó igék alkotják Belletti–Rizzi (1988) ún. *temere* osztályát. Ide tartoznak, többek között, olyan igék, mint a *csodál, élvez, gyűlöl, imád, sajnál, szán, szeret, utál*. Ezeknek az igéknek az IAE párjaik a *csodálkozik, élvezkedik, gyűlölködik, imádkozik, sajnálkozik, szánakozik, szeretkezik, utálkozik*. A tanulmányban azokkal az igepárokkal foglalkozok, amelyek között a formai kapcsolaton túl egyfajta szemantikai kapcsolat is megfigyelhető, a tranzitiv tagból következik az intranszitiv tag és vice versa; ilyen az *élvez-élvezkedik, gyűlöl-gyűlölködik, sajnál-sajnálkozik, szán-szánakozik, utál-utálkozik*. A *csodál-csodálkozik, imád-imádkozik, szeret-szeretkezik* eseteiben ez a jelentésbeli kapcsolat nem feltétlenül érvényesül.²

- (1) a. *János utálja Máriát.*
- b. *János utálkozik.*

Az *utál-utálkozik* típusú alternáció – ezen belül különösen a tárgyatlan változat – eddig kevés figyelmet kapott a szakirodalomban. Ez a váltakozás első ránézésre hasonlít egy az experienszi igék körében általánosabban elterjedt alternációhoz, amikor is egy tranzitiv tárgyi experienszi (TTE) igének (2a)

¹ A kutatást a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal (NKFIH) K 111918 nyilvántartási számú projektje támogatta. Szeretnék köszönetet mondani a LingDok 20 közönségének és a tanulmány bírálójának, Szécsényi Tibornak, a konstruktív kérdéseikért és megjegyzéseikért. Szeretném megköszönni Rákosi Györgynek, a témavezetőmnek, hogy átnézte és megjegyzésekkel látta el a tanulmány első változatát. Végül, de nem utolsó sorban hálásan köszönöm Scheibl Györgynek, a kötet szerkesztőjének a munkáját. Minden, a tanulmányban maradt, hibáért engem terhel felelősség.

² A *csodál-csodálkozik, imád-imádkozik, szeret-szeretkezik* igepárok tagjai közötti szemantikai viszony kevésbé transzparens a mai nyelvhasználatban, viszont történetileg kapcsolódnak egymáshoz. A *csodál* [13. század eleje] és a *csodálkozik* [1495 k.] egyaránt a *csoda* [13. század eleje] (ószláv **cu-* ‘észlel, érzékel’) származékai. Az *imádkozik* [1372 u.] az *imád*-ból [12. század vége] ered; az utóbbi a következő jelentésfejlődésen ment keresztül: ‘varázsol, varázsigét mond’ → ‘varázsigével könyörög valamiért’ → ‘valakihez könyörög’ → ‘istenként tisztel’. A *szeret* [1198] feltételezett alapja a *szer* ‘társul, egyesül, összeköt, összekapcsol’ jelentése lehetett, a *szeret* pedig a *szeretkezik* [1585, 1821] származéknak az alapszava, l. Zaicz (2013).

megjelenik egy intranszítív tárgyi experienci (ITE) párja (2b). A TTE igék, mint például az *aggaszt*, *bosszant*, *érdekel*, *idegesít*, Belletti-Rizzi (1988) ún. *preoccupare* osztályába tartoznak. Ezeknek az igéknek az ITE párjuk az *aggódik*, *bosszankodik*, *érdeklődik*, *idegeskedik*.

- (2) a. *A hírek aggasztják Jánost.*
b. *János aggódik (a hírek miatt).*

Az *aggaszt-aggódik* típusú alternáció egy igen gyakori jelenség, megjelenik többek között a héberben, l. Reinhart (2001), a görögben, a románban, l. Alexiadou–Iordăchioaia (2014) és a magyarban is, l. Rákosi (2006).

Az IAE és az ITE igék hasonlóan tűnhetnek első ránézésre, viszont több tulajdonság mentén is eltérő viselkedést mutatnak. A tanulmány a következőképpen épül fel. Az első fejezetben az *aggaszt-aggódik* és az *utál-utálkozik* típusú igepárok aspektuális tulajdonságait tekintem át, a második fejezetben pedig ezeknek az igéknek az ágenses jegyeit veszem szemügyre. A harmadik fejezetben az igék unergatív tulajdonságai kerülnek előtérbe, a negyedik fejezet pedig ehhez kapcsolódóan az igék argumentumszerkezetét vizsgálja. Az ötödik fejezet az igék morfológiai sajátosságaival foglalkozik, amit a hatodik fejezetben az alternáló igék jellemvonásainak rövid összefoglalása követ. Mindezt a hetedik fejezetben az *utálkozik* típusú igék argumentumstruktúrájának az elemzése zárja. Ugyanebben a fejezetben Reinhart (2000, 2001) Theta Rendszerének elméleti keretein belül javaslok egy olyan lexikai szabályt, ami TAE igékből IAE igéket hoz létre úgy, hogy megőrzi az IAE igék tanulmányban felderített tulajdonságait.

1. Aspektuális tulajdonságok

A TTE igék csoportja aspektuális szempontból meglehetősen változatos az angolban, l. Pesetsky (1995), Landau (2010), a lengyelben, l. Rozwadowska (2005), a görögben, a románban, l. Alexiadou–Iordăchioaia (2014) és a magyarban, l. Komlósy (2000), É. Kiss (2004), Rákosi (2006, 2015) egyaránt. A TTE igék és ezek ITE párjai a telikusság tekintetében egy heterogén csoportot képeznek. A telikus és atelikus viselkedést az α idő alatt és α időn át időhatározók segítségével különböztetem meg Kiefer (2009) alapján.

- (3) a. *A hírek egy perc alatt / *egy percen át felidegesítették Jánost.*
b. *János egy perc alatt / *egy percen át felidegesedett a hírektől.*

- (4) a. A hírek egy órán át / *egy óra alatt érdekelték / aggasztották / bosszantották / idegesítették Jánost.
b. János egy órán át / *egy óra alatt érdeklődött a hírek iránt / aggódott a hírek miatt / bosszankodott / idegeskedett a hírek miatt.
- (5) a. A hang öt perc alatt / öt percen át hipnotizálta Jánost.
b. János öt perc alatt / öt percen át hipnotizálódott a hangtól.

Amíg a *felidegesít-felidegesedik* igepár mindkét tagja kompatibilis az α idő alatt és inkompatibilis az α időn át időhatározókkal (3), addig az *érdekel-érdeklődik*, *aggaszt-aggódik*, *bosszant-bosszankodik* és *idegesít-idegeskedik* esetében fordított a helyzet (4). Mindez azt jelenti, hogy az előbbieket telikus, az utóbbiak pedig atelikus viselkedést mutatnak. Azonban vannak olyan igepárok is (pl.: *hipnotizál-hipnotizálódik*), amelyeknek lehet telikus és atelikus olvasatuk is (5).³

Ezzel szemben az *utál-utálkozik* típusú alternáció tagjai sokkal egységesebben viselkednek. Mind a TAE (6a), mind az IAE igék (6b) előfordulhatnak az α időn át időhatározóval, viszont az α idő alatt-tal nem, ezért atelikusak.⁴

- (6) a. János egy éven át / *egy év alatt utálta / gyűlölte / sajnálta / szánta Máriát.
b. János egy órán át / *egy óra alatt utálkozott / gyűlölködött / sajnálkozott / szánakozott.

Ez a sokféleség a statikus-dinamikus viselkedés megkülönböztetése mentén is jelen van. Bizonyos igék kizárólag állapotot jelölnek, másoknak lehet dinamikus olvasatuk is, megint mások pedig csak dinamikus olvasattal bírnak. Pesetsky (1995: 29–30) az angolban a folyamatos aspektus segítségével elkülöníti az állapotot jelölő experienci igéket a dinamikus experienci igék csoportjától. Az állapotot jelölő TTE igék nem igazán kompatibilisek a

³ Akadnak olyan TTE igekötős igék is, amelyeknek szintén lehet telikus és atelikus olvasatuk egyaránt (Rákosi 2006). Az (i) adatai Rákositól (2006: 60) származnak.

(i) *A szovjet propaganda egy hét alatt / egy héten át lenyűgözte a nyugatot.*
A lenyűgöz ige kétféle olvasata a *le* igekötő nem-kontrasztív használatának tulajdonítható, l. Rákosi (2006).

⁴ A TAE igék előfordulhatnak a *meg* igekötővel, ami ezekben az esetekben nemágensi állapotot jelölő pszichológiai igékből teljesítmény típusú, állapotváltozást jelölő igéket hoz létre pl.: *meg-utál, megsajnál*, l. Eszes (2006). Ezek az igék telikusak, ahogyan ezt az α idő alatt időhatározóval való összeférhetőségük és az α időn át időhatározóval való inkompatibilitásuk mutatja (i).

(i) *János egy év alatt / *egy éven át megutálta az úszást.*
Az *utálkozik* típusú IAE igék viszont nem jelenhetnek meg a *meg* igekötővel pl.: **meggyűlölködik, *megutálkozok, *megsajnálkozok*.

folyamatos aspektussal (7a), viszont a nem kizárólag állapotot jelölő olvasattal rendelkező TTE igék igen (7b).

- (7) a. ?? *Odd noises were continually depressing Sue.*
fura zajok volt folyamatosan nyomasztották Sue
'Fura zajok nyomasztották Sue-t folyamatosan.'
b. *Odd noises were continually scaring Sue.*
fura zajok volt folyamatosan ijesztgették Sue
'Fura zajok ijesztgették Sue-t folyamatosan.'

A magyarban az *egyre csak* és a *javában* kifejezések előfordulhatnak folyamatos aspektusú mondatban (Kiefer 1992: 827–828, 2009). Ezek a kifejezések dinamikus igékkel összeférnek (8a), viszont állapotot jelölőkkel nem (8b).

- (8) a. *Egyre csak írta a leckéjét.*
b. **Egyre csak látta a lányt.*

Az *egyre csak* teszt alkalmazásával az *aggaszt-aggódik* típusú ige párok között megkülönböztethetőek állapotot jelölő (9), kevésbé állapotot jelölő (10) és dinamikus igék (11).

- (9) a. **Kati egyre csak érdekelte Jánost.*⁵
b. **János egyre csak érdeklődött Kati iránt.*⁶
(10) a. ??*A hírek egyre csak aggasztották Jánost.*
b. ?*János egyre csak aggódott (a hírek miatt).*
(11) a. *Kati egyre csak bosszantotta Jánost.*
b. *Kati egyre csak bosszankodott.*

Az *utál-utálkozik* típusú alternáció esetében a tranzitív tag nem (igazán) fordulhat elő az *egyre csak*-kal (12a, 13a), az intranszitiv változat viszont igen (12b, 13b). Ezért amíg az előbbi állapotot jelöl, addig az utóbbi a dinamikus igék közé tartozik.

- (12) a. ??*János egyre csak sajnálta Máriát.*
b. *János egyre csak sajnálkozott.*

⁵A (9a) és a (11a) adatai Rákositól (2015: 249) származnak.

⁶Az *érdeklődik* igének az experienci olvasata (4b), (9b), (i) mellett van egy ágensi használata is (ii). A két használatot elkülöníthetjük a velük előforduló PP-k segítségével. Az experienci használat az *iránt* posztpozícióval, az ágensi használat pedig a *felől* posztpozícióval fordul elő. Amíg az előbbi esetében kötelező a PP jelenléte, addig az utóbbinál elhagyható a PP.

(i) *János érdeklődik *(Kati iránt).*

(ii) *János érdeklődik (Kati felől).*

Ebben a tanulmányban kizárólag az experienci használatot vizsgálom.

- (13) a. **János egyre csak utálta / gyűlölte / szánta Máriát.*
b. *János egyre csak utálkozott / gyűlölködött / szánakozott.*

A *aggaszt-aggódik* csoport erőteljes változatosságot mutat, telikusság szempontjából vannak köztük telikus és atelikus igék egyaránt, a statikus-dinamikus tulajdonságot tekintve pedig találunk köztük állapotot jelölő és dinamikus igéket is. Az *utál-utálkozik* típusú igepárok azonban egy homogén csoportot alkotnak. Az alternációnak mind a tranzitív, mind az intranszítív tagja atelikus, de amíg az előbbi állapotot jelöl, addig az utóbbi dinamikus.

2. Ágensesség

Minél ágensesebb viselkedést mutat egy ige, annál inkább dinamikus, l. Landau (2010). Vannak az ágensek jelenlétére érzékeny módosítók, mint például a *szándékosan* vagy a *habozás nélkül*, l. Horváth–Siloni (2011: 669). A TTE igék esetében amíg a dinamikus *bosszant* mutathat ágenses viselkedést, addig az állapotot jelölő *érdekel* és *aggaszt* nem (14). Ezeknek az ITE párjaik hasonló viselkedést mutatnak. Az állapotot jelölő *érdeklődik*, és az állapotot jelölő olvasattal is bíró *aggódik* nem férnek össze sem a *szándékosan*-nal, sem a *habozás nélkül*-lel (15a), (15b), viszont a dinamikus *bosszankodik* valamennyire elfogadható, de még mindig jelölt szerkezetet alkot a határozószókkal (15c).

- (14) *János szándékosan / habozás nélkül *érdekelte / *aggasztotta / bosszantotta Máriát.*
- (15) a. **János szándékosan / habozás nélkül érdeklődött Kati iránt.*
b. **János szándékosan / habozás nélkül aggódott a hírek miatt.*
c. ??*János szándékosan / habozás nélkül bosszankodott a hírek miatt.*

Az állapotot jelölő TAE igék nem jelennek meg az ágensek jelenlétére érzékeny módosítókkal (16), a dinamikus *utálkozik* típusú IAE igék azonban mind előfordulhatnak a *szándékosan* határozószóval (17a), a *habozás nélkül*-lel való megjelenésük pedig valamennyire jelölt (17b).

- (16) **János szándékosan / habozás nélkül utálta / gyűlölte / sajnálta / szánta Máriát.*
- (17) a. *János szándékosan utálkozott / gyűlölködött / sajnálkozott / szánakozott.*
b. ?*János habozás nélkül utálkozott / gyűlölködött / sajnálkozott / szánakozott.*

A (14-15) adatai azt mutatják, hogy a TTE és az ITE igék többnyire nem-ágensesek, de találunk köztük olyanokat, amelyek mutathatnak ágenses viselkedést is. A (16-17) adatai kapcsán azt látjuk, hogy amíg a TAE igék nem-ágensesek, addig az ITE igék az experiensi jegyeik mellett ágensi viselkedést is mutatnak.⁷

3. Unergativitás

Az intranszitiv ágensi igék általában az unergatív igék csoportjába sorolhatók, azaz az alanyuk külső argumentumként kerül beillesztésre. Ezek az igék (pl.: *dolgozik*) megjelenhetnek az unergatív rezultatív szerkezetben, l. Simpson (1983), Carrier és Randall (1992), Wechsler (2005) többek között. Ekkor a rezultatív (eredményt jelölő) kifejezés egy az ige által leírt esemény végpontját, végállapotát jelöli. A magyarban két főbb típusú rezultatív kifejezés van jelen; egyrészt a transzlátívuszi (-vV) vagy szublátívuszi (-rV) raggal ellátott névszói kifejezések (18a, 18c), másrészt az igekötők (18b, 18d), l. Komlósy (1992, 1994), É. Kiss (2004, 2006). Az unergatív igék úgy jelenhetnek meg rezultatív kifejezésekkel, hogy kötelező egy áltárgy jelenléte. Az áltárgyak általában visszaható névmások (18a, 18b) vagy elidegeníthetetlen birtok (18c, 18d) formájában fordulnak elő.

- (18) a. *János halálra dolgozta *(magát).*
- b. *János kidolgozta *(magát).*
- c. *Éva vörösre sírta a *(szemét).*
- d. *Éva kisírta a *(szemét).*

Az intranszitiv experiensi igék bizonyos mértékig szintén megjelenhetnek ebben a szerkezetben. Amíg az *aggódik* típusú igék körében ebben a tekintetben is megfigyelhető az egységes viselkedés hiánya (19), addig az *utálkozik* típusú igék homogén csoportot alkotnak (20).

⁷ A Magyar Értelmező Kéziszótár (Pusztai 2014) a következőképpen definiálja az *utálkozik* típusú igéket (i).

- (i) a. *utálkozik*: utálatot érez
- b. *gyűlölködik*: tartósan (és okatlanul) gyűlöletet tanúsít valaki, valami iránt vagy <több személy> egymás iránt. *Ne ~jetek!*
- c. *sajnálkozik*: sajnálatot érez ~ik valakin, valamin | sajnálatát fejezi ki.
- d. *szánakozik*: szánalmat, részvétet érez valaki iránt. ~ valaki sorsán

Az (i)-ben megjelenő értelmezésekből látható, hogy ezeknek az igéknek elsődlegesen az experiensi olvasatuk érvényesül, azonban egyfajta ágensi használatuk (ib), (ic) is megjelenik.

- (19) a. *János kiérdeklődte magát Mari iránt.
b. *János kivonzódta magát Katihoz.
c. János kiaggódta magát a hírek miatt.
d. János halálra idegeskedte magát a hírek miatt.
e. János kibosszankodta magát a hírek miatt.
- (20) a. János kiutálkozta magát.
b. János kigyűlölködte magát.
c. János kisajnálkozta magát.
d. János kiszánakozta magát.

A kizárólag állapotot jelölő *érdeklődik* és *vonzódik* nem alkotnak grammatikus szerkezetet rezultatívokkal az unergatívok mintáját követve (19a, 19b), azonban a dinamikus jegyekkel is rendelkező *aggódik* és a dinamikus *idegeskedik* és *bosszankodik* elfogadhatóak a fenti szerkezetben (19c, 19d, 19e). Az *utálkozik* típusú igék mind előfordulhatnak az unergatív rezultatív szerkezetben (20).

A külső argumentummal rendelkező igék a magyarban a faktitív műveltetés bemenetétül szolgálhatnak (Horváth-Siloni 2011). A lexikai operáció során az ige argumentumszerkezete egy ágens argumentummal bővül, morfológiailag pedig a *-tVt/-Vt* képző hozzákapcsolódik az alapigéhez (21).

- (21) a. *Mari ugrál.*
b. *Az edző / *Az öröm ugráltatja Marit.*

A TTE igék közül az állapotot jelölő igék (pl.: *aggaszt*) nem (22a), viszont a dinamikus igék (pl.: *bosszant*) szolgálhatnak a faktitív műveltetés bemenetétül (22b) (Rákosi 2015:249-250). A (22) adataiból következik, hogy az *aggaszt* ige alanya nem lehet külső argumentum, l. Rákosi (2015: 250).

- (22) a. **Néró a szolgálival aggasztatta az anyját.*
b. *Néró a szolgálival bosszantatta az anyját.*

Az ITE igék esetében az állapotot jelölő *érdeklődik* és *aggódik* szintén agrammatikusak a faktitív műveltető szerkezetben (23a, 23b). A dinamikus *bosszankodik* valamivel elfogadhatóbb, de még mindig jelölt struktúrát alkot (23c).

- (23) a. **János érdeklődtette Máriát Péter iránt.*
b. **János aggódtatta Máriát a hírek miatt.*
c. ??*János bosszankodtatta Máriát a hírek miatt.*

Az *utál* típusú TAE igék nem jelennek meg ebben a struktúrában (24a), viszont a *meg-* igekötővel ellátott változatuk igen (24b), l. Rákosi (2015: 249). Az *utálkozik* típusú IAE igék nem teljesen elfogadhatatlanok a faktitív műveltető szerkezetben, de valamennyire jelöltek (25). Az IAE igéknek nincs *meg-* igekötős megfelelőjük (l. 4. lábjegyzet).

- (24) a. **János utáltatta Máriát.* / **János utáltatta Máriával az úszást.*
 b. *János megutáltatta Máriával az úszást.*
- (25) a. ??*János utálkoztatta Máriát.*
 b. ??*János gyűlölködtette Máriát.*
 c. ??*János sajnálkoztatta Máriát.*
 d. ??*János szánakoztatta Máriát.*

Az *utálkozik* típusú igék egységesen unergatív viselkedést mutatnak. A külső argumentum jelenlétét az unergatív rezultatív és a faktitív műveltető szerkezetekben való megjelenés igazolja. Az *aggódik* típusú igék egy részének lehetnek unergatív jegyei, de ez a tulajdonság nem jellemzi a csoport egészét.

Az 1. táblázat az aspektuális, ágenses és ergatív viselkedés tesztjeit és azok eredményeit foglalja össze.

1. táblázat: *Aspektualitás, ágenseség és ergativitás tesztjeinek összefoglalása*

	TTE igék (<i>aggaszt</i>)	ITE igék (<i>aggódik</i>)	TAE igék (<i>utál</i>)	IAE igék (<i>utálkozik</i>)
<i>α idő alatt</i>	✓/*	✓/*	*	*
<i>α időn át</i>	*/✓	*/✓	✓	✓
<i>egyre csak</i>	*/?/✓	*/?/✓	*/??	✓
<i>szándékosan / habozás nélkül</i>	*/✓	*/??	*	?/ ✓
<i>ki-... magát</i>	-	*/✓	-	✓
<i>-tVt / -Vt</i>	*/✓	*/??	*	??

Amíg a TAE és IAE igék csoportjai többnyire egységes viselkedést mutatnak, a TTE és ITE igék körében viszonylag nagyobb a variáció. A TTE és ITE igék csoportjain belül azonban megfigyelhető, hogy egy TTE ige és annak ITE párja hasonló mintát követnek. Például a TTE és ITE igéken belül a *bosszant* és a *bosszankodik* atelikusak, dinamikusak és lehetnek ágensesek, viszont az *érdekel* és az *érdeklődik* atelikusak, inkább állapotot jelölnek és nemágensesek.

4. Argumentumszerkezet

Az *aggódik* és az *utálkozik* típusú igékkel gyakran megjelenik egy PP. Amíg az *aggódik* típusú igék esetében ez a PP az ige kiinduló szerkezetének a része, addig az *utálkozik* típusú igék többnyire PP nélkül fordulnak elő. Ennek a fejezetnek a központi kérdése az *utálkozik* típusú igékkel megjelenő PP-k státusza.

Az *aggaszt-aggódik* típusú alternáció igéinek argumentumszerkezetével részletesen foglalkozik a vonatkozó szakirodalom: Belletti-Rizzi (1988), Pesetsky (1995), Reinhart (2001), Rákosi (2006), Landau (2010), Alexiadou-Iordăchioaia (2014), többek között. Az alternáció tranzitív tagjával előfordul egy experiens tárgy és egy okozó (26a) vagy egy érzelem tárgya (27a) szemantikai szereppel bíró alany. A váltakozás intranszitiv tagjával pedig megjelenik egy experiens alany, és a stimulus is kifejezhető egy PP formájában. A (26-27) adatai Reinharttól (2001: 2) származnak.

- (26) a. *The doctor worried Lucie.*
az orvos aggasztotta Lucie
'Az orvos aggasztotta Lucie-t.'
- b. *Lucie worried (about the doctor).*
Lucie aggódott miatt az orvos
'Lucie aggódott az orvos miatt.'
- (27) a. *His_i health worries every patient_i.*
az.ő egészség aggaszt minden beteg
'Az egészsége_i aggaszt minden beteget_i.'
- b. *Every patient_i worries (about his health_i).*
minden beteg aggódik miatt az.ő egészség
'Minden beteg_i aggódik az egészsége_i miatt.'

Mivel a (27a) mondatból következik a (27b) és a (27b)-ből következik a (27a), így a (27)-ben az *aggaszt* és az *aggódik* argumentumszerkezetében egyaránt megtalálható egy experiens és egy érzelem tárgya argumentum. Viszont a (26) esetében, míg a (26b)-ből következik a (26a), addig a (26a)-ból nem feltétlenül következik a (26b). A (26a) lehet úgy is igaz, hogy Lucie amitt aggódik, amit az orvos Lucie vagy valaki más egészségéről mondott. Ebben az esetben a (26b) nem igaz. Ezért, a (26)-ban az *aggaszt* igének van egy okozó alanya és egy experiens tárgya, az *aggódik* igének pedig egy experiens alanya és egy opcionális érzelem tárgya szerepű PP-je.

A PP tematikus szerepét illetően Pesetsky (1995: 56-57) megkülönbözteti az érzelem tárgya (28b) és az érzelem célpontja (29b) szerepeket. A (28-29) adatai Pesetsky (1995)-ből származnak.

- (28) a. *The television set worried John.*
a televízió készülék aggasztotta János
‘A televízió készülék aggasztotta Jánost.’
- b. *John worried about the television set.*
János aggódott miatt a televízió készülék
‘János aggódott a televízió készülék miatt.’
- (29) a. *The article in the Times angered Bill.*
a cikk benne a Times dühítette Bill
‘A Timesban lévő cikk dühítette Billt.’
- b. *Bill was angry at the article in the Times.*
Bill volt dühös arra a cikk benne a Times
‘Bill dühös volt a Timesban lévő cikkekre.’

Pesetsky a *worry* ‘aggaszt’ (28a) és az *anger* ‘dühít’ (29a) igéket úgy elemzi, hogy van egy okozó alanyuk és egy experiens tárgyuk. Az ige által jelölt érzelem és az alany között egyfajta okozói viszony áll fenn. A *worry* ‘aggódik’ esetében azonban megjelenik egy experiens alany és egy érzelem tárgya PP (28b), a *be angry* ‘dühös’ kifejezésnél pedig egy experiens alany és egy érzelem célpontja PP szerepel (29b). Amíg a (28b)-ben a televízió készülék János gondolatainak a tárgyát képezi, addig a (28a)-ban a készülék János aggodalmának az okozója. A (29b)-ben Bill értékelt a cikket és egy negatív véleményt formált róla. Tehát a cikk, az érzelem célpontja, egy értékelési folyamaton ment keresztül.

A görög és román nyelvekben a TTE igék ITE párjával a stimulus különböző prepozíciók segítségével vezethető be (Alexiadou-Iordăchioaia 2014). A dinamikus igék esetében a románban a *de la* prepozíció (30b), a görögben a *me* (31b) vezeti be a stimulust. Az állapotot jelölő igék esetében a románban a *de la*-tól eltérő prepozíciók, a görögben pedig a *ja* prepozíció használatos. Amíg a dinamikus igékkel megjelenő PP-t okozónak, addig az állapotot jelölő igékkel előforduló PP-t érzelem tárgyának vagy érzelem célpontjának tekintik. A (30-33) adatai Alexiadou-Iordăchioaia (2014: 63)-ből származnak.

- (30) a. *Știrile au enervate-o pe Maria.*
news.the have annoyed-her ACC Mary
‘The news annoyed Mary.’
‘A hírek felidegesítették Máriát.’

- b. *Maria s-a enervat de la știri.*
 Mary RF-has annoyed of at news
 ‘Mary got annoyed with the news.’
 ‘Mária felidegesedett a hírektől.’
- (31) a. *Ta nea enohlisan ti Maria.*
 the news annoyed.ACT the Mary.ACC
 ‘The news annoyed Mary.’
 ‘A hírek felidegesítették Máriát.’
- b. *I Maria enohlithike me ta nea.*
 the Mary annoyed.NACT with the news
 ‘Mary got annoyed with the news.’
 ‘Mária felidegesedett a hírektől.’

Az ITE igékkel okozókat bevezető román *de la* és görög *me* prepozíciók okozókat fejeznek ki az antikauzatív igékkel is (32b), (33b), l. Alexiadou-Iordăchioaia (2014: 63).

- (32) a. *Ion a ars mâncarea.*
 John has burnt food.the
 ‘John burnt the food.’
 ‘János megégette az ételt.’
- b. *Mâncarea s-a ars de la focul puternic.*
 food.the RF-has burnt of at fire strong
 ‘The food burnt with the strong fire.’
 ‘Az étel megégett az erős tűztől.’
- (33) a. *O Janis ekapse ti supa.*
 the John burnt.ACT the soup
 ‘John burnt the soup.’
 ‘János megégette a levest.’
- b. *I supa kaike me ti dinati fotia.*
 the soup burnt.NACT with the strong fire
 ‘The soup burnt from the strong fire.’
 ‘A leves megégett az erős tűztől.’

A magyarban az *aggódik* típusú igék szintén szelektálnak egy okozó PP-t, l. Komlósy (2000), Rákosi (2009), ami általában egy ablatívuszi raggal (-*tVI*) ellátott névszói kifejezés (34b) vagy egy okozót kifejező névutó (*miatt*) (35b) formájában jelenik meg. A (34b) Rákosi (2009: 183)-ból származik.

- (34) a. *A zaj megijesztette Jánost.*
 b. *János megijedt a zajtól.*

- (35) a. *A hírek aggasztják Jánost.*
b. *János aggódik a hírek miatt.*

Az ablatívuszi esetraggal ellátott névszói kifejezés az antikauzatív igékkel is egy okozót vezet be (36b), l. Rákosi (2009, 2012). Rákosi (2009) amellett érvel, hogy az ablatívuszi esetraggal ellátott okozók különböző típusúak lehetnek. Amíg az *aggódik* típusú igékkel megjelenő okozók az ige argumentum-szerkezetének a részét képezik, addig az antikauzatívokkal előforduló okozók nem. Az utóbbit egyfajta thematikus adjunktumnak tekinti.

- (36) a. *A huzat kinyitotta az ablakot.*
b. *Az ablak kinyílt a huzattól.*

Az *utál* típusú tranzitív TAE igék kiinduló szerkezetében Reinhart (2001) rendszerében két argumentum van; egy *experiens* és egy téma. Pesetsky (1995) az utóbbi argumentumot az érzelem célpontjának tekinti, mivel a zenét, az érzelem célpontját, értékelte az *experiens* alany, János.

- (37) *John hates music.*
János utálja zene
'János utálja a zenét.'

Az *utálkozik* típusú igék alapesetben PP nélkül jelennek meg, azonban olykor lehetséges, hogy előfordul velük egy PP.

- (38) a. *János sajnálja Máriát.*
b. *János sajnálkozik (Márián).*

Ebben az esetben a PP-t nem tekinthetjük okozónak, hanem inkább az érzelem célpontja szerepet kapja, mivel az *experiens* értékeli, és kialakít róla valamiféle véleményt. Ezeknek a PP-knek a formája igen sokféle lehet. Az érzelem tárgyát kifejezhetik különböző esetraggal (pl.: ablatívuszi (39c), (39d), szuperesszívuszi (39a, 39e, 39f, 39g), szublatívuszi (39j), inesszívuszi (39h, 39i)) ellátott névszói kifejezések, illetve utónevek (pl.: *miatt* (39b)) egyaránt. A (39) adatai a Magyar Nemzeti Szövegtárból⁸ származnak.

- (39) a. *Ha csak sajnálkoznánk a jelen jellemzőin, az nem vezetne sehova.*
b. *Az olasz sajtó sajnálkozott a rendezési malőr miatt.*
c. *Valójában nem tudta, miért, de izgatott kíváncsisággal utálkozott Porszkitól.*
d. *Különbem sem hasznos érzés, mert aki valamitől utálkozik, az elsősorban önmagát alázza meg szűkkeblűségével.*

⁸ A Magyar Nemzeti Szövegtárról l. Váradi (2002).

- e. *A cukrászda vendégserege, az egész város szánakozott a szegény cukrászon.*
- f. *Akinek szíve tehát az emberiségért dobogni tud, az ismeri a világfájdalmat és szánakozik a világ sorsán.*
- g. *Mikor veszitek észre, hogy csak felveti a témákat, aztán szépen élvezkedik a válaszokon, és bele se kottyan?*
- h. *De nem élvezkedik a sikerben, jön a következő kérdés: - Mivel foglalkozol? - Irodalmár vagyok.*
- i. *Éppen ezért bizakodik a csapat a tisztas helytállásban.*
- j. *Aki másra gyűlölködik, az lehet harcos, de nem humanista.*

A PP formájának a változatossága azt jelzi, hogy a PP nem része az ige argumentumszerkezetének.

Az *aggódik* és az *utálkozik* típusú igék mellett egyaránt megjelenhet egy PP. Az *aggódik* esetében ezeket az opcionális PP-eket tekinthetjük okozónak, érzelem tárgyának vagy érzelem célpontjának. Az *utálkozik* típusú igéknél viszont a PP nem okozó, hanem az érzelem célpontja. Amíg az előbbi igitípus esetében a PP az ige argumentumszerkezetének a része, addig az utóbbinál nem.

5. Morfológiai tulajdonságok

Az *aggaszt-aggódik* típusú alternáció tagjai morfológiailag a kauzatív-antikauszatív igepárok mintáját követik több nyelvben is, mint például a héberben, l. Reinhart (2001), a románban, a görögben, l. Alexiadou-Iordăchioaia (2014) és a magyarban, l. Rákosi (2006). A kauzatív alternáció morfológiai szempontból igen változatos a magyarban, l. Komlósy (2000), a Haspelmath (1993) által azonosított csoportok mindegyikére találhatunk példát. A tanulmány csak a gondolatmenet szempontjából releváns kategóriákkal foglalkozik. Ahogyan a 2. táblázat mutatja, bizonyos esetekben a kauzatív tag van morfológiailag jelölve, máskor az antikauzatív tag, megint máskor pedig a kauzatív és az antikauzatív tag ugyanabból a szótőből származik, azonban eltérő igeképzőkkel vannak ellátva.

2. táblázat: Az (anti-)kauzatív alternáció morfológiai tulajdonságai a magyarban

	kauzatív ige	antikauzatív ige
jelölt kauzatív ige	<i>éget</i> ⁹	<i>ég</i>
jelölt antikauzatív ige	<i>zár</i>	<i>záródik</i>
közös tő	<i>fejleszt</i>	<i>fejlődik</i>
	<i>terjeszt</i>	<i>terjed</i>
	<i>fordít</i>	<i>fordul</i>
	<i>fehérít</i>	<i>fehéredik</i>

A 3. táblázat az *aggaszt-aggódik* típusú igék morfológiai viselkedését mutatja. Az (anti-)kauzatív váltakozáshoz hasonlóan az *aggaszt-aggódik* esetében is kaphat morfológiai jelölést a TTE ige, az ITE ige, vagy akár mindkettő, de ekkor különböző igeképzők jelennek meg az alternáció két tagján.

3. táblázat: Az *aggaszt-aggódik* típusú alternáció morfológiai tulajdonságai a magyarban

	TTE ige	ITE ige
jelölt TTE ige	<i>megdöbrent</i>	<i>megdöbben</i>
jelölt ITE ige	<i>vigasztal</i>	<i>vigasztalódik</i>
közös tő	<i>aggaszt</i>	<i>aggódik</i>
	<i>csüggeszt</i>	<i>csügged</i>
	<i>csábít</i>	<i>csábul</i>
	<i>undorít</i>	<i>undorodik</i>

A 2. és 3. táblázat adataiból látható, hogy az *aggaszt-aggódik* típusú és a kauzatív-antikauzatív alternáció morfológiai stratégiái megegyeznek, továbbá, az igeképzők alakjai is egyformák. A morfológiai hasonlóság egyfajta kapcsolatot mutat a két különböző típusú váltakozás között.

Az *utál-utálkozik* típusú alternáció tagjai azonban másféle morfológiai jegeket mutatnak, viselkedésük a visszaható és kölcsönös igékéhez hasonlít. A *kVzVk/-kVdVk* morfémák kapcsolódhatnak főnevekhez, melléknevekhez és igékhez, l. Kiefer-Ladányi (2000), Rebrus (2000). Ahogyan a 4. és 5. táblázat adatai is mutatják, ezek az igeképzők gyakran megjelennek reflexív és reciprok igéken, l. Rebrus (2000), Rákosi (2008).

⁹ Az igeképzőket félkövérrel jelölöm.

4. táblázat: Visszaható igék morfológiai tulajdonságai a magyarban

tranzitív ige	reflexív ige
<i>mos</i>	<i>mosakodik</i>
<i>fésül</i>	<i>fésülködik</i>
<i>borotvál</i>	<i>borotválkozik</i>
<i>töröl</i>	<i>törölközik</i>

5. táblázat: Kölcsönös igék morfológiai tulajdonságai a magyarban

tranzitív ige	reciprok ige
<i>ölel</i>	<i>ölelkezik</i>
<i>talál</i>	<i>találkozik</i>
<i>ver</i>	<i>verekedik</i>

Az *utálkozik* típusú igék esetében ugyanez a *-kVzVk/-kVdVk* igeképző kapcsolódik hozzá az *utál* típusú tranzitív párhoz, ahogyan ez a 6. táblázatban látható.

6. táblázat: Az *utál-utálkozik* típusú alternáció morfológiai tulajdonságai a magyarban

TAE ige	IAE ige
<i>utál</i>	<i>utálkozik</i>
<i>gyűlöl</i>	<i>gyűlölködik</i>
<i>sajnál</i>	<i>sajnálkozik</i>
<i>szán</i>	<i>szánakozik</i>
<i>bízik</i>	<i>bizakodik</i>
<i>élvez</i>	<i>élvezkedik</i>
<i>imád</i>	<i>imádkozik</i>
<i>csodál</i>	<i>csodálkozik</i>

Az adatokból látható, hogy a visszaható és a kölcsönös igék esetében a *-kVzVk/-kVdVk* igeképző egy tranzitív igéhez kapcsolódik. Az *utálkozik* típusú igék ugyanezt a mintát követik, viszont nem minden TAE igének van IAE párja pl.: *tisztel*, *lenéz*.

Az *aggódik* és az *utálkozik* típusú igék eltérő morfológiai viselkedést mutatnak. Amíg az előbbi az antikauzatívok mintáját, addig az utóbbi a reflexív és reciprok igék mintázatát követi.

6. Az eddigiek összefoglalása

Az *aggódik* és *utálkozik* típusú igék aspektuális, ágenses, unergatív, argumentumszerkezeti és morfológiai sajátosságait áttekintve a következőket lehet megállapítani. Az *aggódik* típusú igék egy relatíve heterogén osztályt alkotnak. Aspektuális szempontból találunk köztük telikus, atelikus, állapotot jelölő és dinamikus igéket egyaránt. Ezek az igék többnyire nemágensesek és csak szórványosan mutatnak unergatív jegyeket. Minél ágensesebb egy ige, annál dinamikusabb, és annál inkább mutat unergatív viselkedést. Megjelenhet velük egy PP, amelyet tekinthetünk okozónak, érzelem tárgyának vagy érzelem célpontjának, továbbá, ez a PP része az ige argumentumszerkezetének. Morfológiai szempontból az antikauzatívok mintáját követik.

Ezzel szemben az *utálkozik* típusú igék egy homogén csoportot képeznek. A csoportba tartozó összes ige atelikus és dinamikus viselkedést mutat aspektuális szempontból. Ezek az igék egységesen ágensesek és unergatívak. Többnyire PP nélkül jelennek meg, de felbukkanhat mellettük egy PP, ami az érzelem célpontjának tekinthető, illetve nem része az ige argumentumszerkezetének. Morfológiai jegyeiket tekintve a reflexív és reciprok igékkel rokoníthatók. A következő részben ismertetem azt a lexikai szabályt, ami a TAE igékből IAE igéket hoz létre.

7. Elemzés

Az IAE igék argumentumszerkezete eddig kevés figyelmet kapott a szakirodalomban. Ebben a részben meghatározom az *utálkozik* típusú igék argumentumstruktúráját Reinhart (2000, 2001) Theta Rendszerének elméleti keretében, és azt a lexikai szabályt, ami az IAE igéket a TAE párjukból létrehozza. A rendszer két bináris primitív jeggyel dolgozik: [+/-c] (= *cause change* 'okozó'), [+/-m] (= *mental state* 'mentálisan érintett'). Ezek a jegyek csoportokat hoznak létre. Amikor egy igének egynél több argumentuma van, akkor ezek a csoportok különböző indexeket kapnak a lexikonban (40).

(40) Jelölés a lexikonban:¹⁰

Ha az ige egynél több argumentumú:

- A csak [-] jegyekkel rendelkező argumentumok 2-es indexet kapnak.
- A csak [+] jegyekkel rendelkező argumentumok 1-es indexet kapnak.
- Ha a lexikai tételben van egy csak [+] jegyekkel rendelkező argumentum, és egy teljesen specifikált [/ α ,-c] argumentum, az ige akkuzatívuszi esetet oszt ki.

¹⁰ A jelölési (40) és beillesztési (41) szabályok Reinhart (2001)-ből származnak.

(41) **Beillesztési szabályok:**

- a. A 2-es indexszel rendelkező argumentumok belsőleg kerülnek beillesztésre.
- b. Az 1-es indexszel rendelkező argumentumok külsőleg kerülnek beillesztésre.
- c. Amennyiben ezt semmi nem tiltja, az argumentum külsőleg kerül beillesztésre.¹¹

Miután a csoportok megkapták a megfelelő indexüket a lexikonban, az argumentumok beillesztésre kerülnek a beillesztési szabályoknak (41) megfelelően. A jelölési és beillesztési szabályok biztosítják a lexikonban tárolt információk leképezését a szintaxisba. A lexikai tételekbe be vannak építve a leképezési szabályok a különböző indexek segítségével. Ezek a jelölési szabályok nem idioszinkratikusak az egyes lexikai tételekre, hanem univerzálisan alkalmazhatók minden i­gére.

Az *aggaszt* típusú i­gék kiinduló lexikai tételében 3 argumentum van: egy okozó [+c], egy experiens [-c+m] és egy téma [-m]. Mindhárom szerep rögzítve van a kiinduló lexikai tételben, viszont ez a három argumentum nem jelenhet meg egyszerre egy deriváció során. A jelölési szabályok (40) következtében a [-m] argumentum 2-es indexet kap, a [+c] argumentum 1-es indexet, a [-c+m] argumentum pedig nem kap indexet. Az ige akkuzatívuszi esetet oszt ki, mivel van egy csak [+] jegyekkel rendelkező argumentum [+c] és egy teljesen specifikált [/α/-c] argumentum [-c+m]. A [+c] okozó argumentum aluspecifikált az [/m] jegyet tekintve. Ez a külső argumentum többféleképpen interpretálható. Realizálódhat nem specifikált okozóként [+c] *the noise* ‘a zaj’, ágensként [+c+m] *Max* ‘Max’ vagy pedig eszközként [+c-m] *the gun* a ‘fegyver’ (42a).

- (42) a. *The noise/ Max/ the gun worried Lucie.*
 a zaj Max a fegyver idegesítette Lucie
 ‘A zaj/Max/A fegyver idegesítette Lucie-t.’
- b. *Lucie worried (about Max).*
 Lucie idegeskedett miatt Max
 ‘Lucie idegeskedett Max miatt.’
- (43) $V_{aggasztACC} < [+c]_1 [-c+m] [-m]_2 > \rightarrow V_{aggódik} < [-c+m] [-m]_2 >$

¹¹ Reinhart (2000) Theta Rendszerében ha egy argumentum belsőleg kerül beillesztésre, akkor az az ige komplementuma lesz. Külső beillesztéskor pedig az argumentum a vP funkcionális projekció Spec-jében foglal helyet, l. Kratzer (1996).

Az *aggódik* típusú ITE igék (42b) argumentumszerkezetét úgy kapjuk, hogy az *aggaszt* típusú igék kiinduló argumentumszerkezetén végbemegy egy törlési művelet (*reduction operation*) a lexikonban, l. Reinhart (2001: 6). A kiinduló lexikai tétel tartalmaz egy [+c] argumentumot, ezért alkalmazható a törlési művelet. Külső argumentum törlésekor az argumentum teljesen eltűnik és vele együtt az ige akkuzatívuszi esetet kiosztó képessége is. Az *aggódik* esetében az *experiens* [-c+m] alany külsőleg, az opcionálisan megjelenő érzelem tárgya [-m] PP pedig belsőleg kerül beillesztésre (43).

Az *utál* típusú TAE igék kiinduló szerkezetében két argumentum van; egy *experiens* [+m] és egy téma/érzelem tárgya [-c-m]. Itt az előbbi 1-es indexet kap, ezért külsőleg, az utóbbi pedig 2-es indexet kap, így belsőleg kerül beillesztésre (44).

$$(44) \quad V_{utálACC} < [+m]_1 [-c-m]_2 >$$

Az *utálkozik* típusú IAE igék argumentumstruktúrája eddig nem volt meghatározva. A fejezet további részében a reflexívek és az antikauzatívok diszkusszió szempontjából releváns tulajdonságait tekintem át, ezt követően pedig megfogalmazok egy lexikai szabályt, ami a TAE igékből IAE igéket képez.

Az *utálkozik* típusú igék morfológiája a visszaható és a kölcsönös igék mintázatát követi. A reflexív igéknek (45a) gyakran létezik egy tranzitív megfelelőjük, ahol az ige tárgya egy visszaható névmás (45b).

(45) a. *János mosakodik.*

b. *János mossa magát.*

A magyarban a reflexiválás tekinthető egyfajta lexikai operációnak, l. Reinhart-Siloni (2005), Rákosi (2008). A reflexív igék kiinduló szerkezetében két argumentum van – egy ágens [+c+m] és egy páciens [-c-m] –, amelyekből a reflexiválás művelete egy komplex ágens-páciens argumentumot hoz létre (46).

$$(46) \quad V_{trACC} < [+c+m]_1 [-c-m]_2 > \rightarrow V_{refl} < [[+c+m] [-c-m]] >$$

A reflexiválás során nem a külső [+c+m], hanem a belső [-c-m] argumentum ‘törlésére’ kerül sor. Ebben az esetben viszont nem tűnik el teljesen az argumentum, hanem továbbra is jelen van az interpretálás szintjén, ugyanis a megmaradt argumentum egy komplex ágens-páciens szereppel bír [[+c+m] [-c-m]], amit a kettős szögletes zárójel jelez.

Amíg a (45a)-ból következik a (45b), addig az *utálkozik* esetében ez nem igaz (47).

- (47) a. *János utálkozik.*
b. *János utálja magát.*

Habár az *utálkozik* típusú igék és a reflexív igék morfológiája hasonlít, az *utálkozik* típusú igéknek nincsen visszaható szemantikájuk. A reflexiválás művelete nem alkalmazható az *utál* típusú igék argumentumszerkezetére.

Az *utálkozik* típusú igék egy további tulajdonsága, hogy előfordulhat mellettük egy érzelem célpontja PP (48b).

- (48) a. *János sajnálja Máriát.*
b. *János sajnálkozik (Márián).*

Ez a PP nem része az ige argumentumszerkezetének a PP formájának sokfélesége miatt, illetve mert ezek az igék többnyire önállóan, PP nélkül jelennek meg. A PP opcionális előfordulása viszont mégis azt jelzi, hogy a TAE ige téma/érzelem célpontja argumentuma mégsem tűnik el teljesen, valamilyen szinten továbbra is jelen van az intranszítív változat argumentumszerkezetében.

Reinhart (2001) Theta Rendszerében az antikauzatív igék (49b) a kauzatív igék (49a) kiinduló szerkezetéből származtathatók, az *aggaszt-aggódik* típusú alternációhoz hasonlóan, a [+c] argumentumuk törlésén keresztül (50).

- (49) a. *The wind/Max/ the key opened the door.*
a szél Max a kulcs kinyitotta az ajtó
'A szél/Max/A kulcs kinyitotta az ajtót.'
b. *The door opened.*
az ajtó kinyílt
'Az ajtó kinyílt.'

- (50) $V_{open'kinyit'ACC} < [+c]_i [-c-m]_2 > \rightarrow V_{open'kinyilik} < [-c-m]_2 >$

Az antikauzatív igékkel együtt előfordulhat egy okozó PP, többek között az angolban, a németben, a görögben, l. Alexiadou és mtsai (2006) és a magyarban, l. Komlósy (2000), Rákosi (2009). A magyarban ez az okozó általában az ablatívuszi esetraggal ellátott névszói kifejezés segítségével vezethető be (51b).

- (51) a. *A huzat kinyitotta az ablakot.*
b. *Az ablak kinyílt a huzattól.*

Rákosi (2009) ezeket az antikauzatívokkal megjelenő okozó PP-eket [+c-m] tematikus adjunktumoknak tekinti. Ezek a PP-k opcionálisan jelennek meg, amit a kerek zárójelek jeleznek, továbbá, az ige argumentumszerkezetének

nem képezik a részét, ezért a kúpos zárójeleken kívülre kerülnek. Mivel thematikailag kódolva vannak, az ige lexikai tételében fel vannak tüntetve.

$$(52) \quad V_{\text{kinnyitk}}\langle[-c-m]_2\rangle\langle[+c-m]\rangle$$

Az *utálkozik* típusú igék mellett előfordulhat egy érzelem célpontja PP, amelyet különböző esetraggal ellátott névszói kifejezések vagy névutók formájában fejezhetünk ki. A PP opcionális jelenléte és alakjának változatossága az adjunktumokhoz hasonló viselkedésre utal, azonban szemantikailag az érzelem célpontja thematikus szerepet kapja. Rákosi (2009) az antikauzatívokkal megjelenő okozó PP-ket thematikus adjunktumokként elemzi. Ehhez hasonlóan az *utálkozik* típusú igékkel megjelenő érzelem célpontja PP-t szintén tekinthetjük egyfajta thematikus adjunktumnak. A Theta Rendszer elméleti keretében a következő argumentumszerkezetet és lexikai szabályt javaslom az *utálkozik* típusú igék esetében (53).

$$(53) \quad V_{\text{utálACC}}\langle[+m]_1[-c-m]_2\rangle \rightarrow V_{\text{utálkozik}}\langle[+m]_1\rangle\langle[-c-m]\rangle$$

Az *utálkozik* típusú igék alanyi argumentuma aluspecifikált az okozói jegyet tekintve. Az argumentum teljes specifikálás esetén lehet ágens [+c+m] vagy experiens [-c+m], ami megmagyarázza az experiens és ágensi viselkedést. A lexikai operáció során a [+m] argumentum indexe nem törődik. Mivel eredetileg 1-es indexet kap, ezért külsőleg kerül beillesztésre, ami alátámasztja az unergatív viselkedést. A [-c-m] érzelem célpontja argumentum nem része az *utálkozik* argumentumszerkezetének, ezért a kúpos zárójeleken kívül helyezkedik el. Az argumentum opcionális jelenlétét a kerek zárójelek jelzik. Mivel thematikailag kódolva van, ezért fel van tüntetve az ige lexikai tételében. Ez az argumentum egy thematikus adjunktum és VP adjunktumként kerül beillesztésre. A PP státusza összhangban van azokkal a tulajdonságaival, hogy nem kötelező kifejezni, és hogy formáját tekintve igen sokféle lehet.

Összefoglalva, az (53) lexikai szabály állapotot jelölő TAE igékből dinamikus IAE igéket hoz létre. Az igepár tagjai között formai és szemantikai kapcsolat is megfigyelhető. Az IAE tagon a reflexív és reciprok igékre jellemző *-kVdVk/-kVzVk* igeképző jelenik meg, viszont az IAE ige szemantikáját tekintve nem reflexív. Szemantikailag a tranzitív tagból következik az intranzitív tag és az intranzitívából a tranzitív tag.

Az 5. Morfológiai tulajdonságok részben említésre került, hogy vannak olyan TAE igék, amelyeknek nincs IAE párjuk, pl.: *kedvel*, *lenéz*. Lehetséges, hogy ezek a tranzitív állapotot jelölő igék idioszinkratikusak és az (53)-ban megfogalmazott lexikai szabály nem tud belőlük dinamikus igéket létrehozni. Ezeknek az eseteknek a mélyebb feltérképezése további kutatás tárgyát képezi.

8. Összegzés

Ebben a tanulmányban részletesen megvizsgáltam az eddig kevésbé kutatott *utálkozik* típusú IAE igéket az aspektus, ágensesség, unergativitás, argumentumszerkezet és morfológia mentén. Ezt követően Reinhart (2000, 2001) Theta Rendszerének elméleti keretében javaslatot tettem egy lexikai szabályra, amely az IAE igéket létrehozza a TAE párjukból.

A vizsgálat során kiderült, hogy az *utálkozik* típusú IAE igék egy homogén csoportot alkotnak az *aggódik* típusú ITE igék heterogén osztályával szemben. Az IAE igék atelikusak és dinamikusak az aspektusukat tekintve. Ezen kívül ágenses viselkedést mutatnak, mivel összeférnek az ágensekre vonatkozó határozószókkal (*szándékosan*). Rezultatív kifejezésekkel is grammatikus szerkezetet alkotnak az unergatív igék mintáját követve. Morfológiájuk megegyezik a reflexív és reciprok igékével.

Ezeket a dinamikus IAE igéket a következő lexikai szabály hozza létre az állapotot jelölő TAE igékből:

$$(54) \quad V_{utálAcc}<[+m]_1[-c-m]_2> \rightarrow V_{utálkozik}<[+m]_1>([-c-m])$$

Az IAE igék argumentumszerkezetében van egy *experiens* [+m] alany és egy opcionálisan megjelenő érzelem célpontja PP [-c-m]. Ez a PP az antikauzatív igékkel megjelenő okozókhöz hasonlóan egyfajta tematikus adjunktumnak tekinthető, l. Rákosi (2009). Léteznek olyan TAE igék, amelyeknek nincs IAE párjuk. A kérdés, hogy ezekben az esetekben pontosan miért nem alkalmazható a lexikai szabály, további kutatás tárgya.

Hivatkozások

- Alexiadou, Artemis – Anagnostopoulou, Elena – Schäfer, Florian 2006. The properties of anticausatives cross-linguistically. In Mara Frascarelli (ed.) *Phases of Interpretation*. Berlin, Mouton de Gruyter, 187–212.
- Alexiadou, Artemis – Iordăchioaia, Gianina 2014. The psych causative alternation. *Lingua* **148** (September): 53–79.
- Belletti, Adriana – Rizzi, Luigi 1988. Psych-verbs and θ -theory. *Natural Language and Linguistic Theory* **6**: 291–352.
- Carrier, Jill – Randall, Janet 1992. The Argument Structure and Syntactic Structure of Resultatives. *Linguistic Inquiry* **23**(2): 173–234.
- É. Kiss Katalin 2004. Egy igekötőelmélet vázlata. *Magyar Nyelv* **C**: 15–42.
- É. Kiss Katalin 2006. The function and the syntax of the verbal particle. In É. Kiss Katalin (ed.) *Event structure and the left periphery*. Dordrecht, Springer, 17–55.
- Eszes Boldizsár 2006. Verbal particles telicizing stative psych verbs. In É. Kiss Katalin (ed.) *Event structure and the left periphery*. Dordrecht, Springer, 57–73.

- Haspelmath, Martin 1993. More on the typology of inchoative/causative verb alternations. In Bernard Comrie – Maria Polinsky (eds.) *Causatives and Transitivity 23*. Amsterdam – Philadelphia, John Benjamins, 87–111.
- Horvath Julia – Siloni, Tal 2011. Causatives across components. *Natural Language and Linguistic Theory* 29(3): 657–704.
- Kiefer Ferenc 1992. Az aspektus és a mondat szerkezete. In Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális Magyar Nyelvtan. 1. Mondattan*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 797–886.
- Kiefer Ferenc 2009. Types of temporal adverbials and the fine structure of events. In É. Kiss Katalin (ed.) *Adverbs and Adverbial Adjuncts at the Interfaces 20*. Berlin, Mouton de Gruyter, 247–267.
- Kiefer Ferenc – Ladányi Mária 2000. Morfoszintaktikailag semleges szóképzés. In Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális Magyar Nyelvtan 3. Morfológia*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 165–214.
- Komlósy András 1992. Régensek és vonzatok. In Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális Magyar Nyelvtan. 1. Mondattan*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 299–528.
- Komlósy András 1994. Complements and Adjuncts. In Kiefer Ferenc – É. Kiss Katalin (eds.) *Syntax and Semantics. The Syntactic Structure of Hungarian*. San Diego, Academic Press, 91–178.
- Komlósy András 2000. A műveltetés. In Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális Magyar Nyelvtan 3. Morfológia*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 215–292.
- Kratzer, Angelika 1996. Severing the external argument from the verb. In Johan Rooryck – Laurie Zaring (eds.) *Phrase structure and the lexicon*. Dordrecht, Kluwer, 109–137.
- Landau, Idan 2010. *The Locative Syntax of Experiencers*. Cambridge, MIT Press.
- Pesetsky, David 1995. *Zero Syntax: Experiencers and Cascades*. Cambridge, MIT Press.
- Pusztai Ferenc 2014. *Magyar Értelmező Kéziszótár*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Rákosi György 2006. *Dative Experiencer Predicates in Hungarian*. PhD disszertáció, Utrecht, LOT.
- Rákosi György 2008. The inherently reflexive and the inherently reciprocal predicate in Hungarian: each to their own argument structure. In Ekkehard König – Volker Gast (eds.) *Reciprocals and reflexives: Theoretical and typological explorations. Trends in linguistics 192*. Berlin – New York, Mouton de Gruyter, 411–450.
- Rákosi György 2009. Ablative causes in Hungarian. In Marcel den Dikken – Robert M. Vago (eds.) *Approaches to Hungarian 11. Papers from the 2007 New York Conference*. Amsterdam – Philadelphia, John Benjamins, 167–196.
- Rákosi György 2012. In defence of the non-causative analysis of anticausatives. In Martin Everaert – Marijana Marelj – Tal Siloni (eds.) *The Theta System: Argument Structure at the Interface*. Oxford, Oxford University Press, 177–199.
- Rákosi György 2015. Psych verbs, anaphors and the configurationality issue in Hungarian. In É. Kiss Katalin – Surányi Balázs – Dékány Éva (eds.) *Approaches to*

- Hungarian 14. Papers from the 2013 Piliscsaba Conference.* Amsterdam – Philadelphia, John Benjamins, 245–265.
- Rebrus Péter 2000. Morfofonológiai jelenségek. In Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális Magyar Nyelvtan 3. Morfológia.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 763–947.
- Reinhart, Tanya 2000. *The Theta System: Syntactic realization of verbal concepts.* UIL-OTS Working Papers in Linguistics 00.0., University of Utrecht.
- Reinhart, Tanya 2001. Experiencing derivations. In Rachel Hastings – Brendan Jackson – Zsófia Zvolenszky (eds.) *Proceedings of Semantics and Linguistic Theory (SALT) XI.* Ithaca, Cornell University, 365–387.
- Reinhart, Tanya – Siloni, Tal 2005. The lexicon-syntax parameter: Reflexivization and other arity operations. *Linguistic inquiry* 36(3): 389–436.
- Rozwadowska, Bożena 2005. A new perspective on event participants in psychological states and events. In Hans Broekhuis – Norbert Corver – Riny Huybregts – Ursula Kleinhenz – Jan Koster (eds.) *Organizing Grammar. Linguistic Studies in Honor of Henk van Riemsdijk.* Berlin, Walter de Gruyter, 563–571.
- Simpson, Jane 1983. Resultatives. In Lori Levin – Malka Rappaport – Annie Zaenen (eds.) *Papers in Lexical-Functional Grammar.* Bloomington – Indiana, Indiana University Linguistics Club, 143–157.
- Váradi Tamás 2002. The Hungarian National Corpus. *Proceedings of the 3rd LREC Conference.* Spanyolország, Las Palmas, 385–389. <http://corpus.nytud.hu/mnsz>.
- Wechsler, Stephen 2005. Resultatives under the ‘event-argument homomorphism’ model of telicity. In Nomi Erteschik-Shir – Tova Rapoport (eds.) *The syntax of aspect.* Oxford, Oxford University Press, 255–273.
- Zaicz Gábor 2013. *Etimológiai Szótár: Magyar Szavak és Toldalékok Eredete.* Budapest, Tinta Könyvkiadó.

FÓKUSZ VAGY IGE MÓDOSÍTÓ?

Dömötör Andrea

Bevezetés

A dolgozatban ismertetett kutatás középpontjában az a jelenség áll, miszerint a kopulát tartalmazó mondatok névszói predikátuma néha fókuszként, néha pedig igemódosítóként viselkedik – látszólag – azonos helyzetben. Ez megfigyelhető a szórendi változatokban, ha múlt idejű eldöntendő kérdésekre tagadó válaszokat fogalmazunk meg. Ez esetben a fókuszos szórendű változat is ugyanolyan semlegesnek hat, mint az igemódosító.

- (1) *Gabi kékszemű volt?*
 - a. *Gabi nem volt kékszemű.*
 - b. *Gabi nem KÉKSZEMŰ volt.*

- (2) *A tulaj kopasz volt?*
 - a. *A tulaj nem volt kopasz.*
 - b. *A tulaj nem KOPASZ volt.*

A jelenség több, eddig megválaszolatlan kérdést is felvet. Egyrészt nem világos, miért hajlamosak ezek az elemek fókuszpozícióba mozogni, hiszen úgy tűnik, erre nincs szemantikai-pragmatikai motiváció. Másrészt – és jelen kutatásnak ez az elsődleges kérdése – a fókuszmozgatás a névszói predikátumok esetén mennyire mondható opcionálisnak, más szóval van-e bármilyen tényező, amely meghatározza, hogy az adott mondatban megengedett-e, és ha igen, mennyire preferált a fókuszálás?

Az (1)-ben és (2)-ben adott válaszok mind a semleges, mind a fókuszos szórenddel grammatikusak, ugyanakkor észrevehetjük, hogy a két szerkezet mégsem egyformán természetes. Míg az (1) kérdésére a fókuszos és az igemódosító mondatváltozat is ugyanannyira jó, és lényegében egyenértékű válasz, addig (2b)-ben a *kopasz* fókuszálása esetén bizonyos hiányérzetünk van: ha nem kopasz volt, akkor milyen? Úgy tűnik tehát, hogy a *kopasz* névszói predikátum fókuszálása esetén preferált a kontrasztív olvasat, ezzel szemben a *kékszemű* esetén nincs ilyen elvárásunk. Ezek alapján azt feltételezhetjük, hogy az egyes szórendek elfogadhatósága közti különbség a jelzők valamilyen szemantikai tulajdonságából adódik.

A kutatás kétféle empirikus módszerrel, az anyanyelvi intuíciót felmérő kérdőíves vizsgálatral és korpuszadatok gyakorisági elemzésével keres

választ arra, hogy mi motiválhatja egyes névszói predikátumok fókuszálását, és hogy a fókuszpozíció preferálása a predikátum mely szemantikai tulajdonságával függhet össze.

1. Elméleti keret, hipotézisek

A nominális mondatok szerkezeti elemzésével Kádár (2011) foglalkozott részletesen. Az általa javasolt predikatív mondat szerkezeti elemzés megengedi a fókusz-igemódosító kettősséget, szerinte ugyanis a névszói predikátum a [Spec TP]-be mozog, ahonnan egy újabb, [Spec FP]-be történő mozgatóssal maga is fókusz lehet (Kádár 2011: 81). Arra azonban nem tér ki, mitől függ, hogy egy nominális predikátum – jellemzően – fókuszként funkcionál-e?

A kutatás elméleti kerete Higgins (1973) tipológiájából indul ki, amely négy különböző kopulás mondatípust különböztet meg. Szerinte a névszói állítmány predikatív, ha az alany referenciális NP vagy QP, és a predikatív komplement a referensről tesz valamilyen állítást. Ezzel szemben a maradék három típus nem predikatív. Az identifikáló mondat alanya valamilyen demonstratív, deiktikus referenssel bíró elem, és a mondat funkciója ennek megnevezése. Az ekvatív típus pedig két referens azonosságát fejezi ki. A kutatás szempontjából valójában a negyedik, a specifikáló kopulás mondat érdekes. Ennél a típusnál az alany nem referenciális, hanem egy változót, vagy jobban mondva halmazt határoz meg. A predikátum ennek egy részhalmazát specifikálja az elemeinek kimerítő felsorolásával. Például:

- (3) a. *A programozóverseny győztesei Marci és Attila voltak.*
- b. *A programozóverseny győztese nem Boldizsár volt.*

(3a)-ban az alany által kijelölt halmaz a programozóverseny egy vagy több győztese. Ez a halmaz egzisztenciálisan preszupponált, ami abból is látszik, hogy (3b)-ben a tagadás után is megmarad az az előfeltevés, hogy a versenynek volt győztese, azaz az alany által meghatározott halmaz létezik, és nem üres. (3a) felsorolással specifikálja a programozóverseny győztesének halmazát, míg (3b) azt állítja, hogy a fókuszban álló individuum (Boldizsár) ennek a halmaznak nem eleme.

Higgins (1973) elmélete alapján É. Kiss (2009) amellet érvel, hogy a magyar fókuszemelés célja valójában egy specifikáló predikatív szerkezet létrehozása, ahol a fókusz a predikátum, a háttér pedig annak alanya. A specifikáló fókusz hátere mindig preszupponált halmaz, az az értelmezési tartomány, ahol a fókuszált összetevő által meghatározott értéket értelmezzük. Eszerint (1b) a következőképpen értelmezhető:

- (4) a. *Gabi nem KÉKSZEMŰ volt.* (predikatív)
b. *Gabi szemszíne nem KÉK volt.* (specifikáló)

Azaz az (1b)-ben adott válasz azt kódolja, hogy Gabinak volt egy feltételezhető szemszíne, amit kékként azonosítunk, (2b) esetében viszont azért tűnik furcsának a nem semleges szórend, mert a kopaszságról mint tulajdonságról ilyen előfeltevés nem áll fenn. Eszerint a kopulás mondatok névszói predikátuma akkor fókuszálható, ha az az alany valamilyen inherens tulajdonságára utal, l. É. Kiss (2009: 10).

A kutatás kiinduló alternatív elmélete szerint azonban az állítmány fókuszálhatóságát nem az határozza meg, hogy az általa megfogalmazott tulajdonság előfeltételezett-e az alany esetén, hanem az, hogy vannak-e releváns alternatív értékei, amelyekkel a fókusszal jelölt összetevő értéke szembeállítható. Ez az elképzelés a Rooth (1985) által bevezetett fókuszelmélettel rokon, mely szerint a fókusz alternatívahalmazt tételez fel, amelynek egyik eleme a fókuszált összetevő. Ezt az elméletet követi Krifka (2008) fókuszdefiníciója is, és a kutatás hipotézisei is ez alapján magyarázhatók a legkönnyebben:

„Focus indicates the presence of alternatives that are relevant for the interpretation of linguistic expressions.” (Krifka 2008: 6)

A releváns alternatívák jelenléte szerint a predikatív szerepet betöltő NP/AP-k két nagy szemantikai csoportba oszthatók: binárisokra és többértékűekre. Bináris jelentésű NP/AP alatt azokat értem, amelyekhez (kontextus nélkül) nem tartoznak alternatívák a kifejezés ellentétén kívül. Ezek tehát olyan értelemben binárisak, hogy az általuk jelölt tulajdonsághoz valójában csak igen/nem értékek tartoznak aszerint, hogy az alany rendelkezik-e az adott tulajdonsággal vagy nem. Ezzel szemben a többértékű NP/AP önmagában, kontextus nélkül is képes alternatív jelentésű predikátumokat aktiválni. (1)-ben a *kékszemű* tehát többértékű predikátum, hiszen az alternatívák között megtalálhatók az egyéb szemszínek. (2)-ben, a *kopasz*-hoz azonban nem tudunk alternatív értékeket rendelni azon kívül, hogy *nem kopasz*. Ez Rooth (1985) és Krifka (2008) elméletei alapján megmagyarázza az (1b) és (2b) elfogadhatósága közti különbséget.

Összegezve a kutatás hipotézise a következő: a kopulás mondatok névszói predikátuma akkor kerülhet fókuszpozícióba, ha a jelentése többértékűként határozható meg. A bináris jelentésű mellékneveket tartalmazó állítmányt jellemzően nem fókuszáljuk.

¹ „A fókusz az alternatívák jelenlétét jelöli, melyek a kifejezés értelmezése szempontjából relevánsak.” (ford.: D. A.)

2. Motiváció

Az elméleti kérdések megválaszolása mellett a kutatásnak számítógépes nyelvészeti motivációja is van. Az eredmények felhasználhatók lehetnek automatikus mondatelemző tervezésekor, hiszen az adott mondattípus szórendi változatainak szabályai így pontosabban leírhatók. Egy gépi eszköz pedig különösen érzékeny a szórendre, hiszen a szófajcímkéken kívül csak erre tud hagyatkozni a mondat szerkezetének értelmezésében. Az elemző a predikátum vizsgált tulajdonságai alapján információt kaphat arról, hogy a kérdéses összetevő potenciális fókusz-e, illetve hogy a zéró kopula hol jelenik meg a mélyszerkezetben.

- (7) Input: *A tulaj nem kopasz.*
 - a. *A tulaj nem KOPASZ 0.*
 - b. *A tulaj nem 0 kopasz.*

- (8) Input: *Gabi kékszemű.*
 - a. *Gabi nem KÉKSZEMŰ 0.*
 - b. *Gabi nem 0 kékszemű.*

A (7) és (8) példákban az input jelöli az elemző által beolvasott szavak szekvenciáját, *a.* és *b.* pedig azok lehetséges elemzéseit. A hipotézis szerint a programot arra lenne érdemes betanítani, hogy (7) esetén rendeljen jóval nagyobb valószínűséget a *b.* változatnak.

3. Empirikus vizsgálatok

A kiinduló hipotézist két empirikus vizsgálattal tettem próbára. Mindkettő a testes kopulát tartalmazó tagadó mondatok szórendi változatait vizsgálja. A kérdőíves kutatás az anyanyelvi intuícióra hagyatkozva méri fel, milyen arányban választják a résztvevők a fókuszos vagy a semleges szórendet. A korpuszalapú vizsgálat pedig nagy mennyiségű leírt szövegen méri ugyanezt az arányt.

3.1. Kérdőíves vizsgálat

A kérdőív 10 egyszerű állító mondatot tartalmazott, és azt kérte a kitöltőktől, hogy adják meg ezek tagadó változatait. A mondatokhoz nem tartozott kontextus, és az instrukció is nagyon egyszerű volt. A kérdőív annyi kikötést tett, hogy a kitöltők magyar anyanyelvűek legyenek, és minden mondatához csak egy választ adjanak. (Ez utóbbit nem sikerült minden adatközlőnek betartani.) A példamondatok egyik felében tipikusan bináris jelentésű (*magas, nős, jó,*

szakács, tehetetlen, érthető), a másikban tipikusan többértékű (orvos, angol, rózsaszín, huszonöt éves, fradista) névszói predikátumok szerepeltek, ügyelve arra, hogy ezek megoszlása ne essen egybe az É. Kiss (2009) által említett inherens – nem inherens tulajdonság megoszlásával. Két példa:

- (9) a. *Tehetetlenek vagyunk.*
 b. *A szobám fala rózsaszín volt.*

A felmérés során összesen 261 értékelhető kitöltés érkezett. Az eredményeket az 1. és 2. táblázat tartalmazza.

1. táblázat: A kérdőíves vizsgálat eredményei szavanként

	Predikátum	Fókusz	Igemódosító	Egyéb
Bináris	tehetetlen	0 (0%)	248 (96,1%)	10 (3,9%)
	érthető	0 (0%)	248 (96,1%)	10 (3,9%)
	magas	2 (0,8%)	240 (93,4%)	15 (5,8%)
	jó szakács	2 (0,8%)	239 (92,6%)	17 (6,6%)
	nős	1 (0,4%)	224 (86,5%)	34 (13,1%)
Többértékű	orvos	96 (36,8%)	159 (60,9%)	6 (2,3%)
	angol	167 (64,2%)	90 (34,6%)	3 (1,2%)
	rózsaszín	129 (49,4%)	120 (46%)	12 (4,6%)
	huszonöt éves	113 (43,3%)	143 (54,8%)	5 (1,9%)
	fradista	80 (30,7%)	169 (64,7%)	12 (4,6%)

Az 1. táblázat eredményei egyértelműen mutatják, hogy a bináris jelentésű predikátumok esetén a kitöltők szinte soha nem választották a fókuszos szórendet, míg a többértékűeknél a kétféle szórend aránya egyenletesebben oszlik el. Azt is észre lehet venni, hogy a bináris esetekben több az „egyéb” kategóriába sorolt válasz. Ezek nagy részében a kitöltők nem tagadó mondatokat írtak, hanem egy másik állítást az ellentétes jelentésű melléknévvel, például:

- (10) Kérdés: *József nős volt.*
 Válasz: *József nőtlen volt.*

Ez megerősíti a kérdőívhez választott predikátumok bináris jellegét.

A 2. táblázatból az is látszik, hogy a semleges szórend általánosságban nézve is preferáltabb (ami egyébként nem meglepő, hiszen ez a jelöletlenebb), de a többértékű predikátumok esetén ez a különbség nem tűnik annyira szignifikánsnak. Ha a teljes kétszer kettes mátrixot alávétjük a khi-négyzet próbának, nagyon magas, 702,95-ös értéket kapunk. A szignifikancia alsó határértéke ezen adatok esetében 3,841.

Összességében tehát elmondható, hogy a kérdőívek eredményei alapján statisztikailag kimutatható, határozott összefüggés van a predikátum bináris vagy többértékű jellege és a pozíciója között.

2. táblázat: A kérdőíves vizsgálat eredményei összesítve

	Fókusz	Igemódosító	Összesen
Bináris	5	1199	1204
Többértékű	585	682	1266
Összesen	600	1880	2470

3.2. Korpuszalapú vizsgálat

A kutatás másik része egy korpuszalapú vizsgálat volt, azaz nagy mennyiségű szöveges adat elemzésén alapult. Az adatok forrása a Magyar Nemzeti Szövegtár 2.0.4 verziója (Oravecz–Váradi–Sass 2014) volt. A korpusz összesen 1,04 milliárd szövegszót tartalmaz. Ezt különböző műfajú és stílusú címkézett szövegek teszik ki. A szavakhoz rendelt címkék szófaji és morfológiai információkat tárolnak. A korpuszhoz összetett keresési felület tartozik, amely segítségével szavakra, szótövekre és címkékre is lehet keresni, akár reguláris kifejezések segítségével is.

A korpuszban négyféle predikatív kopulás mondat szerkezetre kerestem a következő keresőkifejezésekkel:

1. Melléknév (vagy melléknévi igenév) fókuszpozícióban

```
[msd="FN.(PS[et]\di?.)?(PL.)?NOM|FN_NM.([et]\d.)?NOM"]
[word="[ns]em"] [msd="MN.(PL.)?NOM|(IK.)?IGE._OKEP.NOM|
(IK)?IGE._MIB.NOM"] [lemma="van"]
```

Géczy nem dózsás volt.

Ő nem bekéredzkedett volt.

Sikere nem politikai volt.

2. NP fókuszpozícióban

```
[msd="FN.(PS[et]\di?.)?(PL.)?NOM|FN_NM.([et]\d.)?NOM"]
[word="[ns]em"] [msd="MN.(PL.)?NOM|(IK.)?IGE._OKEP.NOM|
(IK)?.IGE._MIB.NOM"]* [msd="FN.(PS[et]\di?.)?(PL.)?NOM"]
[lemma="van"]
```

Sándor nem kártékony uszító volt.

Ez nem vadászgép volt.

Én nem hordár vagyok.

3. Melléknév (vagy melléknévi igenév) igemódosító pozícióban

```
[msd="FN.(PS[et]\di?.)?(PL.)?NOM|FN_NM.([et]\d.)?NOM"]
[word="[ns]em"] [lemma="van"] [msd="MN.(PL.)?NOM|(IK.)?
IGE._OKEP.NOM|(IK)?.IGE._MIB.NOM"]
```

A testület nem volt döntőképes.

Senki nem volt ideges.

A kép nem volt megnyerő.

4. NP igemódosító pozícióban

```
[msd="FN.(PS[et]\di?.)?(PL.)?NOM|FN_NM.([et]\d.)?NOM"]
[word="[ns]em"] [lemma="van"] [msd="MN.(PL.)?NOM|(IK.)?
IGE._OKEP.NOM|(IK)?.IGE._MIB.NOM"]*
[msd="FN.(PS[et]\di?.)?(PL.)?NOM"]
```

Béla nem volt rossz mérnök.

Találmányai nem voltak világhírű szabadalmak.

Mi nem vagyunk barátnök.

Az 1-2. (fókuszos) típusokra összesen 1665, a 3-4. (igemódosítás) típusokra pedig 34723 találatot kaptam. Ez már önmagában látványos különbség, a mérés tökéletlenségéből adódó pontatlanságtól eltekintve is jól látszik, hogy a semleges szórend jóval gyakoribb a korpuszban.

Az adatok feldolgozása nagyrészt automatikusan, egy python script segítségével történt. A gépi elemzés több technikai nehézséget is felvetett. A legnagyobb gondot az okozta, hogy a korpusz szófaji címkézése is gépi eszközzel történik, így nem teljesen megbízható. A kapott adatok közül sok volt hibás és emiatt használhatatlan. A keresés hibái abból adódtak, hogy a szófaji egyértelműsítő nem feltétlenül tudja megkülönböztetni a főneveket és a melléknéveket, vagy ami még inkább problémás volt, sokszor összekeverte a

létigét a *vagy kötőszóval*. A kapott adatok tehát nem kis mértékű kézi javítást is igényeltek.

A másik feldolgozás közben felmerült kérdés már inkább elméleti jellegű volt. Az előkerült példákból ugyanis feltűnt, hogy a predikátumok bináris jellege megszüntethető, ha megfelelő kontextust adunk, például egy „hanem” kötőszóval bevezetett mellékmondatdal:

(11) *Én nem jó vagyok, hanem gyáva.*

(11)-ben a *jó* tipikusan bináris jelentésű melléknév ugyan, de a szembeállításal a predikátumot többértékűvé tesszük: ekkor már valamely elemét jelöli azon tulajdonságok halmazának, amelyek az alanyt az adott szituációban jellemezhetik. A bevezetőben tett hipotézis nem tér ki azokra az esetekre, amikor az alternatívákat nem maga a predikátum, hanem a kontextus hozza létre. Az összehasonlíthatóság kedvéért a méréseket elvégeztem az összes adatra, és a *hanem, csak, csupán, inkább* kötőszavakkal bevezetett mellékmondatok szűrése után is.

A script a mondatokban tipikusan bináris jelentésű és tipikusan többértékű mellékneveket (és azokat tartalmazó NP-eket) keres, és ezek gyakoriságát számolja a különböző mondattípusokban. Tipikusan binárisak és gépi eszközzel jól kereshetők a ható- és fosztóképzős, valamint a *-szerű, -képes, -mentes, -ellenes* utótagú melléknevek. Tipikusan többértékűek a számneves kifejezések, a színnevek, a nemzetiségnevek és a foglalkozások. Listák segítségével ezek is viszonylag könnyen kereshetők számítógépes programmal. A keresések eredményeit a 3-5. táblázatok tartalmazzák.

3. táblázat: *Bináris melléknevek a korpuszban*

	Fókusz		Igemódosító	
	Szűrés nélkül	Szűréssel	Szűrés nélkül	Szűréssel
Hatóképzős	1 (0,12%)	1 (0,1%)	855 (99,9%)	797 (99,9%)
Fosztóképzős	45 (3%)	24 (1,7%)	1460 (97%)	1367(98,3%)
-szerű	35 (5%)	20 (3%)	664 (95%)	637 (97%)
-mentes	0 (0,0%)	0 (0,0%)	451 (100%)	435 (100%)
-ellenes	6 (9%)	2 (3,4%)	61 (91%)	57 (96,6%)
-képes	1 (0,1%)	1 (0,1%)	1845 (99,9%)	1779 (99,9%)

A 3. táblázatból látszik, hogy a bináris jellegű predikátumok csak viszonylag ritkán fordulnak elő fókuszpozícióban, semleges szórendű mondatokban viszont elég gyakoriak. Az eredményekben alig mutatkozik különbség, ha szűrjük a (11)-hez hasonló kontrasztív mondatokat, úgy tűnik tehát, hogy a vizsgált predikátumok ritkán fordulnak elő többértékű kontextusban. A fókuszban álló adatok áttekintésekor észre lehetett venni azt is, hogy a vizsgált tipikusan bináris jelzők jellemzően akkor kerülnek fókuszpozícióba, amikor a mondat valójában a jelző ellenkezőjét állítaná, azaz a megnyilatkozás ironikus vagy eufemizáló, például:

- (12) a. *A módosítások sem véletlenek voltak.*
 b. *Ez nem szakszerű munka volt.*

A többértékű esetekre már nem volt ennyi találat, és a két pozíció gyakorisága között is kevésbé drasztikus az eltérés, mint a binárisoknál, bár az igemódosító itt is jelentős fölényrel bír. A kontrasztív értelmű mellékmondatok szűrése itt valamivel nagyobb eltolódást idéz elő az arányokban, ám a fókuszos szórend még ezekkel együtt sem tűnik preferáltnak. (l. 4. táblázat) Az 5. táblázat összesített adataival végzett khi-négyzet eloszlásteszt 313,15-ös értéket ad, ami nagyságrendi különbség a kritikus 3,841-hez képest.

4. Táblázat: *Többértékű melléknevek a korpuszban*

	Fókusz		Igemódosító	
	Szűrés nélkül	Szűréssel	Szűrés nélkül	Szűréssel
Színnev	20 (40,8%)	8 (25%)	29 (59,2%)	24 (75%)
Számneves kifejezés	26 (14%)	15 (8,8%)	160 (86%)	155 (91,2%)
Nemzetiségnév	60 (23,6%)	41 (19,6%)	194 (76,4%)	168 (80,4%)
Foglalkozás	61 (10,7%)	32 (6,6%)	511 (89,3%)	450 (93,4%)

A script arról is készített listát, hogy melyek azok a melléknevek, amelyek csak fókuszpozícióban fordulnak elő a korpuszban. Az összes (token szerinti) előfordulást figyelembe véve 89 ilyen van. Ezeket áttekintve azt láthatjuk, hogy a leggyakoribb (32 darab) csak fókuszban álló jelző származásra utal, például: *helybéli, tatár, szegedi*. Ez a 4. táblázat eredményei után nem meglepő, hiszen ott is a nemzetiségnevek fordultak elő az egyik legnagyobb arányban fókuszpozícióban. A gyakoriság szerint következő szemantikai csoport 7

előfordulással a foglalkozásoké, például: *utcaseprő, gépíró, zöldséges*. Említésre méltó gyakorisággal (5-5 darab) fordultak még elő a valamilyen közösséghez tartozást (például párt tagja, sportcsapat szurkolója, szervezet dolgozója) jelölő melléknevek (pl. *komcsi, dózsás, MÁV-os*) és a számneves kifejezések (pl. *56-os, őtperces*).

Összességében tehát az mondható el a korpuszadatokról, hogy az igemódosító pozíció mindkét predikátumtípus esetén szignifikánsan gyakoribb, de az arányok közötti különbség a binárisok esetén jóval nagyobb. A többértékű predikátumok között, ha kisebb arányban is, de jelentős számban előfordul a fókuszálás, ezzel szemben a binárisoknál a fókuszpozíció előfordulását kifejezetten ritkának mondhatjuk.

5. táblázat: A korpuszvizsgálat eredményeinek összesítése

	Fókusz	Igemódosító	Összesen
Bináris	48	5072	5120
Többértékű	96	797	893
Összesen	144	5869	6013

4. Következtetések

Mindkét vizsgálat világosan kimutatta, hogy van statisztikai összefüggés a névszói predikátum bináris vagy többértékű tulajdonsága és a pozíciója között. A semleges mondat általánosságban véve preferáltabb, ez főleg a korpuszadatokon látszik. A többértékű predikátumok esetén a fókuszmozgató opcionálisnak tűnik, vagy legalábbis az elvégzett vizsgálatok nem adnak információt annak pontos okáról. Úgy tűnik azonban, hogy bizonyos szemantikai kategóriák tagjai, például a származást, közösséghez tartozást vagy foglalkozást jelölő névszói predikátumok hajlamosabbak a fókuszmozgatóra.

A bináris jelentésű melléknevek (és az azokat tartalmazó NP-k) ezzel szemben nagyon ritkán kerülnek fókuszpozícióba, és az sem jellemző esetükben, hogy a predikátum által jelölt tulajdonság értékkészletét a kontextussal növeljük többértékűvé.

Mindebből arra lehet következtetni, hogy a fókusz valóban a releváns alternatívák jelenlétét jelöli. Ha a predikátum bináris jelentésű, akkor az általa jellemzett tulajdonsághoz nem tartozik alternatívahalmaz, ezért ezek nem lehetnek fókuszban.

Összegzés

A kutatás részben választ adott a bevezetőben feltett kérdésekre. Mind a kérdőív, mind a korpusz adatai alátámasztják azt az elképzelést, hogy ha a predikátummal jellemzett tulajdonsághoz nem tartoznak alternatív értékek a tulajdonság hiányán vagy annak ellentétén kívül, akkor a predikátum nem lehet fókusz. Rooth (1985) és Krifka (2008) fókuszelméleteit figyelembe véve nem meglepő, hogy a tipikusan bináris jelentésű predikátumok szinte kizárólag igemódosító pozícióban fordultak elő. Azonban azt is láttuk, hogy a fókuszálás a többi esetben is csak lehetőség, és nem mondhatjuk, hogy bármilyen predikátum esetén is határozott preferencia mutatkozna a fókuszos szórend irányába.

A kiinduló kérdésfeltevés technikai részét illetően annyi kiderült, hogy a tipikusan bináris esetekben a predikátumról jó eséllyel a nem tagadó mondatokban is eldönthető (akár gépi eszközzel), hogy nem fókusz. A többi eset kezelésének megoldásához a fókuszos mondatok további vizsgálatára lehet szükség.

Hivatkozások

- É. Kiss Katalin 2009. Deriving the Properties of Structural Focus. In Arndt Riester – Edgar Onea (eds.) *Focus at the Syntax-Semantics Interface*. Stuttgart, Working Papers of the SFB 732, Vol. 3., 19–33.
- Higgins, Roger 1973. *The Pseudo-Cleft Construction in English*. New York, Garland Press.
- Kádár Edit 2011. *A kopula és a nominális mondatok a magyarban*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Krifka, Manfred 2008. Basic notions of information structure. *Acta Linguistica Hungarica* 55: 243–276.
- Oravecz Csaba – Váradi Tamás – Sass Bálint 2014. The Hungarian Gigaword Corpus. In Nicoletta Calzolari et al. (eds.) *Proceedings of LREC*. Reykjavik, 1719–1723.
- Rooth, Mats 1985. *Association with focus*. Doktori értekezés, Amherst, University of Massachusetts.

AZ IGEKÖTŐS IGEK SZINTAXISA KORPUSZVEZÉRELT MEGKÖZELÍTÉSBEN

Kalivoda Ágnes

Bevezetés

Tanulmányomban rendhagyó módon, korpuszvezérelt módszerrel vizsgálom az igekötős igék szintaktikai viselkedését. A korpuszvezéreltség Sass (2011: 15–16) alapján azt jelenti, hogy nem volt kiinduló hipotézisem, kizárólag korpuszadatok alapján fogalmaztam meg a következtetéseimet. Több mint 21,5 millió mondatban mértem ki a finit ige és a hozzá tartozó igekötő távolságát. Jelen tanulmány ennek a korpuszmérésnek az eredményeit és az eredmények elméleti tanulságait ismerteti.

A kutatás mögött számítógépes nyelvészeti motiváció áll, a mérések az ANAGRAMMA gépi elemző számára készültek, l. Indig–Laki–Prószéky (2016). Az elemző balról jobbra haladva, szavanként – a szófaji annotációt is ismerve – dolgozza fel a mondatot. Egy ilyen modellben fontos tudni, hogy elvált igekötő esetén mire készüljön az elemző. Ha például beolvasott egy finit igét, meddig szükséges várnia a posztverbális igekötőre, várhat-e egyáltalán igekötőt a mondatban? Posztverbális igekötő esetén az elemző nem tudhatja biztosan a vonzatkeretet, amíg az igekötőt be nem olvassa, vagy annak lehetőségét el nem veti.

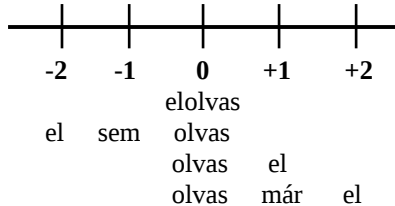
A tanulmány három kérdés megválaszolására törekszik: 1) Milyen mondat típusokra, szerkezetekre jellemző az igekötő-ige, illetve ige-igekötő sorrend, és milyen arányban szerepelnek a korpuszban a különféle szerkezetek? 2) Melyek a finit ige és a posztverbális igekötő távolságának lehetséges okai, és melyik közülük a legmeghatározóbb? 3) Mit mondanak a korpuszból nyert adatok a magyar igekötő-állomány összetételéről?

1. Módszertan

A korpuszmérést a Magyar Nemzeti Szövegtár bővített változatán (MNSZ2 2.0.3) végeztem. Ez a verzió írásjelek nélkül 785 millió szövegszót tartalmaz, található benne sajtószövegek, szépirodalom, tudományos, személyes és hivatalos írárok, beszélt szövegek átíratái, l. Oravecz–Váradi–Sass (2014).

A korpuszból lekértem minden olyan mondatot, amely igekötős finit igét tartalmaz: az igekötő lehetett preverbális (az igétől balra elvált vagy az igével egybeírt), illetve posztverbális. A hibás találatok szűrése után több mint 21,5

millió mondat maradt, amelyen tovább lehetett dolgozni. Az igekötők pozícióját automatikusan határoztam meg úgy, hogy a mondatokat egy számegegyenesre képeztem le, ahol az origó a finit ige volt. A negatív tartományba kerültek a preverbális, a pozitív tartományba a posztverbális igekötők (a módszer alapjához l. 1. ábra).

1. ábra: Az igekötők pozíciójának meghatározása a finit igehez képest¹

Az MNSZ2-n végzett méréseim során nem bíraltam felül a korpusz annotációját, tehát az ott igekötőnek jelölt, a szakirodalom jelentős része szerint nem igekötő *létre, észre* szavak ugyanúgy bekerültek az elemzésbe, mint a *ki, le, fel* stb. Az igekötő-állomány meghatározásához lekértem az MNSZ2-ből minden igekötős finit igét. Egy script elválasztotta az igekötőt a lemmától, és aszerint, hogy volt-e benne kötőjel, két halmazba rendezte az eredményeket: egytagú és összetett igekötők halmazába.

A korpuszmérésben csak az egytagú igekötők szerepelnek (80 darab), a vizsgált 21,5 millió mondat pedig csak olyan igekötő+finít ige kombinációkat tartalmaz, ahol az igekötő és a finit ige egy tagmondaton belül szerepelnek, és összetartozásuk automatikus módszerrel eldönthető. Így például nem részei a vizsgálatnak az olyan komplex szerkezetek, mint a fölérendelt tagmondatba kiemelt igekötők (pl. *el kell, hogy mondjam*), valamint az infinitívuszos szerkezetekben szereplő „gazdátlan igekötők” (pl. *elképzelni bármit el lehet*).

2. Problémák

A korpuszmérés megvalósítását nehezítette az igekötők gyakran hibás gépi annotációja, valamint egy elméleti jellegű probléma: egyáltalán mely szavakat soroljuk az igekötők csoportjába?

¹ A -1 pozícióban csak akkor jelenik meg egytagú igekötő, ha a mondat írója hibásan gépelte a szót (pl. *agyonverte* helyett *agyon verte*), vagy ha a finit ige segédigei szerepet tölt be a mondatban, és az igekötő valamilyen igenévhez tartozik. Emiatt a -1 pozíció nem része a kiértékelésnek.

2.1. Technikai nehézségek

A módszertani fejezetben utaltam rá, hogy szűrni kellett a hibás találatokat, amely meglehetősen összetett feladat volt.² Egyrészt meg kellett találni az olyan mondatokat, ahol valójában igenévé az igekötő (ez nem triviális akkor, ha elvileg mindkét igével állhatna, pl. a *verni el nem mentek* esetében *el+ver* és *el+megy* is létező kombináció). Másrészt fel kellett ismerni a téves szófaji címkéket. Az automatikus szófaji egyértelműsítésben komoly hibaforrást jelentenek a homográf szavak és az igekötők esetében kiugróan magas a tévesztések aránya. Három esetben kaphatnak hibás szófaji címkét:

1) Elírások automatikus elemzésekor. Ilyen a felesleges szóköz (pl. *meg nézett*), ékezetek hiánya (pl. *fél* → *fel*) vagy internetes szövegekben gyakori rövidítések (pl. *megláttam* → *+láttam*).

2) Ha az igekötő más nyelvek szavaival homográf. Gyakori eset, hogy az angol *be* létige, a spanyol *el* és a francia *le* határozott névelők igekötőként jelennek meg a korpuszban.

3) Ha az igekötőnek homonim párja van a magyarban. Pl. *akkor csak lámpát kell vennem meg rácsot, az mennyibe fog kerülni és ki fogja rá adni a pénzt* – a *meg* és *ki* mindkét példában (tévesen) igekötőként annotáltak. A legtöbb igekötő átfedésben van egy hozzá közel álló szófajjal. Ilyenek az idiómáriszóból kialakult igekötők (pl. *tönkre*), amelyek sokszor esetragos főnévként annotáltak, valamint az olyanok, amelyek határozószóként, névutóként is funkcionálnak (pl. *együtt*). Számos ilyen szó igekötői státuszáról megoszlik a szakirodalom véleménye, a bizonytalanságot az annotáció következetlensége is tükrözi.

2.2. Az igekötő-állomány meghatározásának nehézségei

Komlósy (1992: 495–497) táblázata jól mutatja a bizonytalanságot abban a kérdésben, hogy mely szavak sorolhatók az igekötők közé. 90 szót listáz, amely esélyes az igekötői címre, és látható, hogy egyes források mennyire eltérően vélekednek ezekről a szavakról. Ahogy Komlósy is megfogalmazza, néhol még egy forráson belül sem követhető nyomon a besorolás logikája.

Forgács (2005: 11) szakirodalmi áttekintése két kritériumot talál közösnek az egyes szerzőknél:

1. Az igekötő produktív, új igék hozhatók létre vele. Ez indokolja azt, hogy a *tönkre* a legtöbb forrásban igekötő (*tönkre|megy, -tesz, -vág, -zúz, -ver* stb. igék alkothatók vele), míg a *cserben*-t nem szokás annak tekinteni (csak a *cserbenhagy* igében fordul elő).

² A probléma és a kísérleti jellegű megoldások részletesebb ismertetéséhez l. Kalivoda (2016).

2. A szemantikailag transzparens szavakat, ahol az igekötős ige jelentése nem több, mint az igekötő és az ige külön-külön vett jelentései, általában kizárják az igekötő-kategóriából. Így például a *haza* szót nem tekinti igekötőnek J. Soltész (1959: 15), valamint Kiefer–Ladányi (2000) sem. Forgács ezt bírálja, arra hivatkozva, hogy a *haza*- előtag egyrészt nagyon produktív, másrészt átvitt értelmű használata is van (*hazavág* 'elront, megöl', *hazabeszél* 'saját maga vagy a magához közel állók érdemeit hangoztatja').

Számos szakirodalom mutat be tesztek, amelyek dönthetnek egy-egy szó igekötő-voltáról.³ Forgács (2005) a – hagyományosnak mondható – szükséges és elégséges feltételek megállapítása helyett más szemléletet javasol. Szerinte a prágai iskola centrum–periféria modelljét volna célszerű alkalmazni az igekötők esetében. A centrumban olyan szavak állnak, amelyek minden kétséget kizáróan igekötők, a periféria felé haladva csökken az „igekötőség” erőssége. Az igekötők eredetét, nyelvtörténeti útját szem előtt tartva határozza meg az egyes szakaszokat. Ilyen prototípus-elméleti megközelítést alkalmaz Kerekes (2011) is.

Ahogy a későbbiekben látni fogjuk, a jelen kutatás ezt az elképzelést, tehát a lehetséges igekötők skálán való elhelyezését támasztja alá.

3. Preverbális igekötők

Az igekötők kanonikus helye a közvetlenül preverbális pozíció. Az igtől elvált preverbális igekötőket intuitívan is jóval ritkábbnak vélhetjük, mert a magyar mondatok bal perifériáján az összetevők elrendeződése sokkal megszorítottabb, mint az ige utáni mondatszakaszban.

3.1. A preverbális igekötők pozíció szerinti eloszlása

A korpuszadatokban szélsőértéknek az igekötő -4-es pozíciója bizonyult, vagyis az igekötők és a finit ige között legfeljebb három másik szó állt.

1. táblázat: Lehetséges igekötő pozíciók a finit ige bal oldalán

	-4	-3	-2	0
db	6	91	102768	13715093
%	-	-	0,74	99,26

³ Az igekötő-állomány meghatározásáról bővebben l. Pais (1959), Jakab (1976), Kiefer–Ladányi (2000).

Az 1. táblázatban látható, hogy a közvetlenül preverbális helyzetű igekötők aránya kiemelkedően magas: több mint 13,7 millió találattal a 0 pozíció fedi le a preverbális esetek 99,26%-át. A következő olyan pozíció, ahol a finit igéhez tartozó igekötő állhat, a -2. Ide *is*-szerkezet (1a) vagy annak tagadása (1b, 1c), tagadó felszólítás, tiltás (1d) vagy tagadás (1e) esetén kerül az igekötő. A korpusz mondataiban az *is*, *sem*, *se*, *ne*, *nem* szavak választották el egymástól az igekötőt és a finit igét.

- (1) a. 10-12 óra között **le is zárják** a teret.
b. *Pedig még ki sem próbáltam.*
c. **Vissza se gyere!**
d. *Aztán fel ne fázz!*
e. *Egy 15 milliós terepjáróval be nem mennék* a fák közé.

Amíg -2-ben több mint 102 ezer igekötőt lehetett találni, -3 pozícióban csak 91 szerepelt. Ezekről elmondható, hogy a közbeeső két szó egyike a fentebb bemutatott, öt elemű halmazból való: *nem is*, *már nem*, *még nem*, *soha nem*, *ugyan nem*, *sem nagyon*, *sem igen*, *se nagyon*, *biztosan nem*, *valóban nem...* Az MNSZ2-ben két olyan példa volt, amely az általánosításon kívül esik:

- (2) a. **Le** csak azért **taszították** mert Jézus áldozata a keresztfán megmentette a világegyetemet a további megkísértéstől [...]
b. **Le** a számokkal **írjunk** képleteket.⁴

A legszélső, -4 pozícióra mindössze hat példa akadt a korpuszban, és a (3e) kivételével mindegyik esetében kétséges, hogy a *haza* és *vissza* szavak igekötők vagy határozószók.

- (3) a. *Mentünk baška vodára nyaralni elég körülményesen haza is elég körülményesen jöttünk* [...]
b. *Nem tervezek itt maradni, de haza is csak látogatni megyek* ezentúl.
c. *Elcsörömpöl s vissza már egyre ritkábban fordítja a rudat...*
d. [...] *folyvást előretör vissza az istennek se nézne* [...]
e. *Vízont vissza most már nem szívhatja* szavát!
f. *A lapos papucscsónakkal ment, de vissza már nem egyedül érkezett a vendéglőtől* [...]

Ahogy az igekötő-állomány meghatározási nehézségeinél szó volt róla, a *haza* a szemantikai átlátszósága miatt több szakirodalomban kimarad az

⁴ A kontextus alapján valószínű, hogy itt egyszerű vesszőhibáról van szó, és a szerző szándéka ez lehetett: *Le a számokkal, írjunk képleteket*. Az ilyen típusú hibák kiszűrése egyelőre nem megoldott, és valószínűleg nem is sikerül általánosan jó megoldást találni rá.

igekötők listájából. Ezekben a példákban valóban felfogható hangsúlyos határozószóként is. A vissza jellemzően bekerül az igekötő-kategóriába.

3.2. Igekötő-ige szórendű mondatok

A közvetlenül preverbális igekötőt tartalmazó mondatok körülbelül⁵ 93%-át semleges mondatok alkotják, amelyeknek ez a szórend az egyik alapvető ismérve.⁶ Alberti (2006: 37–38) három nyelvészeti terület irányából közelíti meg a semleges mondat fogalmát. Szemantikai szempontból a semleges mondat „jelentése pusztán a lexikai jelentéstényezőkből áll össze, nincsen szerkezeti többletjelentés, vagy óvatosabban fogalmazva a szerkezetből adódó többletjelentés minimális”. Hangtanilag semleges intonáció jellemzi, vagyis a mondatban a tartalmas szavak az alapértelmezett kezdőszótagi hangsúlyukat viselik, a grammatikai funkciószavak hangsúlytalanok. Pragmatikai szempontból a semleges mondatban bizonyos szavak előfeltevést hordozó elemek, „a szórendi és intonációs sajátosságok nem hoznak további előfeltevéseket”.

A nem-semleges mondatban ezzel szemben a hangsúly eloszlása nem egyenletes, és speciális jelentéstöbbletet hordoz, amely szerkezetileg is megjelenhet, l. Alberti (2006: 54). Ekkor sokkal inkább az ige-igekötő szórend jellemző, de találunk nem-semleges mondatípust közvetlenül preverbális igekötővel is. Ilyen az eldöntendő kérdés (a 0 pozíció kb. 6,4%-át alkotja) és az igei fókusz tartalmazó mondat.⁷

A felszólító mondatok egy stilisztikailag jelölt típusára is az igekötő-ige szórend jellemző. Ezek gyakran erős érzelmi többletet fejeznek ki (pl. *Elhallgass végre!*, *Eltakarodjatok a szemem elől!*). Összesen 4547 példát találunk erre a 0 pozíció adataiban, ez 0,03%-nak felel meg.

A -2 pozíció esetén *is*-szerkezetek, tiltó és tagadó mondatok jelennek meg, ahogy az előző alfejezetben láthattuk. A -3 és -4 pozícióban általában kontrasztív topik szerepű szavak állnak, vö. É. Kiss (2003: 6), amelyek esetében kérdéses és nem is feltétlenül eldönthető, hogy határozószók vagy valóban igekötők.

⁵ A mondatípusok meghatározása automatikus módszerrel, reguláris kifejezések használatával történt, amelyek a mondatípustól függően az ige morfológiai annotációjára, ritkábban szóalakra és/vagy szótőre illeszkedtek. Az automatizáltság miatt csak körülbelüli értékekről beszélhetünk.

⁶ Létezik „fordított”, ige-igekötő sorrend semleges mondatban is, l. a Peredy (2011) által prezentált mondatnak nevezett szerkezetek. Pl. *Akkor töszik föl az aszalóra, füstölik meg, vágod hilkára [szelet], s eszed meg.* (csángó nyelvjárási adat). Ilyen típusú mondatokat nem találtam az MNSZ2-ben.

⁷ Ennek a gyakorisága automatikus módszerrel nem állapítható meg (valószínűleg a semleges mondatoknál látható kb. 93%-ot csökkentené 1-2%-kal).

4. Posztverbális igekötők

Az igekötő gyakran elmozdul a privilegizált, közvetlenül ige előtti pozíciójából például tagadás, felszólítás vagy más összetevő fókuszba emelése esetén. Érdekes adat, hogy +1 pozíciójú igekötőt több mint 7,5 millió mondatban találunk az MNSZ2-ben, ez a 0 pozíció kétharmada, azaz figyelemre méltóan gyakori.

4.1. A posztverbális igekötők pozíció szerinti eloszlása

A 2. táblázat mutatja azt a tendenciát, hogy az igekötők jóval nagyobb intervallumon helyezkedhetnek el a finit ige utáni mondatszakaszban, mint az ige előtt, de a +1 pozíció az esetek 97,98%-át lefedi.

2. táblázat: *Lehetséges igekötő-pozíciók a finit ige jobb oldalán*

	+1	+2	+3	+4	+5	+6	+7	+8	+9	+10	+11
db	7527308	163993	5126	1193	267	101	27	5	3	2	1
%	97,98	2,13	0,07	0,02	-	-	-	-	-	-	-

A (4a-k) példásor egy-egy mondat illusztrál minden lehetséges pozíciót:

- (4) a. *Ennek nyomán 17 megyében **nyújtottak be** felülvizsgálati kérelmet a Legfelsőbb Bírósághoz.* +1
 b. – **Heverj** csak **el** te is nyugodtan – *mondta Pilátus.* +2
 c. *Akkor hogy **függenek** itt most **össze** a szándékok és a bekövetkező események?* +3
 d. *Én mindenesetre Dancsó úrral **értek** ebben a dologban **egyed**.* +4
 e. *Háromszor **veri** ezt kenden Lúdas Matyi **vissza!*** +5
 f. *Azért **mentem** egy kicsit a popzene felé **el**, mert szeretem a nívós, könnyed, jó popzenét, ami abszolút mindig keveredik a jazzal.* +6
 g. *Tehát ezért **függenek** ezek a folyamatok egymással nagyon szorosan **össze** és ezért adtuk ezt a nagyon provokatív címet a kötetnek.* +7
 h. *Miért **jár** egy olyan kicsi magyar falunak ezer hektár **vissza**, a sokkal nagyobbaknak meg alig valami, vagy éppen semmi?* +8
 i. *Azt mondják, száz nappól tizenöt-húszban **sodor** a szél dögszagot a sárvári ATEV üzem felől **ki** az országútra.* +9
 j. *Kerestem tehát az okát annak, hogy miért **teszi** megannyi egyébként oly sikeresnek látszó ember saját magát szántszándékkal **tönkre**.* +10
 k. *27 gyereket **vitt** egy feltehetően részeg buszsofőr Szentesen még csütörtökön egy sportrendezvény után **vissza** az iskolába.* +11

A (4i) és (4k) példákban egy helyhatározó áll közvetlenül az igekötő előtt, illetve után, így felmerülhet az a probléma, hogy az igekötő sokkal inkább a helyhatározóhoz, mintsem a finit igéhez kötődik. További példákhoz l. Alberti (2006: 50).

4.2. Ige-igekötő szórendű mondatok

Az ige-igekötő szórendű mondatok – a 6-os lábjegyzetben említett, nagyon ritka példák kivételével – nem-semlegesek. Alberti (2006)-ot alapul véve a jelen fejezet csak olyan nem-semleges mondat típusokat sorol föl, amelyekre az igekötő-ige sorrend felcserélődése jellemző, és viszonylag jól megoldható volt a mondat típus számítógépes azonosítása. Nyolc kategóriát különíték el, amelyek a következők:

1. Mondat- és mondatrésztagadások (beleértve a beágyazott tagadó mondatokat is). Számítógépesen ez nagyon jól formalizálható kategória. Átlagosan 15,7%-ban fordul elő a posztverbális igekötők korpuszában.

2. Felszólító mondatok (ide értve a beágyazott felszólítást is). Ez könnyen kereshető annak köszönhetően, hogy az imperatívusz morfológiailag is jelölt. Alberti (2006: 73) amellet érvel, hogy a felszólítás az aspektustól független, tehát progresszívben is kifejezhetünk felszólítást. Erre a következő példát hozza: *Épp másszunk fel a bordásfalra, amikor belép a tanár!* Kétségtelenül grammatikus szerkezet, de az MNSZ2-ben nincs példa hasonlóra. A felszólító mondatok gyakoriak, átlagosan 10,5%-ban szerepelnek az egyes pozíciókon.

3. Óhajtó mondatok, amelyekben a mondatszerkezet „egy reménytelenebb alapállást tükröz” (Imrényi 2011: 97) azzal kapcsolatban, hogy a kívánt esemény bekövetkezhet-e. Pl. *Csak hívna már fel!* Ezt a feltételes mód és a *csak* együttes jelenléte esetén lehetett automatikusan kiszűrni.

4. Tiltó mondatok. Ezt a kategóriát csak a könnyű számítógépes kereshetősége miatt emeltem ki külön. Imrényi (2011) szavaival: ez egy operátorláncot tartalmazó szerkezet, egy tagadó és felszólító operátor-projekció épül egymásra. Pozícióként átlagosan 2,3%-ban jelenik meg.

5. Kérdőszavas (kiegészítendő) kérdések és felkiáltó mondatok. Ezek nyelvészeti szempontból teljesen különváló kategóriák – jellegzetesen eltérő intonációs mintával –, de az írott nyelvi korpuszban egyformák. A kérdő-

illetve felkiáltójel természetesen segíthet a megkülönböztetésben (pl. *Milyen későn kelt fel!* → *Milyen későn kelt fel?*), de csak akkor, ha nem egy másik mondatba ágyazott kérdésről vagy felkiáltásról van szó.

6. Progresszív aspektusú mondatok, ahol azon van a hangsúly, hogy éppen történt az adott cselekvés. Ezt a következő mintával lehetett részlegesen kiszűrni: 'épp|éppen + kijelentő módú ige' vagy 'kijelentő módú ige + épp|éppen'. A +1 pozíció esetén 191, +2 esetén 3 progresszív mondatot lehetett találni. Néhány példa:

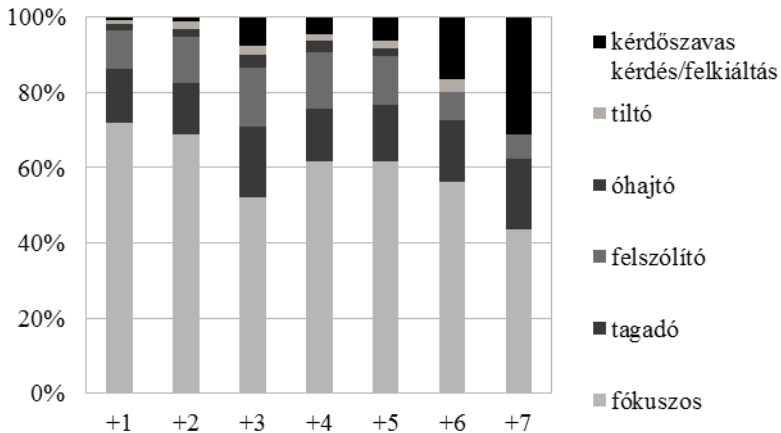
- (5) a. *Verik le a képet!*
b. *Rakom ki szőttesruhába, zászlórongyba, emlékiratba csomagolva ajándék könyveim s fegyvereim.*

7. Egzisztenciális mondatok, vö. É. Kiss (1992). A speciális jelentéstöbbletük az, hogy valamely esemény már legalább egyszer előfordult. Részleges automatikus azonosítását a 'mondatkezdet + kijelentő módú ige + már' minta teszi lehetővé. A korpuszban nagyon ritka szerkezet. Néhány példa:

- (6) a. *Rúgott már meg ló?*
b. *Vesztitettem már két saját könyvet el, igen, de még nem találta meg senki sem.*
c. *Kaptak már így el csoportokat, akik ebből élnek?*

8. Szerkezeti fókusz tartalmazó mondatok. Ez gyakoriságát tekintve kiemelkedő, számítógépes azonosíthatóságát tekintve a legproblémásabb mondat típus, mivel gyakorlatilag bármilyen szófajú szó fókuszba kerülhet. A kutatás jelen szakaszában minden olyan posztverbális igekötőt tartalmazó mondatot, amelyet a reguláris kifejezések az előző 7 kategória egyikébe sem tudnak besorolni, fókuszos mondatnak tekintek.

Az egyes mondat típusok arányát a posztverbális korpuszban a 2. ábra szemlélteti. Természetesen itt csak közelítő értékekről beszélhetünk. Érdekes, hogy a +1 pozíciójú igekötők korpuszában a kérdő és/vagy felkiáltó mondatok csak 0,6%-ban vannak jelen, míg +6 pozíció esetén már a mondatok 15,6%-át, +7 esetében pedig 33,3%-át teszik ki (fontos viszont az is, hogy itt már sokkal kevesebb vizsgálható mondat állt rendelkezésre). Ezekben a mondat típusokban gyakoriak az ige és az igekötő közé beszúrt diskurzuspartikulák és indulatszók.

2. ábra: Ige-igekötő szórendű mondatok aránya az egyes pozícióknál⁸

4.3. Jellemzően posztverbális igekötővel álló igék

A korpuszvezérelt vizsgálat felszínre hozta az igekötős igék egy olyan csoportját, amelynél az igekötő jellemzően posztverbális. Ennél a mérésnél olyan igéket vettem figyelembe, amelyek legalább 1000-szer fordultak elő az MNSZ2-ben, és az igekötő minimum 60%-kal gyakrabban állt az ige után, mint előtt (a mérésbe természetesen a 0 pozíció is beleszámított). A 3. táblázat tíz kimagasló találatot tartalmaz.

3. táblázat: *Igék, amelyek jellemzően posztverbális igekötővel állnak (a százalékjel a posztverbális igekötők arányát jelenti az adott ige esetén)*

Ige	%
1. dolgoz fel	98,6
2. tevődik össze	97,7
3. engedhet meg	96
4. áll hozzá	92,6
5. ér el	90,8
6. helyezkedik el	90,8
7. folytat tovább	90,7
8. könyvelhet el	90,7
9. indul ki	89,6
10. ítél meg	88,9

⁸ A progresszív és egzisztenciális mondatok 1% alatti gyakoriságúak, ezért nem szerepelnek az ábrán.

A 3. táblázat igéi között találunk hangsúlykerülő igéket (pl. *tevődik össze, helyezkedik el*), emellett sok esetben gyakori mondatsémáról van szó, amelyben az adott igekötős igét használjuk (pl. *jól/rosszul áll hozzá, abból indul ki*).

4.4. Ige-igekötő távolságok és lehetséges okaik

A 2. táblázat tanúsága szerint a posztverbális igekötők 99,9%-ban közvetlenül vagy egy szónyi távolságban követik a finit igét. Ennek a pszicholingvisztikai magyarázata elsősorban a távolsági hatásban keresendő, miszerint „minél nagyobb a távolság a szöveg alkotóelemei között, annál nagyobb a hiba lehetősége és annál kapacitásigényesebb az összekapcsolás” (Németh (2001: 94)). Alberti (2006: 82) is hasonló gondolatot fogalmaz meg: „Fontos forrása azonban a jelentés-kalkulációnak a lexikonból hozott jelentés is, amit viszont nehezebben felismerhetővé tesz például az, ha az igekötő(szerűen viselkedő elem) eltávolodik az igétől.”

Az igekötők szerepet játszanak az ige irányította mondatfeldolgozásban, argumentumok keresésében, l. Pléh (1998: 133–135), ezért intuitíven is számítani lehetett rá, hogy az ige elhangzása után minél előbb meg kell érkeznie az igekötőnek, amely módosítja az ige jelentését. Különösen igaz ez a *meg, ki, be, fel, le, el* igekötőkre, amelyek nagyon sok igével kombinálhatók. A testesebb, részben idiomatikus igekötők (pl. *agyon, tönkre, ketté*) kevesebb igével állhatnak, az elhangzott kontextusból rendszerint kiszámítható, hogy ezek az igekötők fognak még elhangzani. Ezek távolabb kerülhetnek az igétől (a *tönkre*, ahogy a (4j) példában láttuk, +10 pozícióban is előfordul.)

Fontos lenne magyarázatot adni az adatok 0,1%-ára is, tehát azokra, amelyekben az ige és az igekötő között kettő vagy több szó áll. Két szempontból⁹ elemzem a korpusz adatait:

1) A meta-adatok, főként írott és beszélt nyelvi oppozíció, valamint a stílusregiszter alapján.

2) Fonológiai szempontból, amelyet a szavak hosszának kimérésével lehetett megvalósítani.

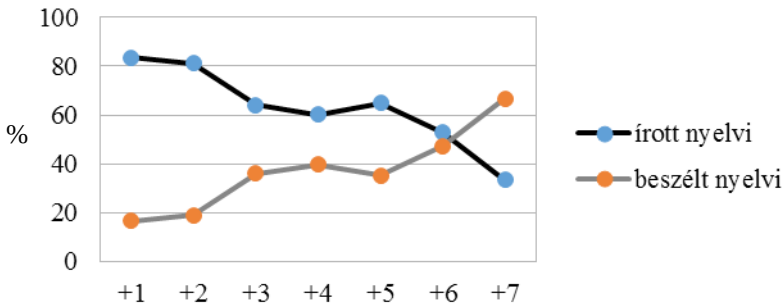
Írott és beszélt nyelvi stílus. A szóbeli megnyilatkozások alapvetően tervezetlenek, spontának az írásbeliekhez képest, így szintaktikailag kevésbé szabatosak, vö. Goody (1987: 258–289). Ezért arra számítunk, hogy a szélsőbb pozíciós igekötőt tartalmazó mondatok többsége eredetileg szóban hangzott

⁹ Érdemes lenne szemantikai szempontból is megvizsgálni a posztverbális igekötős igéket, mert intuitívan az is szerepet játszhat az igekötő eltávolodásának mértékében, hogy szemantikailag mennyire transzparens az adott igekötős ige. Ennek megvalósítása szisztematikusan, számítógépes módszerekkel egyelőre túl nagy vállalkozásnak tűnt.

el. Az MNSZ2 meta-adatai segítségével viszonylag egyszerűen lehetett automatikus vizsgálatot végezni azzal kapcsolatban, hogy melyik igeikötői pozícióra milyen szövegtípus jellemző. A szövegtípusra vonatkozó adatokat a következő kategóriákba rendeztem:

1) **Írott nyelvi:** sajtó, személyes (ezek jellemzően internetes blogok és fórumhozzászólások), tudományos, szépirodalom (külön a próza és a vers), hivatalos (többnyire jogszabályok).

2) **Beszélt nyelvi:** rádióban elhangzott szöveg, felszólalás. A 3. ábra azt mutatja be, hogy az egyes pozícióknál milyen arányban reprezentáltak az írott, illetve beszélt nyelvi szövegek.

3. ábra: Írott és beszélt nyelvi szövegek százalékos aránya pozíciónként

Az adatok értelmezéséhez tudni kell, hogy a teljes MNSZ2-ben a beszélt nyelvi adat nagyon kevés, vö. Oravecz és mtsai (2014): a rádiós szövegek a teljes szövegállomány 5,4%-át alkotják, és ha a hivatalos szövegek felét szóban elhangzottként tekintjük, a végeredmény akkor sem több 9,4%-nál. A +1 pozíció szövegtípus szerinti megoszlása még nem tér el nagyban a teljes MNSZ2-től: lényegesen több írott szöveg a forrása (83,55%), mint beszélt nyelvi (16,45%). A beszélt nyelvi szövegek aránya viszont folyamatosan nő: minél távolabbi igeikötő-pozíciót vizsgálunk, annál valószínűbb, hogy szóban hangzott el a forrásmondat. A +7 pozíciónál már a mondatok kétharmada szóbeli, egyharmada írott szövegből származik. Alább a (7a-c) mondatrészek országgyűlési felszólalásban, a (7d-f) példák rádióműsorban hangzottak el:

- (7) a. **tette** a minisztérium ezt a pályázati felhívást **közzé**
 b. **került** talán ebben a jogharmonizációs folyamatban **elő**
 c. **támasztom** ezt a tőlem talán szokatlan megfogalmazást **alá**
 d. **dobja** valakinek az egyéniségét a hullámhegyre **fel**

e. **merül** ez a kérdés ilyen sarkallatosan **föl**

f. **járulhatott** Ön szerint ehhez a szörnyű tethez **hozzá**

Az írásbeli szövegek esetében a szépirodalom mutat monoton növekedő tendenciát: míg +1 pozícióban a mondatok 6,32%-a származik irodalmi műből, +6 pozíció esetén ez az érték már 51,72%. Azt mondhatjuk tehát, hogy a szöveg típus és a posztverbális igekötő lehetséges eltávolodása összefüggenek: szerkesztetlen, főleg szóban elhangzott szöveg, valamint művészen szerkesztett irodalmi szövegek esetén valószínűbb, hogy az igekötő eltávolodik a finit igtől.

Fonológiai tényezők. Otto Behaghel német nyelvész a *Deutsche Syntax* negyedik kötetében öt törvényt – pontosabban tendenciát – fogalmazott meg, amelyekkel magyarázatot kívánt adni a szavak és frázisok mondatbeli elhelyezkedésére. A tendenciák Behaghel (1932: 4–8) alapján röviden a következők:

1. Az értelmükben szorosan összetartozó összetevők a mondatban is egymás mellett állnak (pl. *sehr schön* 'nagyon szép').

2. Az új vagy fontosabb információ később hangzik el, mint ami kevésbé fontos vagy már ismert.

3. A megkülönböztető megelőzi a megkülönböztetettet (pl. a határozószó megelőzi a melléknévet, melléknévi igenevet, amelyre vonatkozik).

4. A rövidebb összetevő megelőzi a hosszabbat, ha ezt szintaktikai szabály nem gátolja.¹⁰

5. A hangsúlyos és hangsúlytalan szavak jellemzően váltakozva követik egymást (pl. *ein lieber alter Freund* 'egy kedves, régi barát' a németben hangsúlytalan–hangsúlyos–hangsúlytalan–hangsúlyos sémát követ.)

É. Kiss (2007) amellet érvel, hogy a 4. tendencia – a növekvő összetevők törvénye – a magyarban az ige utáni mondatszakaszra érvényes, az ige utáni, alapvetően szabad szórendet befolyásolja az, ha az igt követő összetevők fonológiaiailag különböző súlyúak. Ezt többek között a (8) példával szemlélteti. Az ideális sorrend a (8)-ban finit ige után az 'igekötő, határozó, tárgy', egyéb kombinációk legalábbis szokatlanul hangzanának.

(8) *János sértette meg nagyon Éva nagyapját.*

¹⁰ Ezt a jelenséget Pāṇini, a 4. században élt szanszkrit grammatikus is felismerte, a szakirodalomban Pāṇini törvényeként is hivatkoznak rá, vö. Cooper–Ross (1975: 71), O'Connor (1978: 97–99). Ő a szanszkrit szóösszetételek vonatkozásában figyelte meg azt a tendenciát, hogy két összetételi tag közül jellemzően a rövidebb kerül előrébb.

A bemutatott tendencia jól látszik a posztverbális igekötőt tartalmazó mondatok esetében. A mérést a következőképp végeztem el: Az olyan mondatokban, amelyek +1, +2 és +3 pozícióban tartalmaztak igekötőt, kimértem az ige után álló három szó hosszát (karakterzámban), és átlagoltam az egyes pozíciók hossz-értékeit. Az eredményeket a 4. táblázat foglalja össze.

4. táblázat: A növekvő összetevők törvénye – számokban

Igekötő helye	Szavak átlaghossza (+1-től +3-ig)			Gyakoriság (%)	A finit ige és az igekötő közt álló gyakori szavak
+1	2,8	4,1	4,9	97,98	∅
+2	3,0	3,2	4,5	2,13	-e, is, már, csak, még ...
+3	3,3	5,2	4,1	0,07	egy kicsit, én is, -e majd ...

A nagyon gyakori (97,98 százalékos), +1 pozíciójú igekötőt tartalmazó mondatokban az igekötő átlagosan 2,8 karakter hosszú, az ezt követő szavak 4,1, majd 4,9 hosszúak. A növekvő összetevők törvénye a +2 pozíciós igekötők esetében is érvényes: az átlagosan 3,2 hosszú igekötőt annál valamivel rövidebb szó (3,0) előzi meg, és lényegesen hosszabb követi (4,5). A tendencia +3 pozíciós igekötők esetén már érvényét veszti: az átlagosan 4,1 hosszúságú igekötőt nála hosszabb szó előzi meg. Fontos észrevennünk, hogy ez a helyzet csak nagyon kevés mondatban áll fenn, a +3 pozíciós igekötők a posztverbális eseteknek mindössze 0,07 százalékát alkotják.

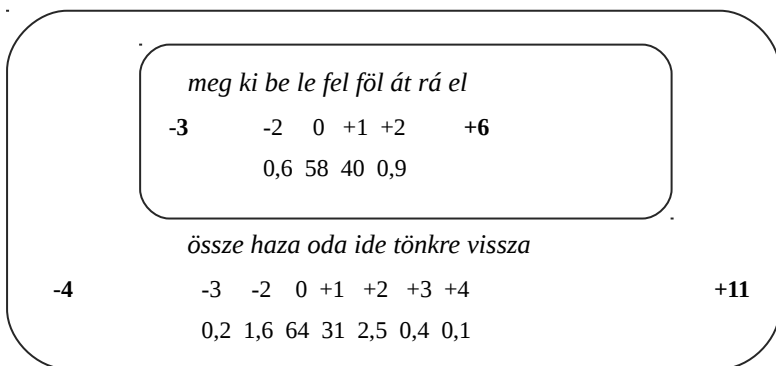
Igazolható tehát, hogy a magyarban az ige utáni szabad szórend esetén a fonológia hat a szintaxisra, és az egyes mondatösszetevők sorrendjét befolyásolja a fonológiai súlyuk.

5. Új szempont a centrum-periféria modellhez

A 2. fejezetben láthattuk, milyen nehézségeket okoz az igekötő-állomány meghatározása, és szó volt arról, hogy egy ilyen elmosódott határokkal bíró kategóriát célszerűbb lehet egy prototipikusági skálán értelmezni. Forgács (2005) nyelvtörténeti szempontból határozza meg az igekötők centrum és periféria csoportjait. A centrumban a prototipikus igekötők állnak, amelyek grammatikalizált, ősi igekötők (a csoport legtipikusabb példája a *meg*, amely már irányjelölő funkcióval sem bír). A külsőbb körökben az olyan szavak állnak, amelyek még kevésbé haladtak előre az igekötővé válás útján, nehezen különíthetők el egyes névutóktól, határozószóktól (pl. *haza, vissza*). Kerekes (2011) Forgácséhoz hasonlóan az igekötőség fokozatossága mellett érvel. E

két megközelítéshez szolgáltatnak újabb szempontot az itt bemutatott korpuszmérések.

A finit igéhez képest elfoglalt helyük alapján kirajzolódtak az igekötők különböző csoportjai, amelyek közül az igéhez legközelebbi halmazt (centrum) valamint a legtávolabbit mutatja be a 4. ábra.¹¹

4. ábra: Az igekötők centrum–periféria modellje a finit igéhez viszonyított pozíció szerint.

Az előjeles számok a pozíciót jelzik, az alattuk láthatók pedig azt, hogy milyen arányban (%) képviselteti magát az igekötőcsoport az adott pozícióban.

A centrum tagjait a *meg, ki, be, le, fel, föl, át, rá, el* alkotják. Esetükben azt találjuk, hogy vannak ugyan szélsőbb előfordulásai, de ezek egy-két példára korlátozódnak. Közös bennük az is, hogy ezek a leggyakoribb igekötők, a jelenlétük mégis szinte csak a preverbális pozícióra és a +1-re szorítkozik. Az eloszlásukat tekintve is összetartanak: 58%-ban közvetlenül preverbálisan, 40%-ban közvetlenül posztverbálisan állnak.

Az ígétől legtávolabb az *össze, haza, oda, ide, tönkre, vissza* igekötők kerülhetnek. Az eloszlásuk szintén nagy hasonlóságot mutat: a közvetlenül preverbális pozíció 64, a közvetlenül posztverbális 31 százalékot tesz ki.¹² A kapott eredmények egy egész más szempont alapján nagyon hasonló centrum–periféria elrendezést mutatnak, mint a nyelvtörténeti alapú skálázás.

¹¹ Mind a 80 igekötő részletes adatait l. Kalivoda (2016: 37–38).

¹² Kivételt képez az *ide*, amely főleg felszólító mondatokban fordul elő, emiatt a +1 pozíciója 56,8%-os.

Összegzés

A korpuszvezérelt módszerű kutatás elméleti és gyakorlati szempontból is hasznosnak bizonyult. Elméleti téren a posztverbális igekötők disztribúciója hozott újdonságot. Egyrészt láttuk, hogy szóbeli közlésekben jobban eltávo-
lodik az igétől az igekötője, mint szerkesztett, írott szövegekben. Másrészt számszerűsíteni lehetett azt, hogy a növekvő összetevők törvénye mennyire érvényes a magyar mondatok posztverbális szakaszára. A kutatás új szempon-
tot valósított meg az igekötők prototípus-elméleti vizsgálatában.

A korpuszmérés eredményei hozzájárultak az ANAGRAMMA elemző VFRAME keresőeljárásának kialakításához, amely az ige vonzatkeretének egyértelműsítését végzi, l. Indig–Vadász (2016), Vadász–Kalivoda–Indig (2017). Az igekötős igék gyakorisági adatai pedig a MANÓCSKA integrált igei vonzatkeret adatbázis részét képezik, l. Indig (2017)¹³.

Hivatkozások

- Alberti Gábor 2006. *A magyar mondattan elmélete és gyakorlata generatív megközelítésben III. A háttérelmélet*. Pécs, Pécsi Tudományegyetem.
- Behaghel, Otto 1932. *Deutsche Syntax IV*. Heidelberg, Carl Winters.
- Cooper, William E. – Ross, John Robert 1975. World order. In Robin E. Grossman – L. James San – Timothy J. Vance (eds.) *Papers from the Parasession on Functionalism*. Illinois, Chicago, Chicago Linguistic Society, 63–111.
- É. Kiss Katalin 1992. Az egyszerű mondat szerkezete. In Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan. I. Mondattan*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 74–160.
- É. Kiss Katalin 2003. Mondattan. In É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter (szerk.) *Új magyar nyelvtan*. Budapest, Osiris Kiadó, 1–126.
- É. Kiss Katalin 2007. Az ige utáni szabad szórend magyarázata. *Nyelvtudományi Közlemények* 104: 124–152.
- Forgács Tamás 2005. Grammatikalizálódás az igekötők körében. In Oszkó Beatrix – Sipos Mária (szerk.) *Uráli grammatizáló*. Budapesti Uráli Műhely 4, Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 88–116.
- Goody, Jack 1987. *The Interface Between the Written and the Oral*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Imrényi András 2011. *A magyar mondat viszonyhálózati modellje*. Ph.D. disszertáció, Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar.
- Indig Balázs – Laki László – Prószekey Gábor 2016. Mozaik nyelvmodell az AnaGramma elemzőhöz. In Tanács Attila – Varga Viktor – Vincze Veronika (szerk.) *XII. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia*. Szeged, 2016. 01. 21–22., 260–270.

¹³ Az adatbázis a következő erőforrásokat használja: Sass–Váradi–Pajzs–Kiss (2010), Sass (2015), Kornai–Nemeskey–Recski (2016), Kalivoda (2016).

- Indig Balázs – Vadász Noémi 2016. Window in Human Parsing – How Far can a Preverb Go? *Tenth International Conference on Natural Language Proceedings (HrTAL2016)*. Dubrovnik, Horvátország, 2016. 09. 29-30. Elfogadva, nyomtatás alatt.
- Indig Balázs 2017. *Manócska – integrált igei vonzatkeret adatbázis*. Elérhető: <https://github.com/ppke-nlpg/manocska>.
- Jakab István 1976. A magyar igekötők állományi vizsgálata. *Nyelvtudományi Értekezések 91*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- J. Soltész Katalin 1959. *Az ősi magyar igekötők*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Kalivoda Ágnes 2016. *A magyar igei komplexumok vizsgálata*. Mesterszakos szakdolgozat. Budapest, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar.
- Kerekes Judit 2011. Az igekötők meghatározásának problémái. In Gécseg Zsuzsanna (szerk.) *LingDok 10. Nyelvészdoktoranduszok dolgozatai*. Szeged, JATEPress, 109–130.
- Kiefer Ferenc – Ladányi Mária 2000. Az igekötők. In Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan. III. Morfológia*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 453–518.
- Komlósy András 1992. Régensek és vonzatok. In Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan. I. Mondattan*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 299–527.
- Kornai András – Nemeskey Dávid Márk – Recski Gábor 2016. Detecting optional arguments of verbs. *Proceedings of the 10th International Conference on Language Resources and Evaluation (LREC 2016)*.
- Németh Dezső 2001. A munkamemória szerepe a mondatmegértésben. In Pléh Csaba – Lukács Ágnes (szerk.) *A magyar morfológia pszicholingvisztikája*. Budapest, BIP – Osiris, 83–118.
- O’Connor, Michael Patrick 1978. *Hebrew Verse Structure, Volume 1*. Indiana, Winona Lake, Eisenbrauns.
- Oravecz Csaba – Várad Tamás – Sass Bálint 2014. The Hungarian Gigaword Corpus. *Proceedings of LREC 2014*, 1719–1723.
- Pais Dezső 1959. Az igekötők mivoltához és keletkezéséhez. *Magyar Nyelv 55*: 181–184.
- Peredy Márta 2011. Az ige-igekötő sorrend a Jókai-kódexben. In Bakró-Nagy Marianne – Forgács Tamás (szerk.) *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VI*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, 181–197.
- Pléh Csaba 1998. *A mondatmegértés a magyar nyelvben. Pszicholingvisztikai kísérletek és modellek*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Sass Bálint – Várad Tamás – Pajzs Júlia – Kiss Margit 2010. *Magyar igei szerkezetek – A leggyakoribb vonzatok és szókapcsolatok szótára*. Budapest, Tinta Kiadó.
- Sass Bálint 2011. *Igei szerkezetek gyakorisági szótára – egy automatikus lexikai kinyerő eljárás és alkalmazása*. Ph.D. disszertáció, Budapest, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Információs Technológiai és Bionikai Kar.

- Sass Bálint 2015. 28 millió szintaktikailag elemzett mondat és 500000 igei szerkezet.
In Tanács Attila – Varga Viktor – Vincze Veronika (szerk.) *XI. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia (MSZNY2015)*. Szeged, JATEPress, 303–308.
- Vadász Noémi – Kalivoda Ágnes – Indig Balázs 2017. Ablak által világosan – Vonzatkeret-egyértelműsítés az igekötők és az infinitívuszi vonzatok segítségével. *XIII. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia (MSZNY2017)*. Szeged, 2017. 01. 26-27., Szeged, Szegedi Tudományegyetem, 3–12.

A SI KLITIKUM HASZNÁLATA MAGYAR NYELVTANULÓK OLASZ KÖZTESNYELVÉBEN

Horváth Csaba

Bevezetés

A magyar anyanyelvű nyelvtanulók újlatin nyelvek tanulásakor találkoznak az úgynevezett **visszaható igék** problémájával. Ezek olyan igék, melyeknek kötelező eleme a „visszaható névmás”, egy olyan klitikum, melyet személyben és számban egyeztetni kell az igével, és mely jellemzően az ige által megjelölt cselekvés reflexivitását jelzi. Ez az indikátor az olaszban a *si* klitikum, ennek elsajátításával foglalkozik a jelen tanulmány.

A jelenség megértése magyar anyanyelvűeknek két okból is problémát okozhat: az egyik az, hogy a magyarban, az újlatin nyelvekkel, valamint egyéb indoeurópai nyelvekkel (pl. német, orosz) ellentétben, nincsen egyértelmű morfológiai indikátora a reflexivitásnak, l. pl. Rákosi (2006). A másik ok abban rejlik, hogy az említett indoeurópai nyelvek ezt az úgynevezett reflexív morfológiát más szerkezetek kifejezésére is használják: ilyenek például a pszichológiai állapotok vagy az antikauzativitás.

Magyar anyanyelvűek olasz köztesnyelvének vizsgálata abból a szempontból fontos feladat, hogy bár a hazai olasztanításnak évszázados hagyománya van, vö. Nyitrai (2002), nyelvészeti szempontú kutatásból ezidáig kevés látott napvilágot. Magyar részről Gál (2015) PhD-disszertációjában nyelvpedagógiai célzatú hibagyűjteményt mutat be a magyar L1 és az angol L2 hatásáról olasz L3 írott produktumokban. Olasz résztől kiemelendő Cacchione (2011) esettanulmánya agglutináló nyelveket (török, magyar) beszélő diákok olasz köztesnyelvről, illetve Onesti (2016) korpuszelemzésen alapuló monográfiája, melyben kifejezetten magyar anyanyelvű diákok írásos munkáit vizsgálja köztesnyelvi szempontból.

Jelen tanulmány a következőképpen épül fel: az első két fejezetben bemutatom az olasz *si* klitikum használatát, valamint azt, hogy különböző nyelvészeti elméletek, iskolák hogyan magyarázzák a *si*-vel képzett, reflexív morfológiájú szerkezetek szintaktikai felépítését. A harmadik fejezet összefoglalja az olasz *si* elsajátítását érintő eddig fontosabb kutatásokat, tanulmányokat. A negyedik fejezetben egy általam végzett kérdőíves felmérésről számolok be: magyar anyanyelvű egyetemi hallgatók körében vizsgálom a *si* klitikum

használatát különböző típusú igéknél. A kísérlet és az egész tanulmány összegzését az ötödik fejezet tartalmazza.

1. A *si* klitikum használata az olaszban

Az olaszban, a többi újlatin nyelvhez hasonlóan, a *si* klitikum változatos funkciókat lát el. Az (1) és (2) példák két olyan használatát mutatják be, melyeket a továbbiakban nem elemzünk: a *si* ezekben a szerkezetekben valenciacsökkentő elem, csak harmadik személyben fordulhat elő, és az általános alany (1), illetve a passzivitás (2) kifejezésére szolgál.

- (1) *Si va al lavoro presto*
IMPERS megy.PRES.3SG PREP munka korán
'Az ember korán megy munkába.'
- (2) *Qui si parla l'italiano*
itt PASS beszél.PRES.3SG ART olasz
'Itt beszélnek olaszul.'

Mivel ezek a szerkezetek produktívak, használatuk feltételezésünk szerint nem okoz különösebb gondot a *si* használatának elsajátításában. Ezt támasztja alá, hogy Berretta (1986) olasz klitikumok elsajátítását vizsgáló kutatásában az (1) és (2) példákban bemutatottak jelennek meg leghamarabb a *si*-vel képzett szerkezetek közül.

A *si* használatának harmadik csoportját az különbözteti meg az eddig bemutatott kettőtől, hogy a *si* klitikum első és második személyben is megjelenhet, valamint számban és személyben egyeztetve van az alannyal. A *si* paradigmája ilyenkor a következő: *mi, ti, si, ci, vi, si*. A továbbiakban is a *si* kifejezéssel magára a klitikumra fogok utalni, nem csupán harmadik személyű alakjaira.

A *si*-vel képzett szerkezetek felosztását (3a-h) Fratter (2011) munkája alapján mutatom be.

- (3) a. *Il bambino si lava*
ART fiú REFL mos.PRES.3SG
'A fiú mosakszik.'
- b. *Aldo e Mario si litigano*
Aldo és Mario REFL veszekszik.PRES.3PL
'Aldo és Mario veszekednek.'
- c. *Il bambino si abbottona la giacca*
ART fiú REFL begombol.PRES.3SG ART kabát
'A fiú begombolja a kabátját.'

- d. *Rosa e Gino si danno dei baci*
Rosa és Gino REFL ad.PRES.3PL PREP csók.PL
'Rosa és Gino puszikat adnak egymásnak.'
- e. *Noi ci addormentiamo*
PRNOM.1PL REFL elaltat.PRES.1PL
'Elalszunk'
- f. *Mi mangio un bel gelato!*
REFL eszik.PRES.1SG ART.INDET szép fagyalt
'Bekapok egy jó kis fagyit!'
- g. *La porta si chiude*
ART ajtó REFL bezár.PRES.3.SG
'Az ajtó becsukódik'
- h. *Andrea si accorge del cane*
Andrea REFL észrevesz.PRES.3SG PREP kutya
'Andrea észreveszi a kutyát.'

A legjellegzetesebb alosztályok a valódi reflexív és reciprok szerkezetek (3ab), valamint a tárgy redukciójával képzett reflexív és reciprok szerkezetek (3cd). A (3e)-hez hasonló szerkezeteket sokszor a (3a) alosztályába tartozóként elemzik – én is így fogom tekinteni őket –, mivel ezeknek is van tranzitív párjuk; ugyanakkor szemantikailag jelentésük nem reflexív (az alany nem saját magán hajtja végre a cselekvést): Fratter (2011) ezeket unakkuzatív névmási kifejezéseknek hívja. A (3f) példa egy megnövelt érzelmi töltetű kifejezést mutat be, a (3g) pedig egy antikauzatív igét, melynél nem az alany okozza a cselekvést, hanem valamely külső erő. A (3h) egy inherens reflexív ige, melynek nincsen tranzitív párja, minden esetben kötelezően reflexív morfológiával használatos. Mivel ezek a fajta igék jellemzően lelki, pszichológiai állapotokat jelölnek, pszichológikus igéknek is nevezik őket.

A fenti típusok közül a továbbiakban a valódi reflexív, az antikauzatív és az inherensen reflexív szerkezetekkel fogok foglalkozni. Fontos kiemelni, hogy az „inherensen reflexív” kifejezést arra a típusra használom a tanulmány során, melyben a reflexív morfológia kötelező az ige minden előfordulásánál. A máshol, pl. Rákosi (2006)-ban használatos „inherensen reflexív” igékre a „valódi reflexív” terminust alkalmazom.

2. Nyelvészeti megközelítések a *si* elemzéséhez

Az utóbbi évtizedekben számos nyelvészeti elmélet foglalkozott a reflexív morfológiával jelölt igék viselkedésével. A szakirodalom áttekintése során két nagyobb csoportot különíthetünk el az igei argumentumszerkezet szerint. Az

első csoportba azok a magyarázatok tartoznak, melyek szerint a *si*, hasonlóan a tárgyi klitikumokhoz, az ige argumentuma. A másik csoport ezzel ellentétben a *si* klitikumot valenciacsökkentő elemként elemzi, mely tehát nem argumentuma az igének. De Alencar–Kelling (2005) terminusával a két csoportot **tranzitív hipotézisnek** és **intranszítív hipotézisnek** nevezem.

2.1. A tranzitív hipotézis

A kormányzás és kötés-elméletben a reflexív klitikumot anaforikus névmásként elemzik, mely kötelezően koreferens az őt kötő SN-nel, l. pl. Graffi (1994), Haegeman (1991). Így az újlatin *si*-hez hasonló anaforikus elemek az alany és a tárgy koreferenciáját mutatják. Eszerint a (4ab) példához hasonló szerkezeteknek ugyanaz a szintaktikai mélyszerkezetük.

- (4) a. *La mamma lava il bambino*
ART anya mos.PRES.3SG ART gyerek
'Az anya mosdatja a gyereket.'
- b. *La mamma si lava*
ART anya REFL mos.PRES.3SG
'Az anya mosakszik.'

Manzini (1986) a névmási tulajdonságokból kiindulva egységes magyarázatot kínál az olasz *si* összes használatára: eszerint a *si* minden előfordulásában igei argumentum, egy NP-t helyettesítő anaforikus elem.

De Alencar–Kelling (2005) is tranzitívan, lexikai-funkcionális keretben értelmezi az újlatin *si* elemet. Tanulmányukban a reflexív szerkezeteket szemantikailag tranzitívként elemzik; ezzel ellentétben az antikauzatív szerkezet elméletük szerint szemantikailag intranszítív, a *si* itt expletív OBJ funkcióval bír.

2.2. Az intranszítív hipotézis

Először Kayne vetette fel 1975-ben (idézi Grimshaw (1982)), hogy a *si*-vel képzett szerkezetek viselkedésére egy tisztán pronominális elemzés nem adhat kielégítő magyarázatot. Grimshaw (1982) ehelyett amellet érvel a francia *se*-ből kiindulva, hogy a klitikum az ige valenciacsökkenését mutatja, azaz annak jelzésére szolgál, hogy az ige egyik argumentuma nem képes részt venni szintaktikai műveletekben. Amennyiben elfogadjuk ezt az elméletet, a következő kérdés merül fel: melyik argumentum nem jelenik meg a felszínen?

A kérdésre az első választ az úgynevezett **unakkuzatív hipotézis** adja, l. pl. Grimshaw (1982, 1990) és Cinque (1988). Az elmélet szerint a reflexív klitikum jelenléte a logikai alany felfüggesztését jelzi, miáltal a főige unakkuzatív lesz. Ezt az elemzést támasztja például alá az (5a-c) példa: az összetett igeidőkben a reflexíven jelölt olasz igék az unakkuzatív igékhez hasonlóan az *essere* segédigét választják, míg az unergatív igék segédigéje az *avere*.

- (5) a. *Mario si è lavato*
Mario REFL AUX.E.3SG mos.PART
'Mario megmosakodott.'
- b. *Mario è arrivato*
Mario AUX.E.3SG érkezik.PART
'Mario megérkezett.'
- c. *Mario ha telefonato*
Mario AUX.A.3SG telefonál.PART
'Mario telefonált.'

A fentiekkel ellentétben az **unergatív hipotézis** szerint a reflexív morfológia a belső argumentum, a tárgy felfüggesztését jelöli, l. pl. Reinhart–Siloni (2004, 2005). A (6a-c) példa ennek alátámasztására a *ne*-kliticizáció esetét mutatja be az olaszban. A genitívusi-partitívusi értelmű *ne* partikula csak tárgyi pozícióból képes a kliticizációra.

- (6) a. *Ne sono arrivati tre*
GP AUX.E.3PL érkezik.PART három
'Hárman érkeztek közülük.'
- b. **Ne hanno telefonato tre*
GP AUX.A.3PL telefonál.PART három
'Hárman telefonáltak közülük.'
- c. **Se ne sono vestiti tre*
REFL GP AUX.E.3PL öltözik.PART három
'Hárman öltözködtek közülük.'

Látható, hogy mindkét megközelítés magyarázatot ad a reflexíven jelölt szerkezetek néhány tulajdonságára, de nem az összesre. Alsina (1996) lexikális-funkcionalista keretben elemzi a jelenséget, és arra a következtetésre jut, hogy a reflexivizáció során az ÁGENS és PÁCIENS tematikus szerepek egyetlen nyelvtani funkcióba képeződnek le, a reflexív klitikum ennek a jelölésére szolgál.

Alsina (1996) magyarázata így egyetlen *si*-vel jelölt szerkezetet feltételez. Ugyanakkor elmélete nem ad kielégítően számot arról, mi okozza a különböző reflexív morfológiájú szerkezetek eltérő szintaktikai tulajdonságait. Ahogy a későbbiekben látni fogjuk, a reflexív szerkezetek különbözőségét támasztja alá az is, hogy bizonyos típusok szisztematikusan korábban, mások később jelennek meg az idegennyelv-elsajátítás során. Ezért a tanulmányban közvetten a tranzitív hipotézis alátámasztására kívánok empirikus bizonyítékkal szolgálni.

3. Korábbi kutatások a *si* idegennyelvi elsajátításáról

Ebben a fejezetben bemutatom azokat a főbb kutatásokat, melyek a *si*-vel képzett szerkezetek elsajátítására irányultak. Fontos látnunk, hogy az eddigi vizsgálatoknak melyek voltak a főbb célkitűzései, eredményei, hiszen ez teszi lehetővé a következő fejezetben bemutatandó vizsgálatomban kapott eredmények megfelelő értelmezését.

Miličević (2007) angol és szerb anyanyelvű nyelvtanulók bevonásával vizsgálja a „súlytalan” (*light*) és „súlyos” (*heavy*) reflexív és reciprok jelölés elsajátítását az olaszban. Az (7ab) példa a „súlytalan” és „súlyos” reflexív, a (8ab) a reciprok jelölést mutatja be.

- (7) a. *Mario si veste*
 Mario REFL.3SG öltöztet.PRES.3SG
 ‘Mario öltözik.’
- b. *Mario veste se stesso*
 Mario öltöztet.PRES.3SG REFL.3SG ugyanő
 ‘Mario EGYEDÜL öltözik.’
- (8) a. *Mario e Lucia si baciano*
 Mario és Lucia REFL.3PL csókol.PRES.3PL
 ‘Mario és Lucia csókolóznak.’
- b. *Mario e Lucia si baciano*
 Mario és Lucia REFL.3PL csókol.PRES.3PL
l’ uno l’ altro.
 ART egy ART másik
 ‘Mario és Lucia EGYMÁSSAL csókolóznak.’

Miličević Haspelmath (2005) reflexív és reciprok kontinuumelméletéből indul ki. Eszerint minél ritkábban használatos egy ige reflexív vagy reciprok jelentésben, annál valószínűbb, hogy a súlyos jelölést választja. Miličević azt mutatja be, hogy az L1-ben jelen lévő reflexív jelölés miként befolyásolja az

olasz reflexív és reciprok alakok elfogadhatóságát. Mivel az angolban nincs külön súlytalan jelölés, ezért az angol anyanyelvű nyelvtanulók az esetek többségében hasonló mértékben fogadják el a reflexív morfológiájú igéket, függetlenül attól, hogy hol helyezkednek el a reflexív/reciprok kontinuumon. A szerb nyelvtanulóknak ezzel szemben azok az igék okoznak nehézséget, melyek az olaszban súlytalan, míg anyanyelvükben súlyos jelölést vesznek inkább fel.

Fratter (2011) másfajta *si*-vel képzett szerkezeteket is bevon vizsgálatába. A lexikai leképezés elméletéből kiindulva arra a következtetésre jut, hogy az idegennyelv-elsajátításban a reflexív morfológia a harmadik szinten, a nem-default leképezés szintjén jelenik meg. Különböző anyanyelvű nyelvtanulók bevonásával végzett vizsgálatában a (9) példában látható elsajátítási sorrendet vázolja fel:

- (9) reflexív szerkezet a tárgy redukciójával > reciprok szerkezet a tárgy redukciójával > reflexív és reciprok szerkezetek az OBL redukciójával > unakkuzatív pronominális szerkezetek expletív *si*-vel > reflexív szerkezetek megnövelt érzelmi töltettel > antikauzatív *si*-szerkezetek

Fontos kiemelni a fenti sorrenddel kapcsolatban, hogy az inherensen reflexív szerkezetek nem kapnak benne helyet: az elmélet szerint ezek helyes használata csak a nyelvtanuló lexikális tudásától függ, ugyanis a *si* nélkül nem jelennek meg.

Fratter (2011) kutatásának egyértelmű pozitívuma, hogy az idegennyelv-elsajátításban felmerülő nehézségeket képes visszavezetni a szintaktikai szerkezetek, leképezések bonyolultságára. Ugyanakkor elméletének problematikus eleme, hogy nem tárgyalja a *si*-t nem igénylő antikauzatív szerkezetek kérdését, illetve hogy az anyanyelvi transzfernek sem tulajdonít jelentőséget.

Az eddig említett két kutatással szemben Pona (2009) a *si* klitikum hibás, hiperkorrekt alkalmazását is vizsgálja. Különböző olasz dialektusok példáján mutatja be, hogy az univerzális nyelvten keretein belül elképzelhető például a dativus *si*-vel történő kifejezése. Ami a jelen dolgozat szempontjából érdekes, az a *piacere* 'tetszik' ige hibás használata, mely egyébként magyar nyelvtanulók olasz köztesnyelvében is gyakori jelenség. A (10a) példa egy helyes olasz mondatot mutat be, a (10b) pedig a *si* téves nyelvtenulói használatát *piacere* mellett. Pona (2009) feltételezése szerint a *si* itt is dativusi funkciót tölt be; a nyelvtenulói megnyilatkozásokban pedig megjelenhet előtte a nominativusi személyes névmás is.

- (10) a. *Gli piace la pizza*
 CL.DAT.3SG.M tetszik.PRES.3SG ART pizza
 'Szereti a pizzát.'
- b. **(Lui) si piace la pizza*
 PRNOM.3.SG.M REFL tetszik.PRES.3SG ART pizza
 'Szereti a pizzát.'

Ugyanakkor azt sem állíthatjuk, hogy a **si piace* egyértelműen reflexív morfológiával lenne használatos, hiszen a helyesen használt első és második személyű *mi piace, ti piace* esetében nincs egyeztetve a klitikum és az alany. Elszigetelt esetről lévén szó, melyet jellemzően formulaként sajátítanak el a nyelvtanulók, ezzel a későbbiekben nem foglalkozunk.

Az antikauzatív szerkezetek vizsgálata miatt Montrul (1997) munkájáról is szót kell ejtenünk. Bár a spanyol nyelv elsajátítását vizsgálja angol és török anyanyelvű nyelvtanulók körében, a spanyol *se-re* vonatkozó megállapításai átvihetők az olaszra is. A spanyolban, az olaszhoz hasonlóan, a tranzitív-antikauzatív igepárok antikauzatív tagja gyakran – ám nem minden esetben – reflexív morfológiával használatos (11a-c), míg a nem váltakozó tranzitív igéknél ez nem lehetséges (11d-f).

- (11) a. *El ladro rompió la ventana*
 ART tolvaj tör.PERF.3SG ART kirakatüveg
 'A tolvaj betörte a kirakatüveget.'
- b. *La ventana se rompió*
 ART kirakatüveg REFL tör.PERF.3SG
 'A kirakatüveg betört.'
- c. **La ventana rompió*
 ART kirakatüveg tör.PERF.3SG
 'A kirakatüveg betört.'
- d. *El artista pintó el cuadro*
 ART művész fest.PERF.3SG ART kép
 'A művész megfestette a képet.'
- e. **El cuadro se pintó*
 ART kép REFL fest.PERF.3SG
 'A kép megfestődött.'
- f. **El cuadro pintó*
 ART kép fest.PERF.3SG
 'A kép megfestődött.'

Montrul eredményei azt sugallják, hogy az angol anyanyelvű nyelvű tanulóknak inkább a (11c) és (11f) példákhoz hasonló szerkezeteket fogadják el, míg a török anyanyelvűek a (11b) és (11e) típusúakat. Ez azzal magyarázható, hogy az angolban, a törökkel ellentétben nincs jelölve az antikauzativitás. Az, hogy nem alternáló tranzitív igéknel is elfogadhatónak ítélték a (10ef) típusú alakokat, annak tudható be, hogy az anyanyelvi transzfer a morfológiát jobban érinti, mint a szintaxist.

4. Kísérlet

Az eddigi elméleti részben tárgyaltak alátámasztására, kiegészítésére egy kérdőív vizsgálatban kutattam a *si*-vel jelölt szerkezetek használatát. A kísérletben a következő kérdésekre kerestem a választ:

A *si*-vel képzett szerkezetek mennyire a célnyelvi normának megfelelően jelennek meg magyar anyanyelvű nyelvű tanulóknak olasz L2 köztesnyelvben? Ez miképpen egyeztethető össze az eddigi kutatások eredményeivel?

Az egyes *si*-vel képzett szerkezetek közül melyek jelennek meg alacsonyabb nyelvi szinteken helyesen? Felfedezhető-e a *si* hiperkorrekt használata?

Mennyire függ össze a reflexív morfológia ismerete, megfelelő használata a nyelvtudás általános, tesztek segítségével mérhető szintjével?

4.1. Résztevők

A vizsgálatban 98 olasz szakos egyetemi hallgató vett részt. A résztvevők között alap- és mesterszakos, olasz major és minor szakos hallgatók egyaránt megtalálhatók. Olasz anyanyelvű, illetve magyar-olasz kétnyelvű hallgatók nem szerepeltek a mintában. A heterogén minta így egy keresztmetszeti kutatást tett lehetővé, ahol a különböző nyelvi szinteken álló nyelvű tanulóknak válaszaiból az egyes szerkezetek elsajátításának sorrendjére is következtethetünk.

A magyar anyanyelvű egyetemi hallgatókon kívül egy online űrlap segítségével olasz anyanyelvű kontrollcsoportot is vizsgáltam. A kérdőív 130 kitöltője egy internetes fórum látogatóiból került ki, életkorukat és Olaszországon belüli lakóhelyüket illetően heterogén csoportot alkottak. Az eredmények bemutatásánál csak a magyar résztvevők válaszait közlöm, a kontrollcsoport válaszait ugyanis elsősorban az ambivalens értelmezésű mondatoknál vizsgáltam, illetve célom a köztesnyelvi fejlődési tendenciák bemutatása volt.

4.2. Eszközök

A magyar anyanyelvű, olasz szakos hallgatóknak két feladatot kellett elvégezniük egy egyetemi nyelvóra során. A feladatlapok kitöltését vagy a tanórát tartó anyanyelvi lektor, vagy én felügyeltem; a vizsgálat menete, a rendelkezésre álló idő minden csoport számára hasonló volt.

Az első feladatban egy 41 itemből álló kérdőívet töltöttek ki a hallgatók. A kontrollcsoport ugyanezt a kérdőívet online töltötte ki. Minden item egy-egy olasz mondat két variánsát tartalmazta: egy *si* klitikumos és egy anélküli változatot. A mondatok különböző számban és személyben tartalmazták a klitikumot. A kitöltőknek a mondat mellett egy skálán kellett jelölniük, hogy melyik változatot ítélik helyesebbnek. Egy item mintáját az 1. ábra mutatja, a *Come ti chiami?* 'Hogy hívnak?' mondaton.

Come chiami / ti chiami ?	a	b	c	d	0
---	---	---	---	--------------	---

1. ábra: Egy mintafeladat a kérdőívhez

A betűjelek jelentése: az *a* válaszlehetőség azt jelenti, hogy a két, félkövérrrel szedett változathoz egyértelműen az első (minden esetben a *si* nélküli) a helyes. A *d* válaszlehetőség ennek az ellentéte: csakis a második, a *si*-vel képzett forma elfogadható. A *b* és *c* válaszlehetőségek azt jelentették, hogy az első vagy a második változat valamivel elfogadhatóbb a másiknál. A *b* az előbbi, a *c* az utóbbi esetet jelöli.

Külön válaszlehetőség, a *0* jelölte azt, ha a hallgató nem ismerte a mondatban szereplő igét. Ezzel akartam elkerülni az ismeretlen szavakat tartalmazó mondatokra adott véletlenszerű válaszokat.

Az 1. táblázat azt tartalmazza, hogy az egyes ige típusokból mennyit tartalmazott a kérdőív.

1. táblázat: A kérdőíves vizsgálatban szereplő ige típusok és a velük alkotott itemek száma

Ige típusa	Itemek száma
<i>si</i> nélküli antikauzatív	8
<i>si</i> -t igénylő antikauzatív	6
opcionálisan <i>si</i> -vel használható antikauzatív	5
valódi reflexív	7
inherensen reflexív, pszichologikus	7
unakkuzatív	5

A magyar hallgatók másik feladata egy általam összeállított ritmikus cloze-teszt volt. Egy 262 szóból álló autentikus, narratív szövegből kitöröltem minden hetedik szót, az így keletkezett 36 üres helyre kellett a résztvevőknek egy-egy szót (vagy két, aposztróffal elválasztott szót, mint például *anch'io 'én is'*) beilleszteni, hogy a mondat és a szöveg is nyelvtanilag helyes és értelmes maradjon.

A cloze-teszt azért került bele a vizsgálatba, hogy megmutassa az összefüggést az „általános” nyelvtudás és egy bizonyos nyelvtani szerkezet, jelen esetben a *si*-vel képzett szerkezetek ismerete között. Több korábbi kutatás is arról számol be, hogy a cloze-teszt alkalmas egy adott idegen nyelvi tudás előrejelzésére (l. pl. Oller 1973, Tremblay–Garrison 2010), bár továbbra is kérdéses marad, hogy mit értünk „nyelvtudás” alatt, illetve milyen készségeket mér a teszt. Más szerzők (l. pl. Katona–Dörnyei 1993) arra hívják fel a figyelmet, hogy a cloze-tesztnél alkalmasabb eljárások is léteznek a nyelvtudásról való általános kép alkotására.

4.3. Adatelemzési módszerek

Az adatokat SPSS statisztikai elemző szoftverrel összesítettem. Ezek után az első feladatban adható *a*, *b*, *c*, *d*, *0* válaszokat átkódoltam numerikus adatokká. A kontrollcsoport eredményei alapján 1-es értékkel konvertáltam a magyar hallgatók által adott helyes válaszokat. Ez a *si* nélküli változatnál az *a-b* válaszokat jelentette, a *si*-t tartalmazó változatnál a *c-d* válaszokat. Minden más lehetőség (a „nem ismerem” jelentésű *0*-val együtt) *0*-s értéket kapott.

Az esetek többségében a kontrollcsoport 97-99%-a az *a* vagy a *d* lehetőséget jelölte meg. 3 itemnél ennél árnyaltabb kép rajzolódott ki, a *b*, illetve a *c* választ választották legnagyobb arányban. Ezért úgy döntöttem, hogy a további vizsgálatokból ezt a három igét kihagyom, mivel a példamondat mindkét lehetőséget megengedte a klitikumválasztás terén.

A következő lépésben, az adatok redukciója céljából Facets szoftver használatával egy Rasch-modellt állítottam fel. A Rasch-modell segítségével egy kérdéssorra adott válaszokból megbecsülhetjük a kitöltők tudásszintjét (logit), illetve az egyes itemek nehézségét. Ebből a két adatból kiszámolható, hogy egy *x* tudásszintű válaszadó milyen valószínűséggel ad helyes választ egy *y* nehézségű itemre, vö. McNamara (1996).

Azért választottam a Rasch-elemzést az adatok vizsgálatához, mert ezáltal nem csupán elszigetelt esetekből kapott eredményekről adhatok számot, a valószínűségi mutatók segítségével általánosabb tendenciákat lehet bemutatni. Az így felállított modellhez ugyanakkor bizonyos válaszadók eredménye nem

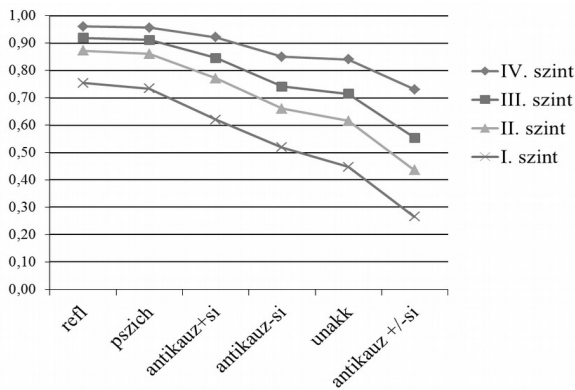
illeszkedett, így ezek kiszűrésével a minta, melynek eredményét ismertetni fogom, 88 résztvevőből áll.

A kapott eredmények alapján a résztvevőket négy csoportba osztottam. A logit-értékek alapján növekvő sorrendbe rendeztem az eseteket, majd az első kvartilis, a medián, valamint a harmadik kvartilis mentén különítettem el a csoportokat. Az I. szint elemszáma így 24, a II. szinté 25, a III. és a IV. szinté pedig 17, illetve 22.

A cloze-tesztnél csak a nyelvtanilag helyes, szövegkörnyezetbe illeszkedő válaszokat fogadtam el, minden helyes válasz 1 pontot ért. Mivel a cloze-teszt elsődleges célja az volt, hogy felmérjem, a résztvevők *si* klitikummal kapcsolatos ismeretei mennyire felelnek meg az általános nyelvtudást mérő teszt által mutatott szintnek, ezért a pontszámok összesítésén, az első, kérdőíves feladat eredményeivel való összevetésén kívül további elemzést nem hajtottam végre a feladaton.

4.4. Eredmények

A Rasch-modellben az egyes igetípusokra szintenként kiszámított valószínűsége átlagát a 2. ábrán láthatjuk.

2. ábra: Helyes válaszok valószínűsége szintenként és igetípusonként

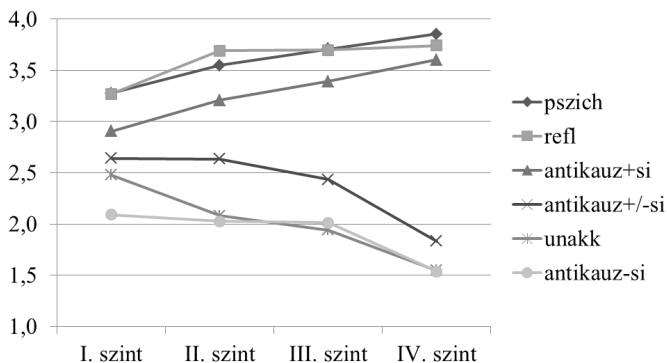
Látható, hogy a résztvevők a legnagyobb valószínűséggel a valódi reflexív *si*-t (refl), illetve az inherensen reflexív, pszichologikus (pszich) igéket tartalmazó ítemekre adtak helyes választ: még a legalacsonyabb pontszámokat elérő szinten is 70% felett van a helyes válasz valószínűsége. Ezeket az

antikauzatív szerkezeteket tartalmazó itemek követik, mégpedig előbb a kötelezően *si*-vel használatos (antikauz+*si*), majd a *si*-t nem igénylő (antikauz-*si*) igék. A helyes válaszok valószínűsége itt az előzőknél alacsonyabb, az I. szinten a kritikus 50%-ot is megközelíti.

A feladatsorban szereplő unakkuzatív (unakk) és bizonyos kontextusokban *si*-t igénylő antikauzatív igék (antikauz+/-*si*) okozták a legnagyobb nehézséget a kísérlet résztvevőinek. Az I. szinten mindkét kategóriában a helyes válaszok átlagos valószínűsége 50% alá esik, ami azt jelenti, hogy ezek az itemek nehezebbnek bizonyultak a csoportba tartozó résztvevők tudásszintjénél. A *si* használata vagy annak hiánya az anzikauzatív igéknél a II. szinten is 50% alatti átlagos eredményt mutat. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy az említett szinteken egyetlen résztvevő sem adott volna helyes választ, ám a modell előrejelzése szerint az ezt a két igitípust tartalmazó itemeknél a helytelen válaszok valószínűsége nagyobb.

A következőkben nem a helyes-helytelen válaszok mentén, hanem a konkrét, leadott válaszlehetőségek alapján vizsgáljuk a csoportok igitípusonkénti eredményét. Ehhez a feladatban *a*-tól *d*-ig jelölt válaszlehetőségeket 1-től 4-ig tartó numerikus skálává alakítottam át. A 0-val jelölt válaszokat (a válaszadó nem ismeri az itemben szereplő igét) ezúttal figyelmen kívül hagytam: ha egy résztvevő úgy nyilatkozott, hogy nem ismeri egy bizonyos ige jelentését, nem várható el tőle, hogy megfelelő szintaktikai szerkezetet tulajdonítson neki, a *si* klitikum jelenlétével vagy nélküle.

A résztvevőket a korábban felállított Rasch-modell alapján osztottam itt is négy csoportba. A csoportonkénti és igitípusonkénti válaszok átlagát a 3. ábrán láthatjuk. A 4,0-hoz közelítő értékek az itemekben megadott mondatok *si* klitikumos verziójának a választását jelzik, az 1,0-hoz közelítő értékek pedig a klitikum nélküli változat előnyben részesítését.

3. ábra: A kérdőívre adott válaszok átlaga csoportonként és ige típusonként

Az ábrán látszik, ahogy az I. szint után egyértelműen kettéválnak az ige típusok: a szint emelkedésével egyre több a *si* klitikumot tartalmazó verzió választása (a kérdőívben *c* és *d*, átkódolás után 3-4-es érték) az inherensen reflexív pszichologikus ige knél, a valódi reflexív, valamint az antikauzatív, *si*-t igénylő ige knél. Az unakkuzatív és *si*-t nem igénylő antikauzatív ige ket tartalmazó mondatoknál a folyamat ellentétes: a magasabb szinteken gyakoribb a *si* nélküli változat bejelölése (a kérdőívben *a* és *b*, átkódolva 1-2-es érték).

Az I. szinten a *si*-vel és anélkül használatos ige típusok még nem válnak élesen ketté. A *si* klitikum hiperkorrekt használatára is találunk példát, különösen a mintában szereplő unakkuzatív ige k esetében. Jól illusztrálja az I szintnek ezeket a jellegzetességeit, hogy ha adatsorokat képzünk az egyes ige típusokba tartozó ige kre adott válaszok átlagából, majd ezeken az adatso rokon páros t-próbát végzünk, csak a *si*-t igénylő antikauzatív–reflexív, valamint a reflexív–unakkuzatív pár esetében találunk 0,05-ös szignifikanciaszint mellett szignifikáns t-értéket. Ez azt jelenti, hogy a többi pár esetében az átlagok nem térnek el szignifikánsan egymástól, tehát nem különböznek el a különböző ige típusok a *si* használata tekintetében.

Az opcionálisan *si*-vel használatos antikauzatív ige k viselkedése érdekes pontja a vizsgálatnak. Látható, hogy az első három szinten a válaszok átlagos értéke 2,5 körül mozog, ami azt jelzi, hogy a válaszadók számára egyáltalán nem volt egyértelmű, a mondatok kétféle értelmezéséből melyiket választják. Végül a IV. szinten a *si* nélküli változat felé történik elmozdulás. A kontrollcsoport által adott válaszok átlaga (1,41) is azt támasztja alá, hogy a kérdéses ítemekben a mondatok efféle értelmezése a helyesebb. Így a magas szintű magyar nyelv tanuló k és az olasz anyanyelvű beszélők számára is a *Grazie*

alla dieta, dimagriamo velocemente 'A diétának köszönhetően gyorsan lefogyunk' mondat elfogadhatóbb a *si* klitikumos változatnál: *Grazie alla dieta, ci dimagriamo velocemente* 'A diétának köszönhetően gyorsan lefogyasztjuk magunkat'. Fontos hangsúlyoznunk tehát, hogy a válaszokban megjelenő értékek az adott itemekre, az adott kontextusra vonatkoznak, nem vonhatunk le általános következtetéseket az ezekben a mondatokban szereplő igékre vonatkozóan.

A vizsgálat egyik kérdése volt az is, hogy vajon a *si*-vel képzett szerkezetek ismerete mennyiben feleltethető meg egy általánosabb értelemben vett nyelvtudás szintjének. A cloze-teszt és a reflexív morfológiát vizsgáló kérdőív eredményeit összevetve azt találjuk, hogy a két adatsor közötti korrelációs számítás eredménye $r_{(86)} = 0,661$, $p < 0,05$. Megállapítható, hogy közepesen erős kapcsolat áll fenn a két teszt között, közvetve tehát a mérni szándékozott két konstruktum között is: egy nyelvűtanuló általános nyelvtudásából következtethetünk arra, mennyire képes a *si*-vel képzett szerkezetek helyes használatára. Ugyanez megfordítva is igaz: a reflexív morfológia megfelelő használata haladó nyelvtudást feltételez.

5. Összegzés

A jelen tanulmány célja az volt, hogy áttekinthesse az olasz *si* klitikum nyelvészeti megközelítésével, idegennyelvi elsajátításának módjával kapcsolatos korábbi kutatásokat, valamint hogy egy kísérlet segítségével magyar anyanyelvű nyelvűtanulókra is kiterjessze az eddigi vizsgálatok eredményét.

A kutatás eredményeiből látható, hogy a magyar anyanyelvű diákok eredménye beilleszthető a Fratter (2011) által leírt elsajátítási szekvenciába: míg ő kimerítően vizsgálta az összes *si*-vel képzett szerkezetet, én az OBJ redukciójával létrejött reflexív, illetve antikauzatív szerkezetekre koncentráltam. Ugyanakkor az világosan látszik, hogy az antikauzatív szerkezetek nagyobb nehézséget okoztak a magyar anyanyelvű nyelvűtanulóknak, helyes használatuk tendenciaszerűen a nyelvtudás magasabb szintjein jelent meg.

Fratter idézett munkájában nem tesz különbséget a *si*-t igénylő és nem igénylő antikauzatív szerkezetek között: a kutatás eredményeiből látható, hogy a két típus közötti különbségtétel az általam vizsgált minta alacsonyabb szintjein nehézségekbe ütközik, mindkét típusnál hasonló arányban jelennek meg mind *si*-vel képzett, mind *si* nélküli változatok.

Azt is láthatjuk a cloze-teszttel történő összevetés során, hogy a *si* klitikum ismerete megfelelő mértékben korrelál egy, a nyelvtudást globálisan mérő feladatban elért eredménnyel. A vizsgált minta széles skálán tette lehetővé

a nyelvtudás szintjeinek vizsgálatát: az egyetemi hallgatók nyelvtudása az intézmény által meghatározott bemeneti és kimeneti követelmények alapján a Közös Európai Referenciakeret szerinti B1 és C2 szint között áll.

Fontos hangsúlyozni, hogy az általam végzett kutatás több okból sem adhat kimerítően számot a *si* klitikum használatáról. Az egyik legfontosabb ok, hogy a módszer nem ad lehetőséget arra, hogy a résztvevők spontán nyelvhasználatában, írott és beszélt produkciójában felmerülő reflexív morfológiájú szerkezeteket is vizsgálat tárgyává tegye.

Egy másik ok a kérdőív itemjeiben rejlik: valójában egy adott ige típusba tartozó 5-7 ige alapján igen nehéz egy egész osztályra általánosítani. Ugyanakkor a kérdőívben szereplő igék így is betekintést engedtek abba, hogy milyen tendenciák körvonalazódnak a *si* használatával kapcsolatban az egyes ige típusoknál.

A fenti okok miatt mindenképpen érdemes a téma további kutatása, spontán nyelvi adatok figyelembevételével. Így teljesebb képet kaphatunk a klitikum elsajátításának folyamatáról, mely több tudomány számára is hasznos tanulságokkal szolgálhat. A nyelvészeti kutatásokban kidolgozott elméletek köztesnyelvi bizonyítékokkal is jobban alá lehetnének támasztva, esetleg meglévő elméletek újragondolására is alkalmat adhatnak az idegennyelv-elsajátítás kutatásának eredményei. A nyelvpedagógia számára a tantervi tervezésben szolgáltathatnak új nézőpontokat a spontán nyelvi, empirikus adatok.

Rövidítések jegyzéke

A	<i>avere</i>
ART	névelő
AUX	segédige
CL	klitikum
DAT	dativus
E	<i>essere</i>
GP	genitivusi-partitivusi partikula
IMPERS	általános <i>si</i>
INDET	határozatlan
M	hímnem
NP	főnévi szintagma
OBJ	tárgy
OBL	obliquusi elem
PART	participium

PASS	passzív <i>si</i>
PERF	múlt idő
PL	többes szám
PREP	prepozíció
PRES	jelen idő
PRNOM	hangsúlyos személyes névmás
REFL	reflexív <i>si</i>
SG	egyes szám

Hivatkozások

- Alsina, Alex 1996. *The role of argument structure in grammar: Evidence from Romance*. Stanford, CSLI Publications.
- Berretta, Monica 1986. Per uno studio sull'apprendimento di italiano in contesto naturale: il caso dei pronomi personali atoni. In Anna Giacalone Ramat (ed.) *L'apprendimento spontaneo di una seconda lingua*. Bologna, Il Mulino, 329–352.
- Cacchione, Annamaria 2011. Imparare l'italiano da lingue agglutinanti: apprendenti iniziali turcofoni e magiarofoni. In Rosella Bozzone Costa – Luisa Fumagalli – Ada Valentini (eds.) *Apprendere l'italiano da lingue lontane: prospettiva linguistica, pragmatica, educativa*. Perugia, Guerra, 121–136.
- Cinque, Guglielmo 1988. On *Si* constructions and the theory of Arb. *Linguistic Inquiry* 19: 521–582.
- De Alencar, Leonel F. – Kelling, Carmen 2005. Are reflexive constructions transitive or intransitive? Evidence from German and Romance. In Miriam Butt – Tracy Holloway King (eds.) *Proceedings of the LFG05 Conference*. Stanford, CSLI Publications, 1–20.
- Fratrer, Ivana 2011. *L'ipotesi del Mapping Lessicale e l'apprendimento dei verbi in italiano come lingua seconda con particolare attenzione ai "riflessivi"*. PhD disszertáció, Università degli Studi di Verona.
- Gál Ildikó 2015. *Interferencia jelenségek a szintaxis területén az olaszul tanuló magyar középiskolások és főiskolai hallgatók dolgozatainak tükrében*. PhD disszertáció, Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem.
- Graffi, Giorgio 1994. *Sintassi*. Bologna, Il Mulino.
- Grimshaw, Jane 1982. On the lexical representation of Romance reflexive clitics. In Joan Bresnan (ed.) *The mental representation of grammatical relations*. Cambridge, MIT Press, 87–148.
- Grimshaw, Jane 1990. *Argument structure*. Cambridge, MIT Press.
- Haegeman, Liliane 1991. *Introduction to Government and Binding Theory*. Oxford, Blackwell.
- Katona, Lucy – Dörnyei Zoltán 1993. The C-test: A teacher-friendly way to test language proficiency. *English Teaching Forum* 31(1): 34–36.
- Manzini, Maria Rita 1986. On Italian *si*. In Hagit Borer (ed.) *The syntax of pronominal clitics*. Orlando, Academic Press, 241–262.

- McNamara, Timothy 1996. *Measuring second language performance*. London – New York, Longman.
- Miličević, Maja 2007. *The acquisition of reflexives and reciprocals in L2 Italian, Serbian and English*. PhD disszertáció, University of Cambridge.
- Montrul, Silvana 1997. *Transitivity alternations in second language acquisition: A crosslinguistic study of English, Spanish and Turkish*. PhD disszertáció, Montréal, McGill University.
- Nyitrai Tamás 2002. *Olasztanások kézikönyve*. Budapest, PONTE Alapítvány.
- Oller, John W. 1973. Cloze tests of language learning proficiency and what they measure. *Language Learning* 23: 105–118.
- Onesti, Cristina 2016. *Italiano di ungheresi: Una ricerca corpus-based*. Alessandria, Edizioni dell’Orso.
- Pona, Alan 2009. I pronomi clitici nell’apprendimento dell’italiano come L2: il clitico *si* nelle varietà di apprendimento. *Annali Online di Ferrara – Lettere* IV 2: 14–39.
- Rákosi György 2006. Inherensen reflexív és reciprok predikátumok a magyarban. In Gárgyán Gabriella – Sinkovics Balázs (szerk.) *LingDok 5. Nyelvész-doktoranduszok dolgozatai*. Szeged, JATEPress, 109–130.
- Reinhart, Tanya – Siloni, Tal 2004. Against an unaccusative analysis of reflexives. In Artemis Alexiadou és mtsai (eds.) *The unaccusativity puzzle: Explorations of the syntax-lexicon interface*. Oxford, Oxford University Press, 159–180.
- Reinhart, Tanya – Siloni, Tal 2005. The Lexicon-Syntax Parameter: Reflexivization and other arity operations. *Linguistic Inquiry* 36: 389–436.
- Tremblay, Annie – Garrison, Meryl L. 2010. Cloze tests: A tool for proficiency assessment in research on L2 French. In Matthew T. Prior és mtsai (eds.) *Selected proceedings of the 2008 Second Language Research Forum*. Somerville, Cascadille Proceedings Project, 73–88.

„ELŐREHALADÁS” TÉRBE ÉS IDŐBE: REFERENCIAKERET-VIZSGÁLAT A MAGYAR NYELVBEN

Harmati-Pap Veronika

Bevezetés

Képzelnék el egy asztalt egy nagy teremben, amely mellett van egy szék úgy, hogy a mi nézőpontunkból az asztal takarja a széket. Mondhatjuk azt, hogy a *szék az asztal előtt van?* Mondhatjuk azt, hogy *a szék az asztal mögött van?* Ha jobban belegondolunk, mindkét mondat helyes lehet bizonyos beszédhelyzetekben. Egyes beszélők között találhatunk csak különbséget aszerint, hogy melyik leírást preferálják. Ám abban egyetérthetünk, hogy az említett mondatok elhangzásakor a beszélő által átadni kívánt információ a szék helyzetéről, többnyire akadálymentesen létrehoz valamilyen reprezentációt a hallgató tudatában. Tehát ebben az esetben, a diskurzusban résztvevők valamilyen téri viszonyítási rendszert választottak, amely a nyelvhasználatukban is megjelent.

Most térjünk át az idői fogalomkörre. Képzelnék el azt, hogy éppen karácsony van és a családi ünnepi asztalnál a következő mondatfoszlányokat halljuk: *...és még előttünk van a szilveszter is!* vagy *...és az ünnepek előtt a gyerekek egy halom csokit megettek már mikuláskor is!* Mindkét esetben az *előtt* névutót alkalmazták, azonban az előbbi szituációban a jövőre utaltunk vele, míg az utóbbi esetében a múltra. Ugyanarról van tehát szó, mint a téri példánál. A beszélő egy általa aktuálisan választott idői viszonyítási keretet alkalmazott – amely természetesen megjelent a nyelvhasználatában – és többnyire nem okozhatott problémát a hallgatóság számára, hogy helyesen feldolgozza az információt.

Dolgozatomban ezeket a viszonyítási szerkezeteket, azaz a téri és idői **referenciakereteket** fogom közelebbről megvizsgálni, elsősorban a magyar nyelvben. Egy kutatás keretein belül megvizsgáltam azt, hogy a magyarban mely referenciakeret preferált térben és időben, illetve azt, hogy az alkalmazott téri és idői referenciakeretek használata mutat-e valamilyen kapcsolatot a téri és idői fogalmaink között: Téri fogalmaink valóban determinálják azt, hogy hogyan reprezentáljuk az absztrakt időt? A két fogalmi tartomány kapcsolata mennyire erős? Ezeket a kérdéseket kiegészítettem annak vizsgálatával is, hogy az adott mondatban szereplő ige jelentése mennyire befolyásolja

azt, hogy adott szituációban milyen referenciakeretet alkalmazunk. A kutatási kérdések megválaszolásában az **előrehaladás** fogalmát használtam fel téri és idői jelentésben egyaránt. De elsőként tisztázzuk, mi is pontosan az a referenciakeret, és milyen típusai vannak (1. fejezet), illetve hogy milyen releváns megállapítások, nézetek jelentek meg eddig a témakörrel kapcsolatban (2. fejezet). Ezek világossá tétele után térek ki részletesen saját kutatásomra: arra, hogy milyen szempontok alapján, mire voltam pontosan kíváncsi (3. fejezet), hogyan gyűjtöttem adatokat (4. fejezet), és mit tudtunk meg 120 felnőtt anyanyelvi beszélő adatait összegezve (5. fejezet).

1. Mi az a referenciakeret?

A referenciakeret (frame of references, rövid. FoR¹) fogalma, illetve annak típusosztályozása Levinsontól (2003) származik, aki elsősorban a téri referenciakeretekkel foglalkozott. A referenciakeret a következőképpen definiálható: Olyan koordinációs rendszer, amely az objektum – esetünkben az objektum és esemény – és az adott perspektíva közötti relációt írja le. Egyszerűbben tehát, a referenciakeret egy **viszonyítási rendszer**, amellyel különböző tárgyak vagy események egymáshoz való relációját írjuk le. Levinson (2003) a téri referenciakereteket a következőképpen osztályozza (a típusdefiníciókra a későbbiekben részletesen kitérek): **abszolút**, **valódi**, illetve **relatív**, amely utóbbi két további altípussal rendelkezik: **átültetett** és **tükröző** relatív referenciakeretek.² Az idői tartományra Bender et al. (2010) értelmezte ezeket a referenciakeret-típusokat, párhuzamba állítva őket Levinson téri osztályozásával. A következőkben egyesével bemutatom ezeket a típusokat, téri és idői aspektusból egyaránt.

1.1. Abszolút referenciakeret

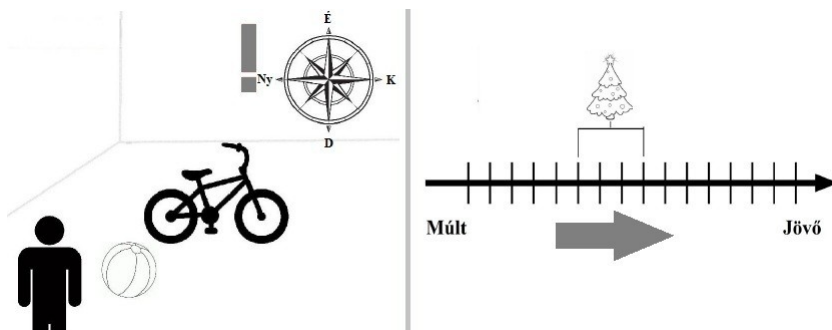
Az abszolút referenciakeret fő jellemzője, hogy a viszonyítási rendszert valamilyen külső struktúra határozza meg. Ilyen struktúra lehet például az égtájak rendszere, időbeli tekintetben pedig az idő haladási iránya. Az alábbi ábrán, baloldalon a téri értelmezést, jobb oldalon pedig a párhuzamos idői értelmezést láthatjuk. Téri értelemben az abszolút keretet alkalmazva azt mondhatjuk, hogy *a labda a biciklitől délre van* vagy *a labda tőlem északra van*. Boroditsky (2010) a kuuk tayorre-ra hivatkozva, Nunez (2012) pedig a yupnora hivatkozva azt mondja, hogy egyes nyelvekben ez a referenciakeret dominál.

¹ Egyes angol nyelvű tanulmányok a **reference frames** terminust alkalmazzák.

² A magyar megnevezés saját fordítás, eredeti nyelven: *absolute, intrinsic, relative: translational és reflectional subtype*.

Adataik alapján ilyen externális viszonyítási keret lehet még akár a „hegynek le – hegynek fel” distinkció is. Az **előremozgatást** ebben a keretben az aktuálisan alkalmazott külső struktúra és annak értelmezése határozza meg, pl.: a yupno nyelvben az előremozgás szisztematikusan lehet a „hegynek fel” irányként értelmezve.

Időben a külső – megfigyelő pozíciójától független – rendszer az időegyes maga. Ebben az esetben karácsonykor mondhatjuk azt, hogy *Még előtünk a szilveszter este* vagy dinamikusan *A családi összejövetelt előretettük két nappal későbbre*.

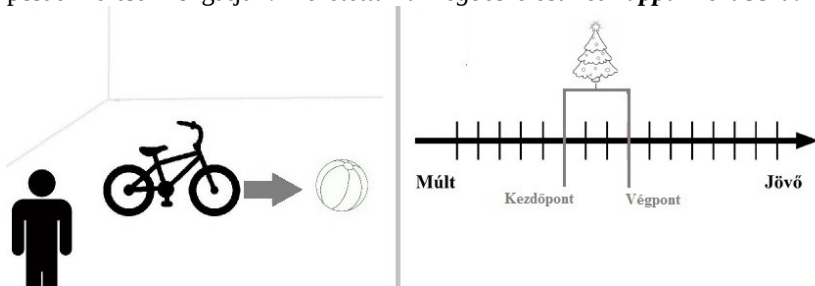
1. ábra: Az abszolút referenciakeret téri (bal) és idői (jobb) értelmezésben

1.2. Valódi referenciakeret

A valódi referenciakeret abban a tekintetben hasonlít az abszolútra, hogy a viszonyítási keret a megfigyelőtől független. A referenciaobjektum/referenciaesemény inherens struktúrája adja meg, azt, hogy milyen viszonyítási szerkezetet jelenik meg. Mít jelent ez pontosabban? Térben a *bicikli* a referenciaobjektum, amely inherens „eleje-hátulja” szerkezeti tulajdonsággal rendelkezik. Ez alapján tehát kifejezhetjük úgy a 2. ábrán látható tárgyak egymáshoz való viszonyát, hogy *a labda a bicikli előtt van*, függetlenül attól, hogy a megfigyelő mely irányból szemléli az adott viszonyt. Ebben az esetben a dinamikus **előremozgatás** is a referenciaobjektum inherens elejétől indul, ahonnan egyenes távolodik: *Az előretettem a biciklit* megnyilatkozás itt azt jelenti, hogy a biciklit a saját tengelyén mozdítottam el abba az irányba, amerre annak inherens eleje mutatott.

Időben a referenciaesemények rendelkeznek inherens „eleje-hátulja” distinkcióval. Egy esemény kezdőpontja az **inherens eleje**, míg az esemény végpontja az **inherens hátulja**. Ehhez a viszonyítási rendszerhez tartoznak a

következő megnyilatkozások, példaként: *Mikulás karácsony előtt van* – tehát a karácsony eseményének kezdőpontját megelőzően – vagy a *Szilveszter karácsony után van* – azaz, a végpontját követően. Ebben a keretben, ha egy eseményt **előremozgatunk**, akkor a referenciaesemény inhereus elejéhez képest a múltba mozgatjuk: *Előretettük a megbeszélést két nappal korábban*.

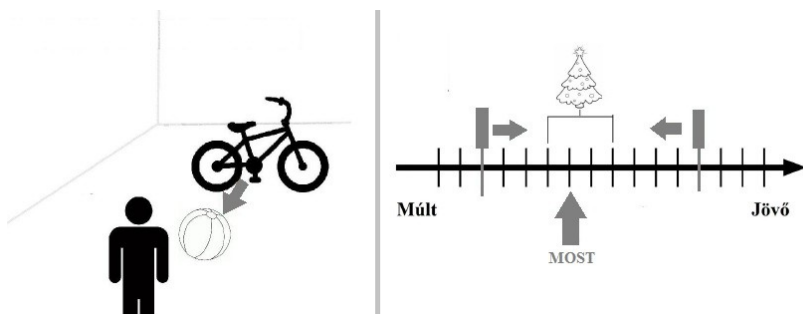

2. ábra: Valódi referenciakeret téri (bal) és idői (jobb) értelmezésben

1.3. Relatív referenciakeret: Tükröző altípus

A 1.3. és 1.4. alfejezetekben a **relatív** referenciakeretet mutatom be annak két altípusán keresztül. A relatív referenciakeret legfőbb jellemzője az, hogy a megfigyelő lényeges szerephez jut, hiszen saját pozíciója határozza meg a viszonyítási irányokat, függetlenül a referenciaobjektumok és bármely külső entitás szerkezetétől. További tipizálása abból fakad, hogy a viszonyítási vagy mozgatósi irányokat milyen módon választjuk meg.

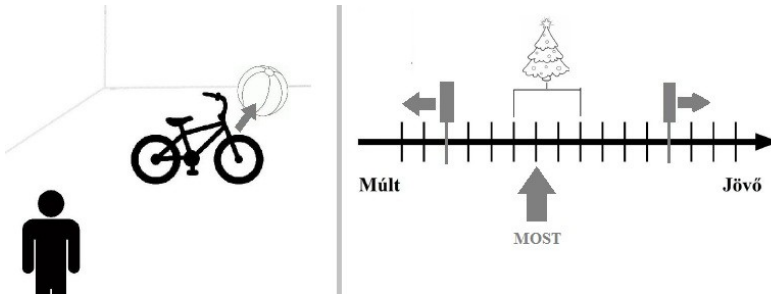
A **tükröző** altípusban a viszonyítási irány a megfigyelő felé mozog. A 3. ábra szerint tehát térben mondhatjuk azt, hogy *a labda a bicikli előtt van* – a megfigyelő szemszögéből. Dinamikus értelemben a mozgatósi tehát a referenciaobjektumtól indulva a megfigyelő felé történik: *Előreteszem a biciklit (magam felé)*. Időben a helyzet kicsit bonyolultabb: Bender és mtsai (2010) definíciója alapján egyes nyelvek időstrukturálásában – egyben tehát nyelvi kifejezéseikben – nincs szerepe annak, hogy egy adott esemény a múltban vagy a jövőben zajlik-e éppen le, csupán az számít, hogy a megfigyelői időponthoz képest **közel** vagy **távol** következik-e be. Ilyenek például a Niger-Kongó nyelvcsaládhoz tartozó igbo, bantu vagy ewe nyelvek (Traugott 1978). A **tükröző** típust tekintve ez azt jelenti, hogy ha egy esemény **közel** van, akkor **előttünk** van: Ha most karácsony van, akkor mondhatjuk azt, hogy *Mikulás és szilveszter előttünk van* – azaz közel. Tehát ha egy esemény időpontját **előremozgatással** módosítjuk, úgy akár múltban, akár jövőben, a referenciaeseményhez közelebbi időpontra tesszük.

3. ábra: Relatív tükrözött referenciakeret téri (bal) és idői (jobb) értelmezésben

1.4. Relatív referenciakeret: Átültetett altípus

A relatív referenciakeret **átültetett** altípusa csupán abban különbözik a tükrözöttől, hogy a mozgási irány a megfigyelő szemszögéből éppen ellentétesen történik, helyette; a megfigyelőtől távolodik. A 4. ábra bal oldalát megnézve tehát azt mondhatjuk, hogy *a labda a bicikli előtt van* – a megfigyelő szemszögéből – a megfigyelő önmaga saját strukturális **elejét** átülteti a referenciaobjektumra. Így az **előremozgatás** a referenciatárgy irányába történik: *Előreteszem a biciklit (a labda felé)*. Időbeli értelemben is az tükrözött altípus el-lentétpárjáról beszélhetünk. Ebben az esetben akkor mondjuk azt, hogy egy esemény előttünk van, ha időben tőlünk távol esik. A nyelvek, amelyekben megjelenik ez a referenciakeret, kifejezheti tehát a következőt: Ha most van karácsony, akkor *mindenszentek és húsvét előttünk van* – tehát a jelentől relatívan messze vannak. Azaz, ha egy esemény időpontját **előremozgatással** módosítjuk, úgy a referenciaeseményhez képest távolabbi időpontra tesszük, amely lehet múltbeli vagy jövőbeli időpont is.

4. ábra: Relatív átültetett referenciakeret téri (bal) és idői (jobb) értelmezésben

1.5. Összefüggések a téri és idői tartományok között

Amint az láthatóvá vált, a nyelvi adatokban a két fogalmi tartomány párhuzama jól megjelenik a referenciakeretek szerinti felosztásban, azonban az idői relatív referenciakeretek alkalmazásai igen ritkák, míg térbeni alkalmazásuk ezzel szemben a legtöbb nyelven természetes. Bender és mtsai (2012) szerint másképp kell párhuzamot feltételeznünk a referenciakeretek között: aszerint, hogy az **előremozgatást** közelítő vagy távolító mozgatként értelmezzük. A közelebb mozgás téri megfelelője a tükrözött referenciakeret alkalmazása (3. ábra/bal), amelyhez az időbeli múltba mozgás, azaz a valódi referenciakeret tartozik (2. ábra/jobbs), mivel mindkettőben megjelenik egy irányfordító művelet. A távolabb mozgás téri megfelelője az átültetett referenciakeret alkalmazása (4. ábra/bal), amelyhez időben a jövőbe mozgás, azaz az abszolút referenciakeret tartozik (1. ábra/jobbs), mivel mindkettő mozgás iránykövető.

1. táblázat: A téri és idői referenciakeretek párhuzama (Bender és mtsai 2012, Table 3)

Előremozgatás	Közelebb	Távolabb
Tér	Megfigyelő felé (tükrözött rk.)	Megfigyelőtől el (átültetett rk.)
Idő	Múltba mozog (valódi rk.)	Jövőbe mozog (abszolút rk.)

2. Mit tudunk eddig a referenciakeretekről?

Egyes nézetek szerint az, hogy téri keretben milyen referenciakeretet alkalmazunk, nagyban befolyásolja azt, ahogy az absztrakt időt reprezentáljuk, illetve azt is, hogy milyen referenciakeretet alkalmazunk benne. A tér-idő kapcsolatának kérdésében a tér elsődlegességét már több aspektusból is vizsgálták: nyelvelsajátítási vizsgálatok, l. Bowerman (1983), Harmati-Pap (2015), mentális reprezentációk, l. Boroditsky (2010) és neurolingvisztikai vizsgálatok, l. Kemmerer (2005). Ennek a vizsgálatára a referenciakeretek területe is alkalmas, hiszen mindkét fogalmi tartomány rendelkezik ezzel a tulajdonsággal. Boroditsky (2000) egy kérdőíves kutatásában azt találta, hogy amerikai-angol anyanyelvi beszélők térbeli referenciakeret-választásuk előhatással van arra, hogy milyen referenciakeretet alkalmaznak időbeli kérdésekben. Mindemellett egy őslakos ausztráliai nyelvet, a kuuk taylorre-t vizsgálva azt találta, hogy a népcsoport térbeli abszolút tájékozódása (észak-dél distinkció) megjelenik az időbeli reprezentációjukban is. Hasonló megállapításokat tett Szamarsz (2006) is a magyar nyelv tekintetében. Egy vonatállomáson szólított le olyan embereket, akik éppen siettek valahova, és olyanokat, akik egyhelyben várakoztak. Olyan kérdésekre, mint *Az órát 4 órától 2 órával előreállítjuk. Hány órát mutat most?* az éppen adott – dinamikus vagy statikus – fizikai helyzetük szerint válaszoltak a megkérdezettek. Ez a két kísérlet tehát azt állítja, hogy a referenciakeretek szempontjából is alá lehet támasztani a térbeliség elsődlegességét az időbeliséghez képest.

Ezzel szemben Bender és mtsai (2012) más eredményre jutottak. Az *előre* kifejezést alkalmazták a referenciakeret-választás vizsgálatára. A kísérletükben egy malomtáblán kellett mozgatni a bábukat, majd pedig olyan időbeli kérdésekre válaszolni, mint „*A jövő heti szerdai megbeszélést előretették két nappal.³ Melyik nap lesz?*” Eredményeik szerint nem befolyásolta a válaszadók időbeli válaszait az, hogy milyen térbeli referenciakeretet választottak a kérdést megelőzően a malomfeladatban. Négy nyelvet vizsgálva – angol, német, kínai és tongai – arra is felhívják a figyelmet, hogy a preferált referenciakeretek térben és időben sokszor nem konzisztensek, tehát nem mutatnak párhuzamot (az 1.5 fejezetben felvázoltak szerint). Szerintük az előfeszítő hatás a korábbi kísérletekben csupán a kísérleti metodika hibáiból fakadt, például: az időbeli kérdések sok esetben nagyon térközpontúak – az időátállítás esetén az alany az óramutató mozgását képzelel el.

³ Ez a mondat az angolban teljesen kétértelmű. Emiatt – Boroditsky (2000) és Bender és mtsai (2012) adatai alapján – 50-50%-ban eloszlik, hogy az angol anyanyelvű válaszadók *péntek*-kel vagy *hétfő*-vel válaszolnak a mondatot követő kérdésre.

3. A kutatásom

A kutatásomat a fentiek alapján 3 kérdésre építettem fel. Elsősorban arra voltam kíváncsi, hogy alapvetően milyen referenciakeretet preferál a magyar nyelv térben és időben – ezzel kiegészítve Bender és mtsai (2012) preferenciavizsgálatát az angol, a német, a kínai és a tongai nyelvre. Másodszor megvizsgáltam azt, hogy az alkalmazott referenciakeretek mutatnak-e egymásra gyakorolt hatást a magyar nyelvben. Ez utóbbi kérdéssel célom választ találni arra, hogy van-e a térbeliségnek elsődlegessége az időhöz képest a referenciakeretek tekintetében, avagy nincs, vö. Boroditsky (2000) versus Bender és mtsai (2012). Harmadrészt, feltételezésem szerint a referenciakeretek megválasztását nem csak egy általános nyelvi vagy egyéni preferencia határozhatja meg, hanem azt nagymértékben befolyásolhatja az adott megnyilatkozásban szereplő ige jelentése is. Így a kísérlet kérdéseiben 6 igét váltogattam az *előre* idemódosítóhoz kapcsolva. Három olyat, amely az angol *move*-hoz hasonlóan nem rendelkezik inherens iránnyal: *tesz*, *rak* és *helyez*; illetve három olyat, amely rendelkezik inherens iránnyal: *hoz*, *tol*, *visz*. Az utóbbi csoport esetén feltételeztem, hogy az ige irányultsága befolyásolni fogja mind térben, mind időben az **előremozgatás** irányának megválasztását.

Emellett a korábbi kísérletek tanulságaként még két lényeges aspektusra igyekeztem odafigyelni. Az egyik, hogy az időbeli kérdések minél jobban függetlenítvé legyenek mindenféle térbeli forrástól: így a kérdőívben általános eseményleírásokat alkalmaztam. Másrészt a térbeli feladatban olyan objektumokat alkalmaztam, amelyek nem rendelkeznek inherens **eleje** tulajdonsággal – pl. kör, négyzet, rombusz (de nem háromszög, csillag, vagy nyíl). Az ilyen szerkezeti sajátosság feltehetően túlzottan befolyásolta volna a mozgatási irányokat, így nem tudtam volna tisztán a referenciakeret-preferenciát megvizsgálni.

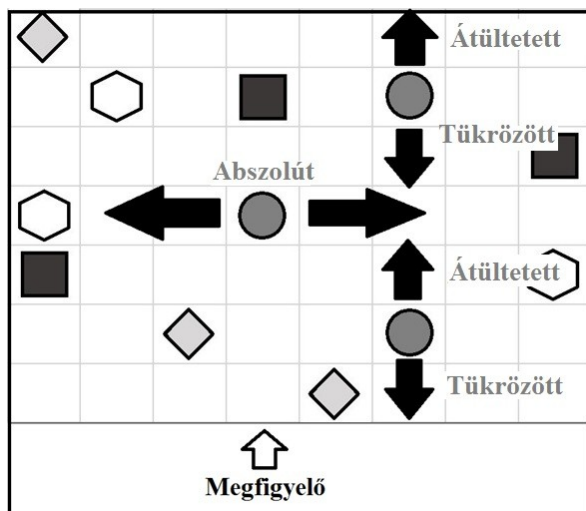
4. Adatgyűjtés

Az adatgyűjtés egy papíralapú kérdőív keretein belül történt, amelyet 120 felnőtt magyar anyanyelvi beszélő töltött ki (életkor: 19-61 év, $m=29$). A kérdőív két fő részből állt, egy térbeli és egy időbeli tesztből (4.1. és 4.2. fejezet). A csoport fele térbeli-időbeli sorrendben töltötte ki a feladatlapot, míg a másik fele időbeli-térbeli sorrendben, ezzel ellenőrizve, hogy a térbeliségnek valóban van-e előfeszítő hatása az időbeli válaszadásra.

Mindkét feladatban az *előremozgatás* szerepelt célfeladatként, amely 6 igével párosult: *előretesz*, *előrerak*, *előrehelyez*, *előretol*, *előrehoz*, *előrevisz*.

4.1. Térbeli teszt

A térbeli tesztben egy megadott négyzetrácsos mezőn kellett különböző alakzatokat mozgatni úgy, hogy a válaszadó berajzolta a szerinte helyes megoldást. (5. ábra) 4 alakzatot alkalmaztam, amelyek közül mindegyik szimmetrikus formával rendelkezett, így elkerülve a szerkezete szerinti előfeszítő hatást: kör, négyzet, rombusz és hatszög.

5. ábra: Térfeladat példa

Példaként nézzük meg az 5. ábrán látható feladatot, amelyhez a következő mondat tartozott: *Az elülső kört [tedd] egy mezővel előre!*⁴ – ha a megfigyelő önmagától távolodva rajzolta be a kört, akkor az **átültetett** referenciakeretet alkalmazta. Ha önmagához közelítve rajzolta be az alakzatot, akkor a **tükrözött** referenciakeretet alkalmazta. Ha a saját pozíciójától függetlenül balra vagy jobbra rajzolta be a kört, akkor az **abszolút** referenciakeretet alkalmazta. A kérdőívekben összesen 28 ilyen típusú feladat volt, ebből 12 szerepelt célmondatként, amelyek az előremozgatásra kérdeztek rá. Egy kitöltő egyszerre azonban csak 14 feladatra – ezzel együtt 6 célmondatra – válaszolt.

⁴ A szögletes zárójelben látható ige mondatonként változott.

4.2. Időbeli teszt

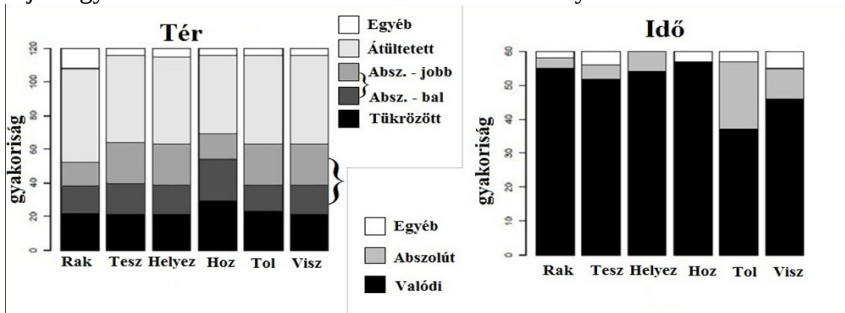
Az időbeli tesztben a kitöltőknek időbeli eseményeket leíró kérdésekre kellett válaszolniuk röviden. Például:

- (1) *János és Mari május 14-én házasodna össze. Ám az ifjú pár az esküvő időpontját előre[tette] 4 nappal, így Panni nagyszülei is részt tudnak venni a nagy napon. Melyik napon tartják?*⁵

Ha a kitöltő úgy válaszolt, hogy *május 10-én*, akkor a **valódi** referenciakeretet alkalmazta, az eseményt a múltba mozgatta. Ha úgy válaszolt, hogy *május 18-án*, akkor pedig az **abszolút** referenciakeretet alkalmazta, az eseményt a jövőbe mozgatta. Összesen 12 ilyen célmondat jelent meg a kérdőívben, ám egy kitöltő egyszerre csak 3 mondattal találkozott, mivel rendkívül fontos volt a mondatokat jól „elrejtetni”. Mindegyik esetben ugyanaz a 18 töltelékmondat szerepelt a kérdőívben, így egy kitöltő egyszerre 21 kérdést kapott az időbeli részben.

5. Eredmények

A kutatásban tehát arra kerestem választ, hogy mely téri és idői referenciakeretek preferáltak a magyar nyelvben. Valamint, hogy láthatunk-e téri előfeszítő hatást azoknál a kitöltőknél, akik elsőként a téri tesztet töltötték ki, és majd csak azt követően az időit. Mindkét teszt lényeges eleme volt, hogy 6 ige váltakozott: 3 jelentésében irányultságot nem tartalmazó: *rak, tesz, helyez*, illetve 3 jelentésében irányultságot tartalmazó: *hoz, visz, tol*. Az alábbi, 6. ábrán láthatjuk egymás mellett a téri és az idői feladat eredményeit:

6. ábra: Téri és idői preferenciák igék szerint

⁵ A szögletes zárójelben lévő ige mondatonként variálódott.

Már első ránézésre láthatjuk azt, hogy térben nagymértékben variálódott, milyen referenciakeretet alkalmaztak a kitöltők. Az idői feladatban jóval egységesebben, általában a **valódi** referenciakeretet alkalmazták a válaszadók – miszerint az **előre**mozgatás a kérdések tekintetében múltba mozdítást jelent.

Elsőként tehát nézzük meg részletesen a preferenciákat, külön térben és külön időben.

5.1. Téri eredmények

A 6. ábrán látható, hogy legnagyobb számban az átültetett referenciakeretet alkalmazták a kitöltők (43%) – amely szerint az alakzatot maguktól eltávolítva mozgatták. Meglepő módon a jobbra-balra mozgatás is nagy arányban megjelent (32%), amely az **abszolút** referenciakeret alkalmazását mutatja. Ez azt jelenti, hogy a kitöltők valamilyen külső struktúrát alkalmaztak arra, hogy eldöntsék, merre van „előre”. A feladatban az instrukció az ábrától balra volt található egy külön lapon, feltételezéseim szerint ez válthatta ki az abszolút referenciakeret megjelenésének ilyen nagy arányát. Mindezek mellett a **tükrözött** referenciakeret is megjelent kisebb, de számottevő arányban (19%), azaz a megfigyelő maga felé mozgatta az adott alakzatot. Az alábbi 2. számú táblázatban részletezem az eloszlási arányokat:

2. táblázat: A Téri referenciakeretek eloszlása

Tér	720 (100)	
tükrözött	137 (19)	
abszolút – balra	112 (15)	= 237 (32)
abszolút – jobbra	125 (17)	
átültetett	313 (43)	
Egyéb ⁶	33 (4)	

A 6. ábrán az is jól látható, hogy elvárásaimmal ellentétben az ige jelentése nem volt szignifikáns befolyással arra, hogy milyen referenciakeretet alkalmaztak a kitöltők. A *hoz* ige esetében emelkedik meg minimálisan a tükrözött referencia – azaz a maga felé mozgatás –, de ez az emelkedési arány véletlen szint alatti. Semelyik ige esetén nem található tehát szignifikáns különbség a választott referenciakeretek arányainak tekintetében.

⁶ Az „egyéb” típusú válaszok: nem válaszolt vagy értelmezhetetlen választ adott pl.: más alakzatot rajzolt be; több alakzatot rajzolt be; a feladattól függetlenül rajzolt.

5.2. Idői eredmények

Ahogy azt már láthattuk, az idői értelemben a valódi referenciakeret alkalmazása volt a leggyakoribb (82%). Az alábbi 3. táblázatban láthatjuk számszerűsítve az adatokat.

3. táblázat: Idői referenciakeretek eloszlása

Idő	360 (100)
valódi	301 (84)
abszolút	42 (12)
Egyéb ⁷	17 (4)

Ez azt jelenti, hogy a válaszadók többsége az *előre[tették] X esemény időpontját* mondatot leggyakrabban úgy értelmezték, hogy az esemény korábban következett be az eltervezett időpontnál. Kis mértékben, 12%-ban megjelent az abszolút referenciakeret is, amelyben a válaszadók jövőbe mozgatóként értelmezték a műveletet.

Az ige legtöbb esetben az idői referenciakeretekre sem gyakorolt befolyást, egyedül a *tol* esetében látunk szignifikáns elmozdulást a jövőbe mozgató preferenciája felé. Ha egy jelentésében irányt nem hordozó igével, pl. a *rak*-kal hasonlítjuk össze (6. ábra, jobb oldal: 1. és 5. oszlop), a gyakoriságok között szignifikáns különbséget találunk ($\chi^2(2) = 16.287$ $p > 0.001^{***}$). A *visz* ige összehasonlítása a *rak* igével azonban már nem mutat szignifikáns hatást.

5.3. Téri előfeszítés hatása az idői referenciakeret-választásokra

A kutatás egyik fontos pontja az is, hogy megvizsgáljuk, a téri referenciakeretek valóban hatással vannak-e arra, milyen viszonyítási struktúrát alkalmazunk időben, vö. Boroditsky (2000), vagy ilyen hatásról nem beszélhetünk, l. Bender és mtsai (2012). Első körben nézzük meg, hogy a magyarban preferált téri és idői referenciakeretek milyen módon illeszkednek a Bender és mtsai (2012) által felállított párhuzami struktúrába. Alábbiakban megismételve az 1. táblázatot, aláhúzva láthatjuk a kérdőív eredményei alapján látott preferenciákat.

⁷ Az „egyéb” típusú válaszok: nem válaszolt vagy értelmezhetetlen választ adott, nem a kérdésre válaszolt.

4. táblázat: Bender és mtsai (2012) párhuzama és a magyar preferenciák

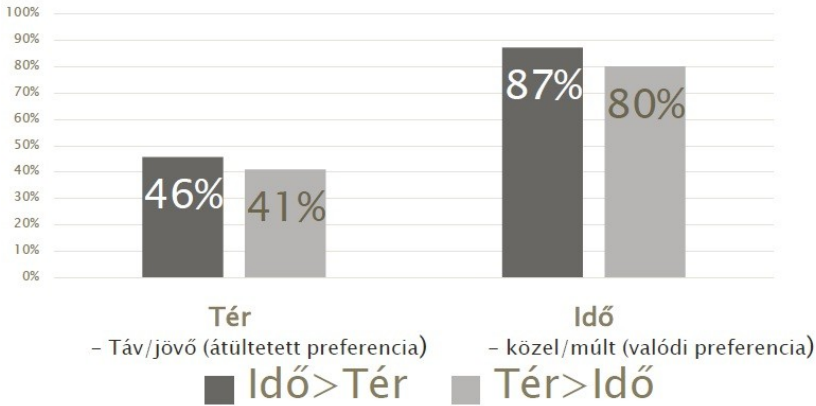
Előremozgatás	Közelebb	Távolabb
Tér	Megfigyelő felé (tükrözött rk.)	<u>Megfigyelőtől el</u> (<u>átültetett rk.</u>)
Idő	<u>Múltba mozog</u> (<u>valódi rk.</u>)	Jövőbe mozog (abszolút rk.)

Már az cáfolja a tér erős befolyását az időre, hogy a magyar preferenciák nem konzisztensek a táblázat szerinti párhuzamban. Ez nem meglepő, hiszen Bender (2012) példaként a kínaiában is hasonló inkonzisztenciákat talált. A kínai egyébként preferenciáit tekintve megegyezik a magyarral, ellentétben az angolgal vagy a némettel.

5. táblázat: Bender és mtsai (2012) adatai és jelen kutatás eredményei

Tartomány	Nyelv				
	Német	Amerikai angol	Kínai	Tongai	Magyar
Tér	Tükröző	Tükröző	Átültetett	Átültetett	Átültetett
Idő	Valódi	Val./absz.	Valódi	nincs pref.	Valódi

A feladatok sorrendje sem mutatott hatást abban, hogy milyen referenciakeretet választottak a kitöltők. Tehát a téri feladat attól függetlenül nem befolyásolta az idői válaszadást, hogy akik az idői feladatsort kapták másodikként, közvetlenül előtte töltötték ki a téri feladatsort. Az alábbi, 7. ábrán a leggyakrabban választott referenciakeretek láthatjuk feladatsorrend szerint: a bal oldali oszloppár a térbeli **átültetett referenciakeret** gyakoriságait mutatja, a jobb oldali oszloppár pedig az időbeli **valódi referenciakeret** gyakoriságát – világossal jelölve azt, amikor a térfeladat, sötéttel pedig azt, amikor az időfeladat volt az első.

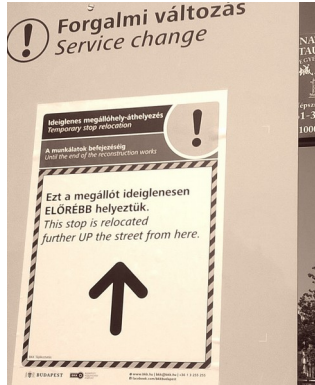
7. ábra: Fogalmi tartományok egymásra hatása

Bender és mtsai (2012) és Boroditsky (2000) ellentmondásos eredményei tekintetében a mi szempontunkból elsősorban az idői oszlopok fontosak. Arra, hogy a válaszadók milyen gyakran alkalmazták a valódi referenciakeretet idői jelentésben, a feladatsorrend nem volt befolyással: $\chi^2(1) = 0.33$, $p = 0.5683$ (n.s.) – ugyanígy a téri válaszokra sem, bár erre nem is utalt semmilyen előzetes kutatás: $\chi^2(1) = 1.31$, $p = 0.253$ (n.s.). Vizsgáljuk meg közelebbről az adatokat: 60 fő kezdett a térbeli teszttel, ebből 18-an csak és kizárólag az átültetett referenciakeretet használták a térbeli feladatban. Tehát a távolító mozgást választották minden egyes feladatban. Az ő időbeli válaszaikat vizsgálva nem jelenik meg magasabb számú alkalmazása az abszolút referenciakeretnek, azaz a távolító preferenciának. Az összes válaszukat tekintve, összesen 5 egyedi esetben jelent meg a távolító – **jövőbe mozgó** – abszolút referenciakeret-választás, ami elenyészőnek tekinthető.

Konklúzió

Összefoglalva tehát a kutatás 3 fő kérdése a következőképpen válaszolható meg: Milyen referenciakeretet preferált a magyarban tér és idő szempontjából? A kérdőív adatait tekintve azt mondhatjuk, hogy míg a térben az **átültetett referenciakeret** volt a gyakoribb – miszerint a válaszadók inkább maguktól távolítva mozgatták az objektumokat –, addig az időbeli válaszokban a **valódi referenciakeret** preferálták – miszerint a múltba mozgatták az eseményeket. Térben azonban az *előre* értelmezése sokkal jobban megoszlott, mint

időben: számottevő arányban értelmeztek **abszolút** módon, azaz a megfigyelőtől függetlenül balra-jobbra mozgatták az alakzatot, vagy **tükrözött relatív** módon, azaz maguk felé mozgatták azt.

8. ábra: A BKK is az átültetett téri referenciakeretet alkalmazta egy megállóhely áthelyése során.

Láthatunk-e hatást a térbeli fogalmi tartományból az idői tartományba, l. Boroditsky (2000, 2010), Bender és mtsai (2012)? A magyar adatok alapján ilyen hatás nem jelenik meg. Ahogy azt már fentebb láthattuk, a két fogalmi tartomány már a referenciakeretek preferáltsága szempontjából sem konzisztens – térben távolító, időben azonban közelítő. Mindemelllett a feladatok sorrendje sem mutatott semmilyen hatást arra, hogy milyen referenciakeretet választottak adott feladattípusban a kitöltők. Mivel a kísérlet igyekezett arra összpontosítani, hogy az időbeli kérdések ne tartalmazzanak semmilyen térbeli alapot (pl.: óra számlap), így a téri előfeszítő hatás valóban eltűnt. Ezzel a kísérlet alátámasztotta Andrea Bender és mtsai (2010, 2012) állításait a tér-idő fogalmi összefüggéseiről. A kapcsolat szoros, mivel mindkét fogalom rendelkezik referenciakeretekkel, ám az időbeli tartomány nem függ kizárólagosan a téri tartománytól. Tehát feltételezhetjük, hogy önálló reprezentációval (is) rendelkezik.

Harmadik kérdésem volt, hogy vajon az ige jelentéstartalma befolyásolhatja-e, hogy milyen referenciakeretet alkalmazunk adott helyzetben. Elvárásaimmal ellentétben az igei hatás megcáfolódni látszik, ugyanis a téri tartományban semmilyen hatást nem mutatott, tehát az igei jelentés nem befolyásolta azt, hogy a kitöltők merre mozgatták az adott alakzatot. Idő esetében is

csupán a *tol* ige mutat szignifikáns hatást arra, hogy a múltba mozgatás helyett nagyobb arányban jelent meg a jövőbe mozgatás, mint más esetekben. Érdekes kérdés, miért csak ebben az egy helyzetben jelent meg hatás: egy hipotetikus feltételezés része lehet az, hogy míg a *tol* igét 'eltol, eltávolít' jelentésében felhasználja az idői tartomány, úgy már a *húz* igét nem veszi át saját jelentéskörébe. Idői jelentésben, egy esemény mozgatása esetén nem használható a *tol* térbeli párja, a *húz*. A *húz* alapjelentése ugyanis a **valódi referenciakeret** preferáltságával fejezhető ki: az iránytalan igékre adott válaszok alapján feltételezhető, hogy az idői **előremozgatás** alapértelmezett jelentése a **múltba mozgatás**. A *tol* ige jelentése azonban elősegíti a távolító jövőbemozgatás kifejezését.

Hivatkozások

- Bender, Andrea – Rothe-Wulf, Annelie – Hüther, Lisa – Beller, Sieghard 2012. Moving forward in space and time: How strong is the conceptual link between spatial and temporal frames of reference? *Frontiers in Psychology* **3**, <http://journal.frontiersin.org/article/10.3389/fpsyg.2012.00486/full> (2016.03.22.).
- Bender, Andrea – Beller, Sieghard – Bennardo, Giovanni 2010. Temporal frames of reference: conceptual analysis and empirical evidence from German, English, Mandarin Chinese, and Tongan. *Journal of Cognition and Culture* **10**: 283–307.
- Boroditsky, Lera 2000. Metaphoric structuring: understanding time through spatial metaphors. *Cognition* **75**: 1–28.
- Boroditsky, Lera 2009. How does our language shape the way we think? In Max Brockman (ed.): *What's Next? – Dispatches on the Future Science*. New York, Vintage books original, 116–119.
- Kemmerer, David 2005. The spatial and temporal meanings of English prepositions can be independently impaired. *Neuropsychologia* **43**: 797–806.
- Levinson, Stephen C. 2003. *Space in Language and Cognition*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Núñez, Rafael E. – Sweetser, Eve (2006). With the future behind them: convergent evidence from Aymara language and gesture in the crosslinguistic comparison of spatial construals of time. *Cognitive Science* **30**: 401–450.
- Szamarasz Vera Zoé 2006. Az idő téri metaforái. *Világosság* **8-10**: 99–110.
- Traugott, Elizabeth 1978. On the expression of spatio-temporal relations in language. *Universals of Human Language* **3**: 369–400.

A MAGYAR REKURZÍV BIRTOKOS SZERKEZET ELSAJÁTÍTÁSA A NEMZETKÖZI KUTATÁSOK TÜKRÉBEN

Langó-Tóth Ágnes

Bevezetés

Kutatásomban a magyar rekurzív birtokos szerkezet elsajátítását vizsgálom nyolcéves gyermekeken, kísérleti módszerrel.

A kutatás négy fő kérdésre irányul, egyrészt, hogy a magyar nyelvű gyermekek tudják-e értelmezni a rekurzív birtokos szerkezeteket (japán és angol gyermekeken végzett kísérletet Hollebrandse–Roeper 2014), másrészt hogy miként tér el ezeknek a szerkezeteknek az interpretálása a gyermekek és felnőttek körében.

A harmadik fő kérdés, melyet a kísérlet megválaszolni kíván, hogy vajon a magyar gyermekek is először mellérendelésként (direkt rekurzió, aszindetikus koordináció) értelmezik-e a rekurzív szerkezeteket, mely értelmezés a nyelvelsajátítás során átalakul indirekt rekurzióvá, azaz beágyazott értelmezéssé (a rekurzió elsajátításának menetéről ír Roeper 2011, Hollebrandse–Roeper 2014).

A negyedik kérdés, amellyel a kísérlet foglalkozik, hogy vajon egy testes funkcionális fej, amely egyes rekurzív birtokos szerkezetekben megjelenik, megkönnyíti-e a gyermekek számára a rekurzív birtokos szerkezetek interpretálását, vagyis, hogy a gyermekek inkább beágyazásként értelmezik-e azokat a szerkezeteket, amelyekben testes *-nAk* fej szerepel, mint mellérendelésként.

Dolgozatom a következőképpen épül fel: először bemutatom a rekurzió fogalmát, a korábbi kísérleteket a rekurzív birtokos szerkezetekkel kapcsolatban, a funkcionális fejek szerepét a rekurzív szerkezetekben, majd a magyar birtokos szerkezeteket, végül pedig rátérek a kísérlet résztvevőire, feladataira, eredményeire és a belőlük levonható főbb következtetésekre.

1. A rekurzió

Ebben a fejezetben röviden összefoglalom a rekurzív szerkezetek értelmezésének lehetőségeit, a rekurzió fajtáit és egyes, a kísérletben is kulcsszerepet játszó tulajdonságait.

1.1. A rekurzió fogalma

Chomsky–Hauser–Fitch (2002) *Science* magazinban megjelenő cikke óta a rekurzió kérdésköre igen kurrens, ámbar vitatott témát szolgáltat mind a hazai, mind a külföldi nyelvészeti irodalom számára. E cikk megkülönbözteti a tág és a szűk értelemben vett nyelvi képességet. Míg a tág értelemben vett nyelvi képesség az állatok kommunikációjának is sajátja, addig a szűk értelemben vett nyelvi képesség kizárólag az emberi kommunikáció jellemzője. Ez utóbbi nem más, mint a rekurzió komputációs képessége. A rekurzió fogalma más-más dolgot jelent a neurobiológiában, a számítógép-tudományokban, a kognitív pszichológiában és a nyelvészetben. Itt csupán néhány fontosabb jellemzőjét kívánom felvázolni.

Először is Bar-Hillel (1953) szerint a rekurzió valójában az az eszköz, amely lehetővé teszi, hogy a beszélők potenciálisan végtelen számú mondatot hozzanak létre. A rekurzióknak köszönhetően nincs leghosszabb mondat, mivel véges számú elemből potenciálisan végtelen hosszúságú mondatot vagyunk képesek megalkotni.

Chomsky (2014) valójában a **merge** műveletét érti rekurzió alatt. A *merge*-nek kétfajta inputja létezhet, egyrészt egy új lexikai elem, valamint egy, a *merge* korábbi művelete által létrehozott elem. A *merge* valójában szintaktikai elemek összeolvasztását jelenti nagyobb szintaktikai egységekké.

A rekurzió jelentheti azt a tudatelméleti képességet is, amikor bizonyos mentális állapotokat tulajdonítunk másoknak (pl. *János tudja, hogy Péter tudja, hogy Mari beteg*). Többek között a tudatelméleti rekurzió és a szintaktikai rekurzió kapcsolatát vizsgálták Bánréti Zoltán és mtsai (2011) afáziával és Alzheimer-kórral élő betegeken. Arra a következtetésre jutottak, hogy ha a szintaktikai rekurzió sérül, attól a betegek még képesek rekurzív tudatelméleti következtetéseket alkotni. Vagyis agyunk általánosságban rendelkezik a rekurzió képességével, tehát nincs az agyban egyetlen specifikus részterülete a rekurzióknak.

Hollebrandse–Roepers (2014) és Roepers (2011) a rekurzió két változatát különbözteti el. Szerintük létezik direkt rekurzió, mely aszindetikus koordinációt jelent, vagyis egy esemény szereplőinek egyfajta felsorolását (pl. *János, Péter, Mari zongorázik*). A direkt rekurzió során az elemek nem ágyazódnak egymásba, hanem helyette egymás mellett jelennek meg (a szintaktikai szerkezet lapos). Egy másik példán szemléltetve: *A kutya mellett, a macska mellett, az egér mellett labda van*. Ebben az esetben a labdának mindhárom állat mellett kell elhelyezkednie, szemben az indirekt rekurzióval, melynek kulcsfogalma a beágyazás: *A kutya mellett lévő macska mellett lévő egér mellett*

labda van. Itt a labdának az egér mellett kell elhelyezkednie (persze az egérnek a macska mellett, a macskának pedig a kutya mellett kell lennie). Az utóbbi esetben az azonos szintaktikai kategóriájú elemek egymásba ágyazódnak, nem pedig lineárisan jelennek meg egymás mellett. Roeper szerint a gyermekek elsődleges értelmezése konjunktív, vagyis a nyelvelsajátítás során felsorolásszerű mellérendeléseként értelmezik a rekurzív szerkezeteket, mely értelmezés a nyelvelsajátítás során alakul át indirekt rekurzióvá. Vagyis a rekurzióknak, mint az emberi nyelveket az állati kommunikációtól elkülönítő, kulcsfontosságú műveletnek már a gyermekek nyelvtudásának is részét kell képeznie, tehát a direkt rekurzió egyfajta default értelmezésként szolgál a gyermekek számára. Az, hogy hány éves korban történik ez a váltás, nyelvenként eltérhet. Roeper munkássága során például azt is megfigyelte, hogy a japán gyermekek viszonylag hamar, míg az angol gyermekek a japánokhoz képest később sajátítják el az indirekt rekurzív értelmezést.

1.2. Eddigi kísérletek a rekurzív birtokos szerkezet és a nyelvelsajátítás körében

Roeper (2011) vizsgálatában, amikor Sarah-t megkérdezte az édesanyja arról, hogy *Mi apu apjának a neve?*, a gyermek nem értette a rekurzív kérdést, habár mind az ehhez szükséges pragmatikai tudás, mind pedig a szavak ismerete a kislány birtokában állt ahhoz, hogy megértse a mondatot. Roeperék azt találták, amennyiben rekurzív válasz helyett lehet konjunktív, vagyis mellérendelő választ adni, inkább az utóbbit preferálják a gyermekek.

Gentile (2003) kísérletében a gyermekek három képet kaptak: egyet Süti szörnyről, egyet Süti szörnyről és a hűgáról, s egyet csak a hűgáról. Amikor megkérdezte a gyermekeket arról, hogy meg tudják-e neki mutatni Süti szörny hűgának a képét, a 3-4 éves gyerekek egyharmada a mellérendelő olvasat alapján azt a képet választotta ki, amelyen Süti szörny és a hűga együtt szerepelnek. A kísérletben bebizonyosodni látszik, hogy a direkt rekurzió mellérendelésnek bizonyult a rekurzív birtokos szerkezetek vizsgálata során.

Limbach (2010)-ben többféle történetet adott gyerekeknek, valamint német anyanyelvű angolul tanulóknak. Az egyik így hangzott: *Jane-nek van egy két biciklije, valamint Jane apjának, Gordonnak is van egy versenybiciklije. Amikor ők ketten túrázni indulnak, van egy harmadik bicikli is, amelyet mindketten hajthatnak.* A bicikliket különböző képeken mutatták meg a résztvevőknek, akiknek el kellett dönteniük, hogy melyik Jane apjának biciklije. A német nyelvben csupán egy összetételig működik a birtokos (*Marias Haus* 'Mária háza', **Marias Bruders Haus* 'Mária bátyjának a háza'), ezért volt szükséges német diákokat is bevonni a kísérletbe. Huszonöt amerikai, hu-

szonhárom német L2-es, angolul tanuló és huszonhat német gyermek vett részt a kísérletben. A német csoport felnőttjeinél azt találták, hogy vagy mellérendelő olvasat szerint adtak válaszokat, vagy pedig egy birtokost kihagytak, az ötéves csoport pedig 22%-ban értelmezte a feladatot mellérendelő olvasatban. Roeper szerint a gyerekek már 5-6 éves korukban használnak birtokos rekurziót, bár a konjunktív olvasat sokkal erősebb a gyerekeknél, mint a felnőtteknél. A német beszélők azt állították, hogy a rekurzív birtokos nehéz, míg a hármas rekurzió alig érthető, majdnem lehetetlen számukra.

2010-ben Fujimora japán gyermekekkel végzett kísérletet. A japán nyelvben hasonló struktúra található, mint az angolban (*John's brother's car*, 'János bátyjának az autója'), csupán a *no*-val jelölik a beágyazást, tehát testes morféma jelöli a birtokost. Képeket mutattak a gyermekeknek, minden képen egy ember, egy kutya és annak a labdája szerepelt. Először egyszerű kérdéseket tettek fel a gyermekeknek, például *Milyen színű Mika labdája?* Ezután jöttek a kétszeres birtokossal ellátott kérdések, például *Milyen színű Mika kutyájának a labdája?* Ezek után jöttek a háromszoros kérdések, mint a *Milyen színű Mika barátjának a kutyájának a labdája?* Végül a négyszeres birtokossal megfogalmazott kérdések, mint a *Milyen színű Mika testvérének a barátjának a kutyájának a labdája?* Az eredményekből látszik, hogy a legfiatalabb gyermekek (kettőtől négyéves korig) csupán egy birtokosig tudták értelmezni a mondatokat. Az ötéves gyermekek értelmezni tudták ugyan a kétszeres birtokossal ellátott kérdéseket, de a háromszoros már nem. Azoknak viszont, akiknek már a háromszintű rekurzió ment, már nem volt gondjuk a négyszintű beágyazással sem. A kettős birtokost majdnem ugyanabban a korban értették meg ezek a gyermekek, mint a hármas vagy négyes birtokost, tehát négy-öt éves koruk körül, de mindenképpen hét éves koruk előtt. Ha ugyanezt a kísérletet mellérendelő mondatokkal ismételnék meg, vagyis arra kérnék a gyermekeket, hogy mutassák meg *Mikának és a bátyjának és a barátjának és a kutyának a labdáját*, akkor a gyermekek valószínűleg az összes labdát megmutatnák, nemcsak a kutyáét. Ez történhetett a fiatalabb gyermekekkel, akik nem értették a rekurzív olvasatot. A fiatalabb korosztály válaszádnál az is előfordult, hogy egyszerűen kitoröltek egy vagy több birtokost. Ezzel a kísérlettel kimutatták, hogy a rekurzió elsajátítása nem azonnal történik, de abban az esetben, ha már a gyermek megtanulta, hogyan alkalmazzon rekurzív műveleteket, akkor nem lesz különbség a három és négyszintű rekurzió elsajátítása között.

2012-ben Roeper is japán gyermekekkel kísérletezett. Képeket mutattak a gyerekeknek, ezek után kettő, illetve háromszintű rekurzív kérdéseket tettek fel nekik: *Milyen színű Shiro apjának legidősebb bátyjának nyulának az*

esernyője? vagy *Milyen színű Ieroo legidősebb bátyjának nyulának a cipője?* Huszonkét gyermeket teszteltek, tizenöt háromévest és hét hatévest, valamint tizenhárom felnőttet. A fiatalabb gyerekeknél probléma adódott az értelmezés során, a hatévesek viszont meg tudták oldani a feladatok 50–75%-át.

Összefoglalva ezek a kísérletek szolgálnak bizonyítékkal arra, hogy a japán gyermekek már 4-5 éves koruk körül értik a rekurzív birtokos szerkezetet, míg az angol gyermekek ugyanebben a korban főleg konjunktív interpretációt alkalmaznak. Most, hogy már láttunk néhány kísérletet a rekurzív birtokos szerkezeteket tekintve, rátérek a funkcionális fejek szerepére az indirekt rekurzióban.

1.3. A funkcionális fejek szerepe a rekurzió értelmezésében

DiSciullo (2015) azt állítja, hogy az indirekt rekurzió során kell lennie egy funkcionális elemnek az összetevők között. Azt is mondja, hogy a rekurzív *merge* tulajdonképpen azt jelenti, hogy van egy adott projekció, amelynél egy X-et egy funkcionális elem kapcsol össze egy másik X elemmel, indirekt rekurziót [X [F X]] hozván létre. Nyelvenként eltér az, hogy testes, avagy testetlen a fej a szintaktikai szerkezetben, amire két rekurzív birtokos szerkezeti példát hoz: az olasz (*punto 0 controllo 0 passaporti*) és braziliai portugál (*punto de controle de passaporte*) nyelvet hasonlítja össze ebben a tekintetben, majd azt találja, hogy míg az olaszban testetlen marad a funkcionális fej, addig a portugál nyelvben mindenképpen ki kell ejteni. Felmerül az a kérdés, hogy mi okozhatja a nyelvek között ezt az eltérést. Ő ezt valójában kettő, Chomskytól (2013) származtatott elvvel vezeti le. Vagyis, mivel a nyelvek gazdaságosságra törekszenek, a beszélők a lehető legminimálisabbat ejtik ki (*Pronounce the Minimum*) ami összefügg a **Minimize Externalization** elvével, ami ebben az esetben azt jelenti, ha nem muszáj, nem jelöljük testes morfémával a funkcionális fejeket. Az indirekt rekurziót is egyfajta elv hozza létre; a **Minimize Symmetrical Relations** elve, azaz a szimmetrikus kapcsolatok minimalizálására törekszik a nyelv. Tehát mindenképpen ott kell lennie egy funkcionális elemnek az összetevők között, viszont az F (funkcionális) fejet a **Minimize Externalization** elve miatt nem kötelező kiejteni.

Összefoglalva a *merge* aszimmetriája miatt egy F funkcionális elemnek kell megjelenni a rekurzív kifejezések során, tehát a nyelv így próbálja minimalizálni az összetevők közötti szimmetrikus kapcsolatot [X [F X]], viszont más elvek is dolgoznak, amelyek érintik a szintaxist, vagyis a **Minimize Externalization** és a **Pronounce the Minimum** elve az, mely egyes nyelvekben a funkcionális elem 'testetlenségét' okozza.

2. A magyar birtokos szerkezet

Kétfajta magyar birtokos szerkezet létezik. Az egyik esetén (a) egyedül a birtok van birtokoltság jellel jelölve, miközben a birtokos jelöletlen marad. A másik-fajta birtokosnál (b) a birtokos is jelölt, méghozzá *-nAk* datívuszi raggal.

- (1) a. [DP [DP *János*] [NP *könyv-e*]]
b. [DP [KP *János-nak*] [DP *a* [NP *könyv-e*]]]

Két főbb elmélet létezik a kétféle birtokos szerkezettel kapcsolatban. Szabolcsi (1992) szerint az (a) szerkezet birtokosa nominatívuszban áll, míg (b) szerkezetbeli birtokos megtartja ezt a nominatívuszt, és felvesz egy *-nAk* operátorjegyet. Szerinte az (a) szerkezetből vezethető le a (b) szerkezet. É. Kiss (2000) szerint az eset nélküli birtokos (a) valójában egyfajta eset nélküli DP specifikáló, tehát determináns szerepe van, így determináns pozícióba kerülhet. Viszont a datívuszi birtokos valójában egy *KaseP*, mely balról csatolódik hozzá a birtok-projekcióhoz. Tehát a *-nak/-nek* birtokosnak komplementum pozíciója és szerepe van. Szerinte a (b) szerkezet a kiindulópont, amelyből levezethető az (a) szerkezet. Dolgozatomban a második, É. Kiss (2000)-ben bemutatott elméletet követem.

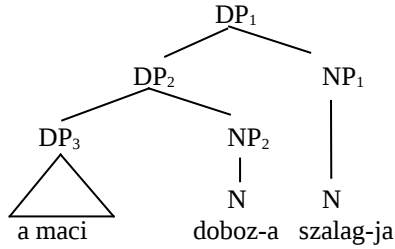
Négyfajta rekurzív birtokos szerkezet tűnik lehetségesnek a magyar nyelvben. Ahogyan azt már DiSciullo (2015) olasz és portugál példáinál láthatuk, léteznek rekurzív birtokos szerkezetek, melyeknél a birtokos jelölt (3), illetve jelöletlen (1).

- (2) ?*A maci doboz-a szalag-ja piros*
(3) *A maci doboz-á-nak a szalag-ja piros*
(4) ?*A maci-nak a doboz-á-nak a szalag-ja piros*
(5) **A maci-nak a doboza szalagja piros.*

Ezzel szemben a (2)-es és (4)-es szerkezet valójában kevert esetet képez, melyben az első birtokos jelöletlen, míg a második jelölt, vagy éppen fordítva. Szabolcsi–Laczkó (2015) megállapítását alapjául véve azt lehet mondani, hogy míg az (1)-es és (3)-as mondat egy kissé jelöltnek számít az anyanyelvi beszélők szerint, a (2)-es mondat az, amely a leginkább elfogadható, míg a (4)-es agrammatikus. A következőkben az ő grammatikalitási ítéleteiket elfogadva vezetem le a szerkezetek főbb jellemzőit.

Az (1)-es szerkezet esetén mindkét birtokos jelöletlen, miközben mindkét birtok birtokoltság jelet visel.

1. ágrajz: Jelöletlen birtokosok

Szabolcsi–Laczkó (2015) szerint grammatikus lesz az (1)-es szerkezet abban az esetben, ha az első birtokos első vagy második személyű:

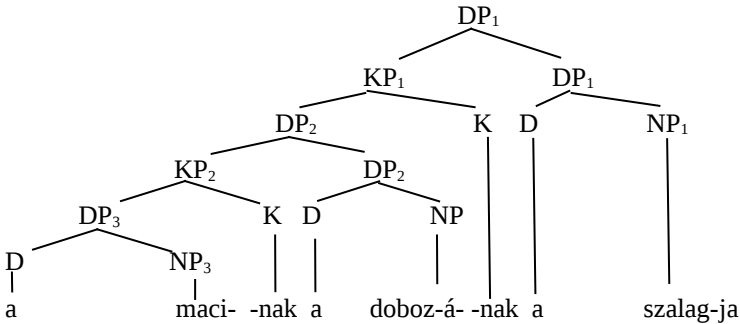
- (6) a. *Az én/te maci-m/-d doboza*
 b. *A mi/ti maci-nk/-tok doboza*

Nemcsak ekkor lehet grammatikus az (1)-es szerkezet, hanem a (2)-es és (3)-as szerkezettel egyetemben mindegyik előfordulhat háromszoros birtokos szerkezet részeként is.

- (7) a. *A kisfű macija doboza szalagja*
 b. *A kisfű macija dobozának a szalagja*
 c. *A kisfű macijának a dobozának a szalagja*

Míg az (1)-es szerkezetnél három DP ágyazódik egymásba, a (3)-as szerkezetnél megjelenik két KaseP, amelyek tartalmazzák a funkcionális *-nAk* fejelet.

2. ágrajz: Két datívuszi birtokos

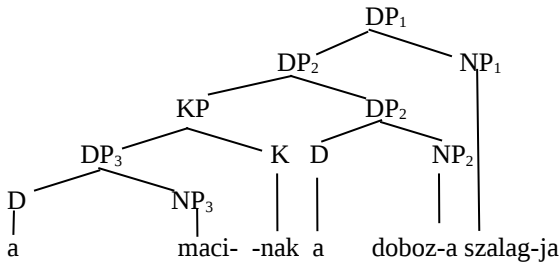
A (3)-as szerkezet esetén, vagyis amikor mindkét birtokos *-nAk* raggal jelölt, jólformált mondat lehet az, amikor az első birtokos kérdő vagy vonatkozó névmás:

- (8) a. *Kinek a macijának a doboza?*
 b. **Ki macija doboza?*
 c. **Ki macijának a doboza?*

Szabolcsiék szerint a (4)-es mondat nem létezik, két kivétel van ez alól, az első esetében a második birtokoshoz *-é* birtokjel társul, a másik esetben pedig a szerkezetben összetétszerű elem jelenik meg:

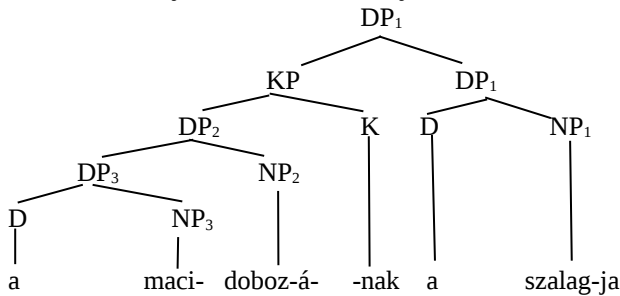
- (9) a. *(A szalag) a macinak a dobozáé*
 b. *A macinak a feje búbja*

3. ágrajz: Az első birtokos datívuszi, a második jelöletlen

A (2)-es az a rekurzív birtokos szerkezet, amelyet minden magyar anyanyelvi beszélő elfogadhatónak, jólformáltnak tart. Úgy, mint a (4)-es szerkezet, ez is egyfajta kevert esetet képez, vagyis az egyik birtokos jelölt, míg a másik jelöletlen.

4. ágrajz: Az első birtokos jelöletlen, a második jelölt

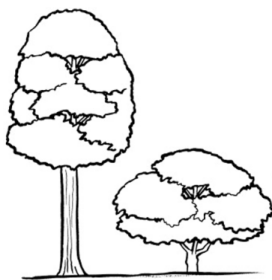
Szabolcsi–Laczkó (2015) meglátását követve, csupán az (1)-(3) szerkezetet vettem bele a kísérletbe, mivel a (4)-es szerkezetet agrammatikusnak nyilvánították, így nem láttam értelmét kísérletezni vele.

3. Résztvevők

Huszonöt másodikos gyermek vett részt a kísérletben. A gyermekek átlagéletkora 8;3 év volt, közülük tizenegy lányt és tizennégy fiút teszteltem. A felnőttek csoportját huszonnégy személy alkotta, közülük tizennégy nő és kilenc férfi. A felnőttek csoportjában 41 év volt az átlagéletkor.

4. Kutatási módszer, feladatok

Mind a gyermekek, mind a felnőttek csoportjának számítógép képernyője előtt kellett képeket beszínezni az adott feladatban szereplő utasítás alapján. Pinto és Zuckerman (2016) által bemutatott, még fejlesztés alatt lévő 'coloring task' ötletét felhasználva, a **paint** nevű program segítségével létrehozott képeket kellett a résztvevőknek beszínezniük. Kilenc teszt-kép és kilenc töltelék-kép szerepelt a kísérletben. Egy töltelék-képpel indítottam a kísérletet, azért hogy a résztvevők kipróbálják, miként tudnak a programmal színezni, mielőtt még nekiláttak volna a tesztfeladatoknak. A töltelékmondatok nem tartalmaztak birtokos szerkezetet, többnyire egyszerű, könnyen kiszínezhető feladatokat kaptak a résztvevők. Például: *Színezd ki az alacsonyabb fát a képen!*

1. ábra: Példa a töltelékmondatoknál választandó képekre

A töltelékmondatok minden gyermeknél megegyeztek, viszont tesztmondatonként létrehoztam háromfajta feladatsort. A korábbiakban már bemutatott háromféle birtokos szerkezetet teszteltem:

- (10) ?A maci doboz-a szalag-ja piros.
(11) A maci doboz-á-nak a szalag-ja piros.
(12) ?A maci-nak a doboz-á-nak a szalag-ja piros.

A mondatok sorban ugyan követték egymást, de az a mondat, amely az A feladatlapon így hangzott: *A maci doboza szalagja piros*, a B feladatlapon így: *A maci dobozának a szalagja piros*, míg a C feladatlapon: *A macinak a dobozának a szalagja piros*. Természetesen mindhárom szerkezet háromszor szerepelt egy feladatlapon belül randomizálva, illetve a bemutatott példán kívül még nyolc másik tesztmondat szerepelt a kísérletben. Egy gyermeknek pedig csupán egyetlen feladatlap mondatait olvastam fel ügyelve arra, hogy a lehető legneutrálisabb hangsúlyt kapja a mondat. Minden gyermekkel egyenként foglalkoztam, a színezés körülbelül negyedórát vett igénybe gyermekenként; a felnőttek gyorsabban haladtak, mivel nekik már nagyobb tapasztalatuk volt a számítógép-használat terén. Minden képet úgy állítottam össze, hogy azon többféle értelmezés is lehetséges legyen, vagyis ahogy a fenti példán láttuk, a doboznak illetve a macinak is volt szalagja. Minden képet csupán egyszer láttak a résztvevők. Ugyanezen a példán bemutatva, különböző válaszlehetőségek valósultak meg a tesztek során.

Pl: Színezd ki a képet a következő mondat alapján! *A maci doboza szalagja piros./A maci dobozának a szalagja piros./A macinak a dobozának a szalagja piros.*

Rekurzív válasz: a résztvevők értették a beágyazott szerkezet hierarchiáját.

2. ábra: Rekurzív válasz

Konjunktív 1: amikor a maci és a doboza szalagjait színezték be pirosra.
Lehetséges értelmezés: [A maci & doboza] szalagja piros

3. ábra: Konjunktív 2 válasz

Konjunktív 2: a maci szalagját és dobozát színezték be pirosra.
Lehetséges értelmezés: A maci [szalagja & doboza] piros.

4. ábra: Konjunktív 3 válasz

Konjunktív 3: amelynél a maci dobozát és a doboz szalagját színezték be pirosra.
Lehetséges értelmezés: [A maci doboza] & [(neki a) szalagja] piros

5. ábra: Konjunktív 4 válasz

Konjunktív 4: amely értelmezés során a maci és a doboz szalagját, valamint magát a dobozt is beszínezték pirosra.

Lehetséges értelmezés: [A maci (szalagja)] & [(az ő) doboza] & [(annak a) szalagja] piros.

6. ábra: Konjunktív 5 válasz

Az adatokat képsoronként számítógépre mentettem. A színezés során nem azt kértem a gyermekektől, hogy vonaltól vonalig színezzenek, mivel számítógépen keresztül nehezen ment volna ez a művelet, hanem azt, hogy lássam, hogy a képen mi az, amit beszínezték. A következőkben bemutatom a kísérlet eredményeit és az azokból levonható következtetéseket.

5. Eredmények

Ebben a részben röviden összefoglalom a gyermekek és felnőttek a három struktúra és öt válaszlehetőség szerinti eredményeit. A statisztikát az R nevű szoftverrel végeztem, és Khí-négyzet próbát alkalmaztam az adatokon.

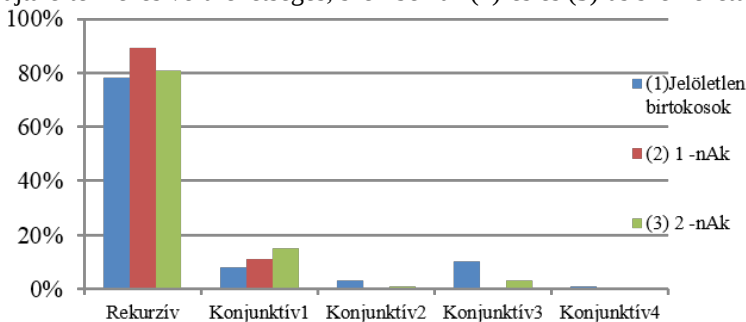
5.1. A gyermekek választai

A következőkben a gyermekek által nyújtott eredményeket összesítem a színézés ötféle módja, valamint a három struktúra alapján.

1. táblázat: A gyermekek választai a három struktúra szerint

Gyerekek	(1) A maci doboza szalagja piros.	(2) A maci dobozának a szalagja piros.	(3) A macinak a dobozának a szalagja piros.
Rekurzív	78%	89%	81%
Konjunktív 1	8%	11%	15%
Konjunktív 2	3%	-	1%
Konjunktív 3	10%	-	3%
Konjunktív 4	1%	-	-
Összesen	100%	100%	100%

Mindhárom típusú szerkezetet vizsgálva elmondható, hogy többször adtak rekurzív választ, mint konjunktívát ($\chi^2(8) = 20.613$, $p < 0.01^{**}$). A háromfajta szerkezet rekurzív választai között nincs szignifikáns különbség ($p=0.6763$ n.s.). Az vizont megjegyzendő, hogy a (2)-es típusú szerkezet esetén csupán kétfajta értelmezés volt lehetséges, szemben az (1)-es és (3)-as szerkezettel.

7. ábra: A gyermekek választai a három struktúra szerint

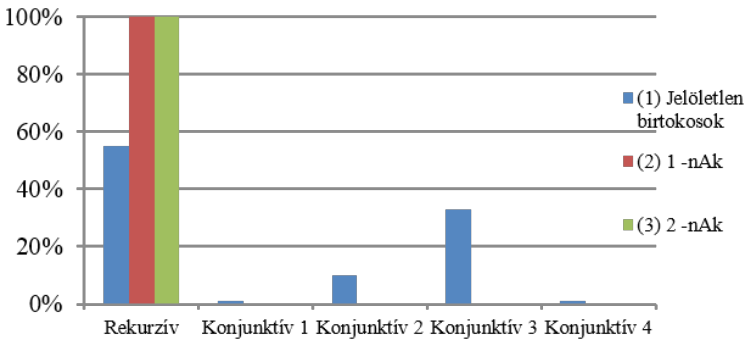
5.2. A felnőttek választai

Ha a felnőttek választait a háromfajta struktúra alapján vetem össze, a következő, 2. táblázatot kapom.

2. táblázat: A felnőttek válaszai a három struktúra szerint

Felnőttek	(1) A maci doboza szalagja piros.	(2) A maci dobozának a szalagja piros.	(3) A macinak a dobozának a szalagja piros.
Rekurzív	55%	100%	100%
Konjunktív 1	1%	-	-
Konjunktív 2	10%	-	-
Konjunktív 3	33%	-	-
Konjunktív 4	1%	-	-
Összesen	100%	100%	100%

Az adatokon az látható, hogy a felnőttek egyedül a jelöletlen birtokosokkal ellátott szerkezetet értelmezték konjunktívan, ellentétben azokkal, amelyekben egy vagy két *-nAk* fej szerepelt. Ha összehasonlítom a felnőttek rekurzív válaszait, akkor azt találom, hogy ($\chi^2(2) = 15.882, p < 0.001^{***}$) a (2)-es illetve (3)-as szerkezetet szignifikánsan többször értelmezték rekurzívan, mint az (1)-est. Ha összevetem a jelöletlen birtokosokkal rendelkező szerkezetre adott összes válaszlehetőséget, akkor is szignifikáns különbséget találok ($\chi^2(4) = 110.8, p < 0.001^{***}$). Összehasonlítottam az (1)-es szerkezetre adott két legtöbb választ, így szignifikáns különbséget találtam közöttük, tehát az (1)-es szerkezetet is főként rekurzívan értelmezték a felnőttek, miközben megengedtek konjunktív válaszokat is ($\chi^2(1) = 5.5, p < 0.05^*$).

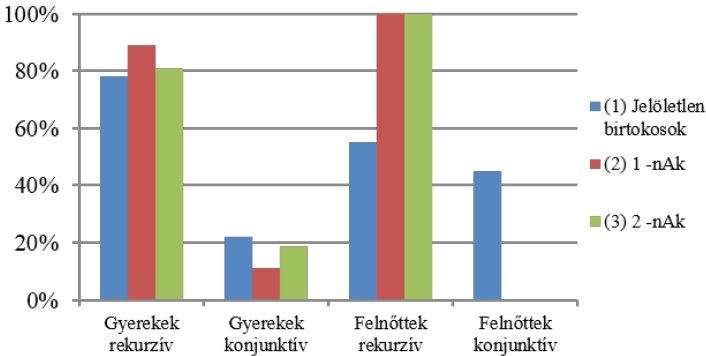

8. ábra: A felnőttek válaszai a három struktúra szerint

5.3. A gyermekek és felnőttek válaszainak összehasonlítása

A gyermekek és felnőttek többségében rekurzív válaszokat adtak, bármely struktúrát is nézzük, bár adódtak feltűnő különbségek a szerkezetek interpretációját tekintve. Ha összevetjük a felnőttek és gyermekek válaszait, akkor feltűnik, hogy a rekurzív válaszokat tekintve különbség van a két jelöletlen birtokost tartalmazó szerkezet interpretációjában ($\chi^2(1) = 3.9774, p < 0.05^*$), vagyis a gyerekek szignifikánsan többször színezték be a képet rekurzív módon ennél a szerkezetnél. Ha a konjunktív válaszokat hasonlítjuk össze az (1)-es szerkezet esetén, van szignifikáns különbség a felnőttek és gyermekek adatai között ($\chi^2(3) = 15.44, p < 0.01^{**}$). Tehát a Konjunktív1 színezési módot ennél a szerkezetnél többet használták a gyermekek, míg a Konjunktív3-at többet használták a felnőttek. Természetesen a (2)-es és (3)-as szerkezetet a gyermekek jelentősen többször értelmezték konjunktívan, mint a felnőttek, akik számára ez az interpretáció fel sem merült.

Ha csupán a rekurzív és konjunktív válaszok arányát hasonlítom össze, több fő különbség is kirajzolódik a gyermekek és a felnőttek interpretációját nézve.

9. ábra: Rekurzív és konjunktív válaszok

A diagramon látható, hogy mind a gyermekek, mind pedig a felnőttek többségében rekurzívan értelmezték mindhárom szerkezetet. A felnőttek rekurzív és konjunktív válaszai között nincs szignifikáns különbség ($p=0.3173$ n.s.) a jelöletlen birtokosok esetén, míg a testes *-nAk* fejjel rendelkező szerkezeteket 100%-osan rekurzívan értelmezték. Ahogyan a gyermekek és a felnőttek konjunktív értelmezése közt is szignifikáns különbség figyelhető meg. A jelöletlen birtokosokat a felnőttek többször értelmezték konjunktívan, mint a gyermekek ($\chi^2(1) = 7.8955, p < 0.01^{**}$), a (2)-es és (3)-as szerkezet esetén

viszont a gyermekek adtak szignifikánsan több konjunktív választ. Ugyanez igaz a felnőttek rekurzív válaszaira is, hiszen a (2)-es és (3)-as szerkezetet 100%-ban rekurzívan értelmezték.

6. Következtetések, konklúzió

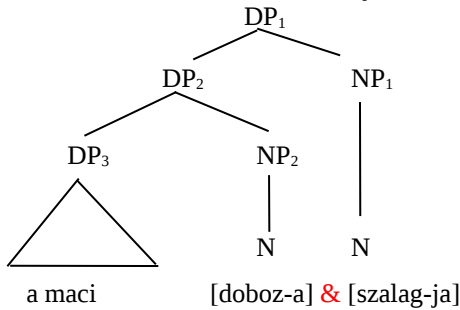
Összefoglalva a főbb eredményeket, azt láthatjuk, hogy mind a felnőttek, mind a gyermekek csoportja többségében rekurzívan értelmezte mindhárom szerkezetet. Az (1)-es szerkezetről azt mondhatjuk, hogy a felnőttek számára kétértelmű volt (55%-ban rekurzív, 45%-ban konjunktív), vagyis a két értelmezési lehetőség között nincs szignifikáns különbség. Az is feltűnik, hogy a gyermekek csoportja a (2)-es mondatnak csupán kétféle interpretációt tulajdonított, vagyis rekurzívat, illetve Konjunktív1-et, ami azt jelenti, hogy beszélték mind a maci, mind pedig a doboz szalagját, míg az (1)-es és (3)-as mondatokat többféleképpen interpretálták. Ezeknek a mondatoknak csupán egyetlen értelmezése létezett a felnőttek csoportjánál, még hozzá rekurzívan értették mindkét mondatot, tehát mondhatjuk, hogy a *-nAk* fejnek van szerepe a rekurzió értelmezésében, de a kísérlet eredményei csupán a felnőtteknél mutatják ki ezt a hatást. Fontos kiemelni az (1)-es és (3)-as mondatok hasonlóságát abban a tekintetben, hogy amíg az (1)-es mondatnál mindkét birtokos jelöletlen, addig a (3)-asnál mindkettő jelölt. Ennek a különbségnek nem mutatkozik hatása a gyermekek csoportjánál, de már a felnőttekénél igen.

Felmerül egy további kérdés; Miért értelmezte a jelöletlen birtokos szerkezetet mellérendelésként több felnőtt, mint gyermek? Roeper elmélete alapján ugyanis azt várnánk, hogy a felnőttek ezeket a struktúrákat inkább rekurzívan értelmezik, miközben több esély van arra, hogy a gyermekek interpretálják mellérendelésként ugyanezeket a szerkezeteket. Lehetséges válasz erre a kérdésre, hogy a magyar nyelvben (szemben az angollal pl. PP rekurzió) a direkt rekurzió (aszindetikus mellérendelés) igencsak jelöltnek és ritkának számít. Ezt támasztja alá a kísérlet felvételekor a felnőtteken tapasztalt bizonytalanság. Többen jelezték, hogy szerintük kétértelmű ez a szerkezet. Így azt kértem tőlük, hogy a domináns olvasat szerint színezzenek.

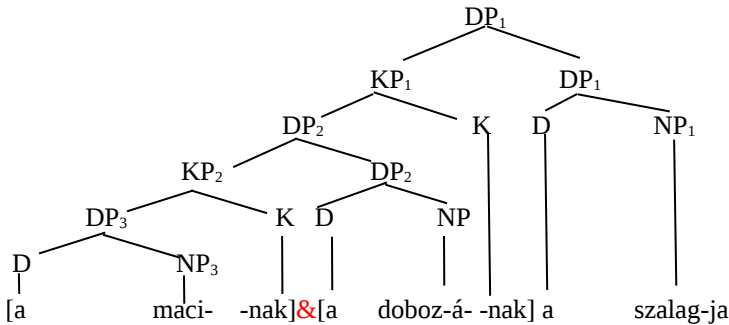
Érdemes összehasonlítani a felnőttek és gyermekek interpretációját. A felnőtteknél kimutatható a funkcionális fej testességének hatása: *a maci dobozának a szalagja*, illetve *a macinak a dobozának a szalagja* típusú szerkezeteket hasonlóképpen értelmezték, vagyis 100%-ban rekurzívan, míg *a maci doboza szalagja* típusú szerkezeteknél megengedték a konjunktív olvasatot is. Ezzel szemben a gyermekek *a maci doboza szalagja* és *a macinak a dobozának a szalagja* típusú szerkezeteket gyakrabban értelmezték mellérendelésként,

mint a *maci dobozának a szalagja* típusú szerkezetet. A gyermekek válaszá-
nál ezt nem szignifikáns különbségek, mindinkább interpretációs lehetőségek
mutatják. Tehát az utóbbi szerkezetet vagy rekurzívan, vagy pedig Konjunk-
tív1-ként értelmezték. Ezt az apró különbséget a szimmetrikus kapcsolatok
minimalizálásának elve mutatja, ugyanis míg az (1)-es és (3)-as szerkezet in-
terpretálható mellérendeléseként is, a (2)-es típusú szerkezet aszimmetriája mi-
att (többségében) rekurzívan értelmezhető, ahogyan ez az alábbi ágrajzokon
is látható.

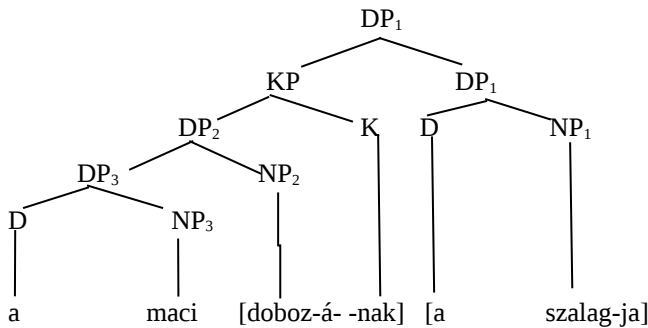
5. ágrajz: A jelöletlen birtokosokkal ellátott szerkezet konjunktív interpretációja

6. ágrajz: A két datívuszi birtokossal ellátott szerkezet konjunktív interpretációja

7. ágrajz: A kevert eset rekurzív interpretációja

Összefoglalva az adatokon végzett megfigyeléseket, azt mondhatjuk, hogy a felnőttek interpretációjára főleg a fej testessége volt hatással, míg a gyermekek mindhárom struktúrát azonosan (rekurzívan) értelmezték, bár különbség adódik az interpretációk lehetőségét tekintve a gyermekek válaszainál, mivel az egyszeres datívussal jelölt birtokos szerkezetnek szignifikánsan kevesebb konjunktív értelmezést tulajdonítottak, mint a másik két szerkezetnek. Az lehet ennek az oka, hogy a gyermekek grammatikájának még a része a konjunktív olvasat (20%-a a gyermekeknek konjunktívan értelmezte mindhárom szerkezetet), bár a 8 éves gyermekek számára már a rekurzív értelmezés a domináns. Ezért a következő lépésben fiatalabb gyermekekkel végezném el ugyanezt a kísérletet, amelynek eredményét e kísérlet eredményével összevetvén talán kirajzolódik egyfajta minta, ami alapján több általánosítás lehet levonható a rekurzív birtokos szerkezetek elsajátítását tekintve.

Összefoglalás

Kutatásomban a magyar rekurzív birtokos szerkezet elsajátítását vizsgáltam nyolcéves gyermekeken, illetve felnőtteken egyaránt.

Az első fő kutatási kérdésem az volt, hogy a magyar gyermekek miként tudják értelmezni a rekurzív birtokos szerkezeteket, a második pedig, hogy az értelmezésük miként tér el a felnőttek értelmezésétől. Erre azt a választ találtam, hogy a nyolcévesek többsége rekurzívan értelmezte ezeket a szerkezeteket, sőt az ő értelmezésük egyes esetekben (jelöletlen birtokosok) kevésbé engedi meg a konjunktív interpretációt, mint a felnőtteké.

A harmadik fő kérdésem az volt, hogy a magyar gyermekek is először mellérendeléseként értelmezik-e a rekurzív szerkezeteket, ami később átalakul

indirekt rekurzióvá. Erre a kérdésre azt a választ adhatom, hogy a 8 éves gyermekek körülbelül 20%-a még mellérendelésként értelmezi ezeket a szerkezeteket. A felnőttekkel ellentétében olyan esetekben is megengedtek mellérendelő interpretációt, amikor testes volt a funkcionális fej (egyszeres és kétszeres *-nAk*-os birtokos).

A negyedik fő kérdésem az volt, hogy vajon a testes *-nAk* fej, megkönnyíti-e a gyermekek számára a rekurzív birtokos szerkezetek interpretálását. Erre az a válasz adható, hogy a felnőttek értelmezésénél nagy hatással van a *-nAk* fej szerepének a rekurzív birtokos szerkezetekben, míg a gyermekek értelmezéséről ugyanez nem mondható el, ők már több mint 80%-ban rekurzívan értelmezték mindhárom szerkezetet. Hogy a fiatalabb gyermekeknél mely elvnek van jelentős hatása a rekurzív szerkezetek interpretációjánál, az a jövő kutatások kérdése.

Hivatkozások

- Bánréti Zoltán – Mészáros Éva 2011. A szintaktikai rekurzivitás afáziában. In Kenesei István – Bartos Huba – Siptár Péter (szerk.) *Általános nyelvészeti Tanulmányok XXIII*, Budapest, Akadémia kiadó, 191–227.
- Bánréti Zoltán (szerk.) 2011. *Rekurzió a nyelvben II. Neurolingvisztikai megközelítés*. Budapest, Tinta könyvkiadó.
- Bickerton, Derek 2009. Recursion: Core of complexity or artifact of analysis? In Thomas Givón – Masayoshi Shibatani (eds.) *Syntactic Complexity: Diachrony, acquisition, neurocognition, evolution*. Amsterdam, John Benjamins Publishing Company, 531–544.
- Di Sciullo, Anna Maria 2015. On the Domain Specificity of The Human Language Faculty and the Effects of Principles of Computational Efficiency: Contrasting Language And Mathematics. *Revista Lingüística* 11(1): 28–53.
- É. Kiss Katalin 2000. *The Hungarian Noun Phrase is like the English Noun Phrase*. In Alberti Gábor – Kenesei István (eds.) *Approaches to Hungarian 7*. Szeged, JATEPress, 121–149.
- Hauser, Mark – Chomsky, Noam – Fitch, Tecumseh 2002. The faculty of language: What is it, Who has it, and How did it evolve? *Science* 298: 1569–1579.
- Hollebrandse, Bart – Roeper, Tom 2014. Empirical Results and Formal Approaches to Recursion in Acquisition. In Tom Roeper – Margaret Spears (eds.) *Recursion: Complexity in Cognition*. Berlin, Springer, 179–220.
- Pinto, Manuela – Zuckerman, Shalom. *Ecological Validity in testing language comprehension – a new Coloring Task* (megjelenés előtt).
- Roeper, Thomas 2011. The Acquisition of Recursion: How Formalism Articulates the Child's Path. *Biolinguistics* 5(1-2): 57–86.
- Szabolcsi Anna – Laczkó Tibor 2015. A kétféle névutós szerkezet egybevetése. In Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan I. Mondattan*. Budapest, Akadémia Kiadó, 167–174.

A KÉTNYELVŰSÉG ÉS A KOGNITÍV KÉPESSÉGEK: EGY KULTURÁLIS KISEBBSÉG KOGNITÍV ÉS PSZICHOLINGVISZTIKAI VIZSGÁLATA

Román Ilona

Bevezetés

A kétnyelvűség és a kognitív képességek kapcsolatának a vizsgálatával már évtizedek óta foglalkoznak külföldön, de magyar viszonylatban is egyre több szakembert izgat ennek a napjainkban egyre relevánsabb témának a kutatása, l. Kovács (2008), Várkuti (2010), Kajcsa (2011). Ezt a megnövekedett érdeklődést magyarázhatjuk azzal, hogy a kétnyelvűség bár egyértelműen gazdagítja a tapasztalatainkat és ismereteinket, és mint ilyen, kétségkívül egy értékes összetevője a kognitív folyamatoknak, még mindig vita tárgyát képezi, hogy melyik típusa, szintje az, amely a kognitív képességek fejlődése szempontjából a legelőnyösebb. A szakirodalomban gyakori az olyan kutatás, amely kétnyelvű előnyt igazol az egynyelvűekkel szemben a kognitív képességek terén, l. Bialystok és mtsai (2004), Bialystok–Martin (2004), Carlson–Meltzoff (2008), Engel de Abreu és mtsai (2012), Barac–Bialystok (2012), mások nem találtak lényeges különbséget az egy- és kétnyelvűek teljesítménye között, l. Morton–Harper (2007), Duñabeitia és mtsai (2013), Goldman–Negen–Sarnecka (2014), Antón és mtsai (2014), Gathercole és mtsai (2014), és előfordul olyan kutatás is – habár kevés –, amely egynyelvű előnyt mutat, l. de Bruin–Treccani–Della Sala (2015) metaanalízisét.

A fentiek mellett kutatásomat az is indokolja, hogy magyar–román kétnyelvű iskolás gyermekeket például a végrehajtó funkciók fejlődésének a szempontjából eddig nem vizsgáltak. Dolgozatom tehát hiánypótló értékű.

A továbbiakban az elméleti megalapozás, illetve néhány releváns empirikus tanulmány vázolása után ismertetem a tanulmány célját és feltevéseit, majd azt követően, a módszertani eljárás keretében, a magyar–román egyéni és közösségi kétnyelvűséget meghatározó tényezők közül sorakoztatom fel azokat, amelyek a dolgozatban résztvevő vizsgálati személyek szempontjából fontosak lehetnek. Ezt az eredmények nagy vonalakban történő bemutatása és rövid összefoglalása követ majd soron.

1. A kétnyelvűség és a kognitív képességek elméleti megalapozása

Mivel a nyelvfejlődés szorosan kapcsolódik a kognitív fejlődéshez, már a múlt század derekától születtek kísérletek annak magyarázatára, hogyan befolyásolja a kétnyelvűség a gyermekek kognitív fejlődését.

Az **egyensúly-elmélet** szerint kétnyelvűség esetén a két nyelv egymáshoz való viszonyát egy egyensúlymérceként kell elképzelni: amikor az egyik nyelv ismeretszintje növekszik, a másik azzal egyidőben csökken, l. Macnamara (1966), idézi Lee (1996). Ezt az elméletet a mérleg-, illetve a léggömb-moddal illusztrálják, követői pedig vallják, hogy a kétnyelvűség egyértelmű hátrányt jelent a gyermek kognitív fejlődésére.

Cummins (1980a), idézi Baker (2001: 164) – bár nem ért egyet Macnamara (1966) elméletével – a **különálló készség modell** (Separate Underlying Proficiency) által ragadja meg ez elmélet lényegét, vagyis azt, hogy a két nyelv rendszere egymástól különállóan működik, kölcsönhatás nincs köztük.

Az évek során sok kritika érte ezt az elméletet a merevsége miatt, de leginkább azért, mert az agyi plaszticitásnak ellentmond, l. Bialystok (2011: 233). A múlt század első felében végzett kétnyelvűségi vizsgálatok eredményei viszont ezt az elméletet támasztják alá: nagy részük a kétnyelvűség káros hatását igazolja az egynyelvűséggel szemben az intelligenciamutatókban és a szókincs terén, l. Saer (1923), Arsenian (1937).

Az egyensúly-elmélet tarthatatlanságát mintegy igazolandó, és egyben mint alternatíva, Cummins (1984, 1989) kidolgozza a **közös alapkészség modellt** (Common Underlying Proficiency), melyet Baker (2001: 165) képíleg a kétcsúcsú jéghegy-analógiával jelenít meg. Ennek a grafikus ábrázolásnak az a lényege, hogy a víz felett ábrázolt kétcsúcsú jéghegy, amely a két nyelvet szimbolizálja, látszólag külön, egymástól eltérően létezik, azonban a felszín alatt a jéghegy egyetlen tömböt alkot: mindkét nyelvet a központi operációs rendszer irányítja, vagyis a kognitív alapkészség. Tehát „attól függetlenül, hogy melyik nyelvet használja éppen a kétnyelvű, a gyermekek gondolatai egyetlen integrált forrásból erednek” (Kajcsa 2011: 24), illetve mentális tevékenység esetén „többnyire ugyanazok a gondolatok és jelentések aktiválódnak”, l. Kajcsa (2011: 24), ami arra utal, hogy „a gyermekek konceptuális reprezentációja közös, nem független” (u.ő. 95), minek következtében feltételezhetjük, hogy a fogalmak és készségek átörökíthetők egyik nyelvből a másikba.

Egy másik elmélet, a **küszöbelmélet**, l. Cummins (1979) a kétnyelvűség foka és a kognitív fejlődés közötti kapcsolatot magyarázza. Cummins úgy véli, hogy a kétnyelvűségnek van egy alsó és egy felső nyelvi küszöbe, és

ezek a küszöbök határozzák meg a gyermekek kognitív fejlődését. Ahhoz, hogy a kétnyelvűségnek nyilvánvaló pozitív hatása legyen a kognitív fejlődésre, fontos egy egyformán magas nyelvtudást (proficienciát) kialakítani mindkét nyelv terén, azaz elérni a kétnyelvi kompetencia felső küszöbét. A kétnyelvűség alsó küszöbén, a kétnyelvű egyén magas nyelvi kompetenciával csak az egyik nyelvben rendelkezik, és ez esetben a kétnyelvűség hatásai semlegesek a kognitív fejlődésre. Az alsó küszöb alatt, amikor az egyén nyelvi kompetenciája mindkét nyelv esetén egyformán alacsony, vagyis „duplán korlátozott”, a kétnyelvűség negatív hatással van a kognitív fejlődésre.

Ezt az elméletet főként azért kritizálják, I. Baker (2001), mert nem állapítja meg, hogy mi pontosan a felső és az alsó küszöbérték, azaz a nyelvi képességnek konkrétan, mérhetően melyik az a szintje, amit el kell érnie a gyermeknek, hogy egyrészt elkerülje a kétnyelvűség negatív hatásait, másrészt pedig a kétnyelvűség pozitív hatásai nyilvánvalóak legyenek.

A kétnyelvűség és a kognitív képességek kapcsolatának a vizsgálatában jelentős szerepet játszik Cummins megkülönböztetése az **alappvető személyközi kommunikációs készségek** (Basic Interpersonal Communication Skills – BICS) és a **kognitív/akadémiai nyelvi készségek** (Cognitive/Academic Language Proficiency – CALP) között. A BICS szintjének az elsajátítási ideje körülbelül két év, és a kognitív képességek szempontjából nem megterhelő, egyszerű, kevésbé igényes kommunikációs helyzetekben használjuk. A CALP-ot, aminek a kialakulásához 5-7 év szükséges, olyan helyzetekben használjuk, amikor már nemcsak megérteni akarjuk magunkat, hanem az illető nyelven gondolkodunk, és képesek vagyunk összetett kognitív feladatok elvégzésére azon a nyelven.

Cummins (2000b) idővel továbbfejlesztette korábbi elméletét a kétnyelvű két nyelve közötti kapcsolat meghatározása érdekében. A **fejlődési kölcsönhatás hipotézise** szerint a második nyelv tanulását nagymértékben befolyásolja az, hogy a nyelvet tanuló milyen nyelvi kompetenciával rendelkezik az első nyelvben. Amennyiben a tanuló magas nyelvi proficienciával bír az anyanyelvben, ez segíti őt a második nyelv elsajátításában. Viszont ha az első nyelvi kompetencia még alacsony, akkor a második nyelv hatására az első nyelv is károsodhat. A fejlődési kölcsönhatás hipotézis (interdependencia-elmélet) tehát azt vallja, hogy az anyanyelvi proficiencia a második nyelv kompetenciájának a bejósolója: minél nagyobb nyelvi kompetenciával és ismerettel rendelkezik az egyén az anyanyelvben, annál jobb nyelvi kompetenciát lesz képes kialakítani a második nyelvben.

2. Empirikus kutatások a kétnyelvűség és a kognitív képességek terén

Empirikus kutatások igazolják, hogy azoknak a gyermekeknek, akik többé-kevésbé hasonlóan magas szinten beszélnek két nyelvet, előnyük van az egy-nyelvűekkel szemben a kognitív képességek fejlődését illetően, és ez az előny főleg a végrehajtó funkciókban mutatkozik meg, l. Bialystok és mtsai (2004), Bialystok–Martin (2004), Carlson–Meltzoff (2008), Engel de Abreu és mtsai (2012), Barac–Bialystok (2012). A végrehajtó funkciók kifejezés több, egymással párhuzamosan operáló és egymást kiegészítő alrendszer együttműködésére utal. Ide tartoznak többek között a figyelmi kontrollal, a folyamatos megfigyeléssel és ellenőrzéssel, a fogalmi kontrollal, a szelektálással, stratégiai előhívással vagy reprezentációval, a gátló (inhibíciós) kontrollal, válasz/impulzus kontrollal, munkamemóriával, illetve a váltással vagy kognitív rugalmassággal kapcsolatos folyamatok, egyszóval mindazok a kognitív alkomponensek, amelyek segítenek egy szokatlan, szellemileg kihívó vagy ellentmondásra épülő helyzet, feladat vagy probléma megoldásában. Ezek közül a folyamatok közül általában hármat tartanak a végrehajtó funkciók legfontosabb összetevőjének, és egyúttal ezeket is vizsgálták a leggyakrabban: a gátló kontroll, a kognitív rugalmasság/váltás és a munkamemória képességét, l. Barac és mtsai (2014) szintézisét. Ezeknek a mérésére legtöbbször a Simon-próbát, a Stroop-tesztet, a Flanker-próbát és/vagy a kártyaosztályozási tesztet alkalmazták.

Bialystok–Martin (2004) a kártyaosztályozási próba segítségével vizsgálta három különböző empirikus kísérlet során, hogy kínai–angol (N=57) és francia–angol (N=15) kétnyelvűek képesek-e jobb vagy gyorsabb reprezentációk létrehozására, nagyobb figyelmi kontrollra, spontán és sablonos válaszok visszatartására, illetve fogalmi inhibícióra angol egynyelvű (N=78) társaikkal szemben. A három kísérlet eredményeit összevetve kiderült, hogy a kétnyelvűségből fakadó kognitív előny csak akkor mutatkozott, amikor a félrevezető stimulus jelen volt, mely esetben az inhibíciós kontroll segítségével a kétnyelvűek hatékonyabban tudták ignorálni a jelentéktelen percepciók információit.

Ezek az eredmények összecsengenek Bialystok egy korábbi tanulmányának az eredményeivel, l. Bialystok (1999), tudniillik hogy a kétnyelvűek szelektív figyelmi és gátló kontrollja fejlettebb, mint az egynyelvűeké, ugyanakkor részben ellentmondanak Kempert–Hardy (2014) eredményének, akik különbséget találtak német egynyelvű és olasz–német, illetve görög–német kétnyelvű iskolások között a gátló kontrollban a kétnyelvűek javára, de a figyelmi kontrollt illetően az egy- és kétnyelvűek csoportja hasonlóan teljesített.

Adesope és mtsai (2010) metaanalízisében elemzett kutatások eredményei ugyancsak azt a feltevést erősítik, hogy két nyelvet többé-kevésbé azonos szinten beszélő személyek kognitív előnye megmutatkozik a kiélezett figyelemi kontroll, a munkamemória, az absztrakt és szimbolikus reprezentációk képessége, de olykor a metanyelvi tudatosság terén is.

Carlson–Meltzoff (2008) a kétnyelvűség hatását a kognitív fejlődésre három nyelvcsoporton vizsgálta. A kutatásban 50 óvodáskorú gyermek vett részt: 12 spanyol–angol többé-kevésbé kiegyensúlyozott kétnyelvű, 21 angol egynyelvű és 17 bemenülési (immersion) programban résztvevő angol gyermek. Egy összetett tesztbateriát (konfliktuskezelés- és jutalomkésleltetés-feladatok) használtak fel, illetve az általánosan elfogadott érvelés mentén a kétnyelvűséget a foka/szintje szerint értelmezték. A konfliktuskezelést igénylő feladatok esetén a kétnyelvűek jobban teljesítettek (pl. kártyaosztályozási teszt): a gyermekeknek figyelmen kívül kellett hagyniuk a félrevezető ingereket (a szelektív figyelem és a gátló kontroll segítségével), ugyanakkor váltaniuk kellett a szabályok között (váltás képessége), és az új szabályt észben kellett tartaniuk (munkamemória).

Úgy tűnik, a szocio-ökonómiai státusznak nincs különösebb jelentősége a kétnyelvű előnyre nézve. Engel de Abreu és mtsai (2012) azt találták, hogy a portugál–luxemburgi alacsony szocio-ökonómiai státusszal rendelkező kétnyelvűek végrehajtó funkciója fejlettebb hasonló háttérrel rendelkező portugál egynyelvű társaikénál. Továbbá, azt is igazolták már, hogy a kétnyelvű előny a kétnyelvűség fajtájától függetlenül jelentkezik (pl. korai vagy kései, kiegyensúlyozott, parciális), természetesen a nyelvi kompetenciától és a nyelvismeret szintjétől függően módosul a kognitív előny természete és mértéke, l. Woumans és mtsai (2015).

A pozitív eredményekkel ellentétben a kortárs kutatások közül egyre többnek nem sikerül kimutatni a kétnyelvű gyermekek általános értelmű kognitív előnyét az egynyelvűekkel szemben a végrehajtó funkciók gátló aspektusára, illetve a metanyelvi tudatosságra vonatkozóan, l. Morton–Harper (2007), Duñabeitia és mtsai (2013), Goldman és mtsai (2014), Anton és mtsai (2014), Gathercole és mtsai (2014), de még a fiatal kétnyelvű felnőttekét sem, l. Paap–Greenberg (2013), Kousaie és mtsai (2014).

Gathercole és mtsai (2014) azt vizsgálták egy nagyszámú walesi–angol kétnyelvű populációban (N:1561), a nyelvi dominanciának van-e hatása a kognitív teljesítményre, illetve ha igen, ez miben és hogyan nyilvánul meg a különféle életszakaszokban (óvodáskortól időskorig) és a különféle feladatok esetén (kártyaosztályozási próba, Simon próba és metanyelvi grammatikalitás feladat). A nyelvi mintát szimultán és korai szekvenciális walesi–angol

kétnyelvűek, akik vagy walesi dominánsak, vagy angol dominánsak, vagy walesi–angol kiegyensúlyozott kétnyelvűek, illetve angol egynyelvűek szolgáltatták. A kutatás eredménye nem igazol egy egyértelmű kétnyelvű előnyt sem a kognitív, sem a nyelvi fejlődés terén. A csoportok között kevés volt a jelentős teljesítménybeli eltérés: néha megmutatkozott egy kis mértékű egynyelvű előny (pl. a Simon próbán nemcsak gyorsabb, de pontosabb teljesítmény), máskor kiegyensúlyozott kétnyelvű előny (a kártyaosztályozási próba reagálási idő mérő mutatóján az összes életkorban, kivéve a pubertáskorúakat), megint máskor kis mértékű domináns kétnyelvű előny (a kártyaosztályozási próba pontosság mérőjében), valamint a metanyelvi tesztben ugyancsak a kétnyelvűek esetében nyelvi dominanciából származó előny olyankor, amikor a feladatot a domináns nyelven kellett megoldani. Egyetlen alkalommal mutatkozott általános, szignifikáns kétnyelvű előny: a kártyaosztályozási próbán a reagálási idő mutatójában a pubertáskorú egynyelvűek alacsonyabb teljesítményt értek el, mint a kétnyelvűek mindkét csoportja.

Duñabeitia és mtsai (2013) 252 spanyol egynyelvű és 252 baszkföldi spanyol–baszk kétnyelvű, releváns tényezőkben kiegyenlített, különböző korcsoportú (8-13 év) gyermeket vizsgált a számítógépes verbális Stroop-teszt klasszikus változatában és a számítógépes numerikus Stroop-tesztben (nem verbális). A szerzők számos elemzést elvégeztek, de egyikben sem találtak kétnyelvű előnyt mutató teljesítménybeli eltérést a különböző korcsoportba sorolt egy- és kétnyelvűek között: a kontroll és a kísérleti csoportok egyformán vagy hasonlóan teljesítettek mindkét feladat esetén.

Az eddigi eredmények közötti ellentmondás a kétnyelvűség és a kognitív képességek kapcsolatát illetően további vizsgálatokra ad okot. Felmerül a kérdés, hogy a kétnyelvűség hatása vajon hogyan nyilvánul meg más népcsoportok, nyelvek és kultúrák esetén? Mi történik, amikor egy nyelvi és kulturális kisebbségben élő kétnyelvű mondjuk anyanyelv-domináns? Vajon van-e meghatározó különbség a kognitív funkcionálás terén annak függvényében, hogy az egyén mennyire domináns az egyik nyelvében, illetve mi van olyankor, amikor a magas nyelvi proficiencia még egyik nyelvben sem valósult meg?

3. A jelen tanulmány célja és hipotézisei

E tanulmány a Romániában kulturális és nyelvi kisebbségben élő, magyar–román 10 éves kétnyelvű gyermekek (N:51) kognitív fejlődésének a vizsgálatára helyezi a hangsúlyt. A vizsgálatot különféle kognitív képességeket (főleg végrehajtó funkciókat) mérő tesztek segítségével igyekeztem megvalósítani,

mint például a kártyaosztályozási teszt, fordított számterjedelem, vagy a numerikus Stroop-próba. Célom volt megvizsgálni, van-e eltérés a román egy nyelvű és a magyar–román kétnyelvű gyermekek kognitív fejlődése között, egyiké mutat-e különbséget a másikénál.

A kétnyelvűek előnyének magyarázatához két általános nézet fűződik. Az egyik vélemény szerint a kétnyelvű előny terület-általános, ami azt jelenti, hogy a kognitív képességek és folyamatok egészére kiterjed, de legfőképpen a figyelemmel kapcsolatos képességekre, l. Bialystok–Martin (2004), Bialystok és mtsai (2004), Costa és mtsai (2009), vö. még Hilchey–Klein (2011) szintézisét. A másik nézet szerint a kétnyelvű előny terület-specifikus, és konkrétan a végrehajtó funkciók gátló folyamatainak mechanizmusában nyilvánul meg, l. Bialystok (1999), Bialystok–Craik (2010).

Az említett nézetek, illetve a szakirodalom vegyes eredményei alapján a következőket feltételezem: 1. A kétnyelvűek előnyt mutatnak az egynyelvűekhez képest a gátló kontrollt igénylő feladatok esetén, mint amilyen a kártyaosztályozási teszt és a numerikus Stroop-feladat. 2. A kétnyelvűek a végrehajtó funkciókat mérő feladatok egészében, beleértve a komplex munkamemóriát (hallási mondatterjedelem, fordított számterjedelem) mérő feladatokat is, jobban teljesítenek az egynyelvűekhez képest.

4. A kutatás módszertana

A továbbiakban a jelen tanulmányban résztvevő vizsgálati személyeket, a felhasznált mérőeszközöket, a módszertani eljárást, illetve a statisztikai elemzés mibenlétét ismertetem.

4.1. Mintaválasztás

A kutatásban összesen 76 negyedik osztályos gyermek vett részt (átlagéletkor 126 hónap, azaz 10 év 5 hónap, szórás: 3.7 hónap). Ezek közül 25 román egy nyelvű (16 fiú és 9 lány), 28 Székelyudvarhelyen élő magyar–román kétnyelvű (18 fiú, 10 lány) és 23 Kolozsváron élő magyar–román kétnyelvű (8 fiú, 15 lány). A résztvevőket két általános iskolából hívtam meg. Mindkét iskola állami, külvárosi, és a kétnyelvű gyermekek a románt mindkettőben kötelező tantárgyként tanulják körülbelül heti 4-5 órában. Egy fontos különbség a két tanintézmény között a tanintézmény nyelve: míg az udvarhelyi iskola magyar tannyelvű, addig a kolozsvári román, amelyben magyar tagozat is működik. Azért tartom ezt fontosnak kiemelni, mert a szűkebb és tágabb környezet, illetve a régió, amelyből a vizsgálati személy származik, egyaránt befolyásolja a magyar és a román nyelvek elsajátítását, s ezáltal a kétnyelvűség kialakulását és milyenségét.

A tanulmányban résztvevő gyermekek két olyan városból (Kolozsvár és Székelyudvarhely) származnak, amelyek között jelentős különbség van a domináns nyelv szempontjából. A 2011-es népszámlálási adatok¹ szerint míg Kolozsváron a román nemzetiségűek aránya 81.5%-os, a magyaroké pedig 16.5%, addig Székelyudvarhelyen a magyar nemzetiségűek többséget alkotnak, arányuk meghaladja a 95.8%-ot. A kolozsvári vizsgálati személyek (N:23) tehát javarészt román környezetben élnek, ahol a román a domináns nyelv, az udvarhelyiek (N:28) pedig egy viszonylag homogén magyar környezetben, ahol viszont a magyar dominál. Ennek az etnikai megoszlásnak a következtében a kolozsvári gyermekek naponta ki vannak téve a román mint állam- és környezetnyelv hatásainak, ami azt jelenti, hogy köztereken (utcán, parkban, játszótéren stb.) és iskolában is hallják és tanulják a román nyelvet, a székelyudvarhelyi gyermekeknek azonban legtöbbször csak az iskolában adódik alkalmuk találkozni a román nyelvvel mint tantárggyal.

A továbbiakban Chin–Wigglesworth (2007) nyomán a vizsgálatban résztvevő kétnyelvűt jellemzem olyan tényezők figyelembevételével, mint szocio-ökonómiai státusz, a nyelvek elsajátításának a kezdete, az otthon használt nyelv, otthoni olvasási szokások, az eddigi iskolai teljesítmény magyar és román nyelvből és a gyermekek magyar, illetve román nyelvi készségei. Az adatokhoz egy szülői, illetve egy tanítói kérdőív segített hozzá.

A szülői kérdőívből a családban az egy főre eső havi jövedelmet és az iskolázottsági szintet illetően a következők derültek ki: 500 lej alatti jövedelemmel 18% rendelkezik, 500-1500 lej közöttivel 71%, 1500 lej felettivel pedig 11%. A legmagasabb iskolai végzettséget tekintve mindkét szülő esetében nagy százalékban szakmunkásképző és líceum/kollégium-alapú képzésről beszélhetünk (82% apa esetében, 78% anya), ezzel szemben az egyetemisták aránya körülbelül 17%. E két változó alapján az válik nyilvánvalóvá, hogy a résztvevők szinte háromnegyede közepes szocio-ökonómiai háttérrel rendelkezik, szinte egyötöde alacsonnyal, egytizedük pedig magassal.

A nyelvhasználattal kapcsolatosan egy ötfokú skálán kellett meghatározniuk a szülőknek, hogy kikkel, hol és milyen gyakran (1 = soha, 5 = mindig) használja a gyermekük a román, illetve a magyar nyelvet. Kiderült, hogy otthon az összes kétnyelvű gyermek magyarul beszél az anyával (kivéve egy esetben), ezzel szemben kevesebb mint egynegyede (23%) beszél otthon románul is, ebből napi rendszerességgel csupán hét, feltehetően azok, akik nyelvileg és etnikailag vegyes családban élnek, ahol (legtöbbször) az apa

¹<http://www.recensamantromania.ro/rezultate-2/>

román anyanyelvű. A gyermekek 77%-a soha, vagy csak ritka esetben (valószínűleg házi feladat megoldásakor) használja otthon a román.

A szülők arra is választ adtak, hogy a gyermek mióta tanulja a román nyelvet: születésüktől kezdve 11%, óvodáskortól 53%, illetve első osztálytól 36%.

Míg a szülők nagy része (85%) gyakran olvas magyarul a gyermekének/vel, addig hasonló gyakorisággal románul csak 16%-uk olvas.

A tanítóknak egy ötfokú skálán kellett bekarikáznuk azt az értéket (1: nagyon gyenge, 2: gyenge, 3: közepes, 4: jó, 5: nagyon jó), amely a gyermekek román és magyar nyelvismereti szintjét jellemzi a beszéd, hallott szövegértés, szövegalkotás és olvasás terén, illetve ugyanezen skálán jellemezniük kellett a gyermekek eddigi teljesítményét magyar és román nyelvből, valamint felüntetni, ha valamelyik gyermeknek tanulási zavara van. A magyar–román kísérleti csoportról (N:51) kiderült, hogy közepes teljesítménnyel mind a magyar, mind a román nyelv esetén 22% rendelkezik. Jó, illetve nagyon jó teljesítménye magyar nyelvből 74%-nak van, román nyelvből pedig 54%-nak. Gyengén teljesítők aránya százalékban kifejezve magyar nyelvből 4%, román nyelvből pedig 24%. A román kontroll (N:25) 80%-a nagyon jól, illetve jól teljesít románból, 8% közepesen, 12% gyengén. A 76-ból 11 gyermeknek van valamilyen tanulási zavara (diszlexia, diszkalkulia, diszgráfia stb.): háromnak a kolozsvári magyar csoportból, ugyancsak háromnak a kolozsvári román csoportból és ötnak a székelyudvarhelyi csoportból – az ő eredményeik ugyancsak feldolgozásra kerültek.

A tanítói kérdőív román és magyar nyelvi készségekre és ismeretekre vonatkozó adataiból csoportátlagot számoltunk, majd, a különbségeket látva, egyszempontos varianciaanalízist alkalmaztunk, hogy megállapítsuk, milyen mértékben jelentősek az eltérések. Szignifikanciaszintnek a statisztikai elemzésekben széles körűen használt és elfogadott 0.05-ös szintet határoztuk meg ($p < .05$).

Kiderült, hogy a magyar–román kísérleti és román kontroll csoportok áttaga között román nyelvből az összes mutató esetén szignifikáns a különbség (eddigi teljesítmény román nyelvből: $F(2,5)=4.191$, $p < .019$; beszédképesség: $F(2,44)=45.767$, $p < .001$; szövegértés: $F(2,30)=31.939$, $p < .001$; szövegalkotás: $F(2,5)=4.359$, $p < .016$; olvasás: $F(2,4)=3.554$, $p < .034$). A csoportátlagok közötti különbség arra világít rá, hogy a beszédképesség és a hallott szöveg megértésének a képessége a román nyelvben az udvarhelyi csoport esetében a legalacsonyabb (átlagérték 2.07, szórás: .86, illetve 2.64, szórás: .83), és a román kontroll csoport esetében a legmagasabb (átlagérték: 4.64, szórás: .64 és 4.76, szórás: .52).

A tanítói kérdőív alapján a magyar nyelvismeretre vonatkozóan a kétnyelvűek csoportátlaga között a különbségek nem jelentősek.

4.2. Mérőeszközök

Kvantitatív analitikus keretbe szerkesztve, papíron összeállított kísérleti feladatokon keresztül (hallási mondatterjedelem, fordított számterjedelem, kártyaosztályozási teszt, numerikus Stroop-teszt, számterjedelem, betűfluencia, szabad asszociációk) vizsgáltam egy- és kétnyelvű gyermekek esetében a kognitív képességek fejlettségét.

A **betűfluencia**, vö. Tánzos és mtsai (2014), egy szógenerálási teszt és azon kívül, hogy a szókincs és a lexikai hozzáférés mutatója, a nyelvismereti szint mérésére, illetve a végrehajtó funkciók feltérképezésére is alkalmas. A vizsgálati személyek feladata az volt, hogy minél több *b*, *f* és *m* betűvel kezdődő szavakat írjanak egy-egy perc alatt. Nem írhattak nagy kezdőbetűvel kezdődő szavakat, illetve ugyanannak a szónak a ragozott formáit. A különböző kezdőbetűkkel írt szavak számát úgy kaptuk meg, hogy kivontuk az összesen generált szavak számából a hibák és a perszeverációk számát.

A **folyamatos vagy szabad asszociációk** tesztje Göncz (1985) alapján alkalmas a két nyelv fejlettségi fokának a mérésére. A vizsgálati személyek a román és a magyar nyelvben nagyjából egyforma gyakorisággal előforduló négy azonos szóra (*casă* 'ház', *apă* 'víz', *pâine* 'kenyér', *mână* 'kéz') egy-egy perc alatt minél több szót kellett írjanak, ami azokról eszükbe jutott.

A **számterjedelem**-teszt Tánzos és mtsai (2014) alapján az egyszerű munkamemóriát méri. A vizsgálatvezető számsorokat olvasott fel, és ezeket kellett leírják a vizsgálati személyek az elhangzás sorrendjével egyezően. A feladat hét számsorozatból állt, minden számsorozat három próbából (a legrövidebb számsor 3 számjegyből állt). A terjedelmi mutatót a három számsorból még kettőt helyesen megismételt számsorozat hossza adta.

A **numerikus Stroop-teszt** (számérték–számméret próba) a konfliktusos ingerek menedzselésének, azaz a gátló és a szelektív figyelmi kontrollnak a képességét méri, a nyelvi ismeretek aktiválása nélkül. Duñabeitia és mtsai (2013) nyomán dolgoztam ki az itt használt változatot. A vizsgálati személyeknek el kellett dönteniük, két számjegy közül melyik a nagyobb, majd a nagyobbikat be kellett karikázzák minden számpár esetén, az egyenlő számpárok esetén pedig a kettőt együtt egy karikába. Mindezt úgy kellett megtenniük, hogy közben a számjegy fizikai attribútumaira nem figyeltek. A feladatban négy kísérleti helyzetet különböztettem meg: kongruens (pl. kis méretű 3 vs. nagy méretű 7, ahol a fizikai információ nem mond ellent a számértéknek), inkongruens (pl.

nagy méretű 3 vs. kis méretű 7, ahol a fizikai információ ütközik a számértékkel), és két semleges helyzetet: egyenlő értékbeli (pl. kis méretű 3 vs. nagy méretű 3) és egyforma méretbeli (nagy méretű 7 vs. nagy méretű 9; vagy kis méretű 3 vs. kis méretű 6). Összesen 64 próba van e feladatban, mindegyik helyzetben 16 próba. Ha a kétnyelvűek gátló kontrollja fejlettebb, mint az egynyelvűeknek, akkor a Stroop-effektus (reakcióidő és hibák száma a kongruens vs. inkongruens szakaszban) mérete esetükben kisebb lesz, illetve gyorsabban fognak teljesíteni az egynyelvűekhez viszonyítva.

A **kártyaosztályozási teszt** egy szituációs konfliktuskezelésen (és figyelmen) alapuló feladat, mely több aspektusát is működésbe hozza a végrehajtó funkcióknak: a gyermeknek ki kell szűrnie az irreleváns szabályokat (gátlás), figyelmét a releváns szabályra kell fókuszálnia (szelektív figyelem), váltania kell a szabályok között a játékszabályok változásakor (váltás), és észben kell tartania az éppen releváns szabályt (munkamemória). Ezt a feladatot, illetve ennek különféle változatait, nagyon sokan használták a kétnyelvűség és a végrehajtó funkciók vizsgálatakor, l. Martin–Bialystok (2004), Carlson–Meltzoff (2008), Gathercole és mtsai (2013). Az általam kidolgozott változat három szakaszból áll. Az elsőben (kongruens) a vizsgálati személyek 48 összekevert kártyát (12 kék kör, 12 kék háromszög, 12 piros kör, 12 piros háromszög) kellett osztályozzanak a kártyák színe alapján: a kék kártyákat a kék színű dobozba, a pirosakat pedig a piros színűbe kellett tenniük. A másodikban (inkongruens) ugyanazt a 48 kártyát szortírozták, ezúttal a kártya mértani formájának a kritériuma alapján: a kártyákat a körrel a kék dobozba, a kártyákat a háromszöggel a pirosba. A harmadik szakaszban (nehezített inkongruens) ugyancsak forma alapján osztályozták a gyermekek, de ezúttal nehezítetten: a piros kört a piros dobozba, a kék háromszöget a kék dobozba, az összes többi kártyát (tehát a piros háromszöget és a kék kört) a sárga dobozba kellett tenniük. Ha a kétnyelvűek végrehajtó funkciója fejlettebb, mint az egynyelvűeké, akkor ezen a próbán kevesebb hibát ejtenek, és gyorsabban reagálnak, főként az inkongruens szakaszokban.

A **fordított számterjedelem** feladat során, vö. Tánzos és mtsai (2014), a gyermekeknek a vizsgálatvezető által felolvasott számsorokat fordított sorrendben kellett megismételniük szóban, összesen 16 számsort (4 számsorozat, mindegyikben 4 próbával). Például 4–7–3 helyes megisméltése 3–7–4. Az első számsorozat 3 számjegyből álló számsorokból állt, az utolsó számsorozat pedig 6 számjegyből álló számsorokból. Ez a feladat a komplex munkamemóriát méri. A számsorozat hosszúsága a végső terjedelmi mutató: ezt a négy számsorból még kettőt helyesen megismélt számsor adja.

A **hallási mondatterjedelem** Tánzos és mtsai (2014) nyomán kidolgozott feladat ugyancsak a komplex munkamemóriát méri. Ez a feladat két sorozatból állt, mindkét sorozat 10 mondatból, tehát összesen 20 mondat, amelynek fele igaz és fele hamis állítás. A gyermekeknek el kellett dönteniük, hogy a vizsgálatvezető által felolvasott mondatok igazak vagy nem igazak, majd az elhangzott mondatok utolsó szavait sorrendben le kellett írniuk. Mindkét sorozat elején a vizsgálatvezető egy-egy mondatot olvasott, a gyermekek pedig válaszoltak. Ezt követően két mondatot, utána hármat, legvégül pedig négyet olvasott egyszerre, a gyermekeknek pedig meg kellett várnium, míg elolvassa az összes mondatot, és majd csak azt követően írhatták le a mondatok utolsó szavait sorban, az elhangzás sorrendjével egyezően. Példamondatok: a. *A majom egy fán termő zöldség.* (nem igaz/zöldség), b. *A csiga az egyik leglassúbb állat.* (igaz, állat). Hogy a tíz éves gyermekek értelmi szintjének megfelelően, a mondatok közül egyik sem haladta meg a 12 szótagot, illetve a megjegyzendő utolsó szavak mind kétszótagú, ragozatlan főnevek voltak. A két sorozatban még helyesen megismételt szavak számának az átlaga adja a végső terjedelmi mutatót.

4.3. Módszertani eljárás

Az adatgyűjtés előtt tájékoztattam az iskolák vezetőségét, a tanítókat, a szülőket és a gyerekeket a kutatás mibenlétéről.

A vizsgálatvezető mindhárom csoportot két egymást követő iskolai napon látogatta meg. Az első alkalommal a vizsgálati személyek az osztályteremben végezték el a szabad asszociációk, számterjedelem, betűfluencia, hallási mondatterjedelem feladatokat körülbelül 60 perc alatt. A feladatok utasítását a vizsgálatvezető ismertette. Azt követően ki-ki egyedül, csendben dolgozott. A második alkalommal az iskola egy különálló termében a vizsgálati személyek egyéni adatfelvétel során végezték el a fordított számterjedelem, a numerikus Stroop-próba és a kártyaosztályozási teszteket. A három feladat megoldása egyénenként körülbelül 10 percet vett igénybe.

A tesztek nyelve a kísérleti csoport esetében magyar volt, a kontroll csoport esetében pedig román. Ez alól a szabad asszociációk és betűfluencia feladatok képeznek kivételt – ezeket magyarul is és románul is elvégezték a két-nyelvű vizsgálati személyek.

4.4. Statisztikai elemzés

Az adatok statisztikai feldolgozását SPSS 20 szoftvercsomag segítségével végeztem el. Először csoportátlagokat számoltam és az ezek között fennálló

esetleges különbségek jelentőségét vizsgáltam további elemzésekkel. Az így kapott eredmények elemzéséhez egyszempontos variancianalízist (ANOVA-t) végeztem.

A függő változók mindazok a mutatók, amelyek valamely kognitív vagy nyelvi mérőn alapulnak, és a gyermekek közötti különbségeket mérik. A független változó az egyéni egy- és kétnyelvűségi szint, a román kontroll és a két kétnyelvű kísérleti csoport.

A kísérleti feladatok során nem teljesítményt mértünk, hanem különbséget.

5. A vizsgálat eredményei

A gyermekek nyelvismereti szintjének a kiegyenlítésére szókincset mérő tesztek alkalmaztunk (betűfluencia és szabad asszociációk) – a kétnyelvűek esetében román és magyar nyelven egyaránt. A **szabad asszociációk** teszt eredménye azt mutatta, hogy a román egynyelvű és a kétnyelvű csoportok csoportátlagai között a különbség kicsi ugyan, de szignifikáns a *casă* 'ház' ($F(2,49)=7.922, p < .001$), a *mână* 'kéz' ($F(2,29)=4.442, p < .015$) és a *pâine* 'kenyér' ($F(2,24)=4.035, p < .022$) szavakra adott asszociációk esetén. Ez az eredmény azt sugallja, hogy a csoportok között szókincsbeli eltérések vannak a román nyelvben.

Ahhoz, hogy megérthessük, ezek a különbségek hogyan nyilvánulnak meg az egyes csoportok között (kolozsvári magyar–román kétnyelvűek és román egynyelvűek, székelyudvarhelyi magyar–román kétnyelvűek és román egynyelvűek, illetve kolozsvári magyar–román kétnyelvűek és székelyudvarhelyi magyar–román kétnyelvűek között), további vizsgálatokat végeztünk, amit Bonferroni (post hoc teszt) helyesbítéssel értünk el. Kiderült, hogy szignifikáns átlagértékbeli különbségek vannak a kolozsvári magyar–román kétnyelvűek és a román egynyelvűek között az egynyelvűek javára (*casă* 'ház': 2.013, szórás: .728, $p < .022$; *mână* 'kéz': 1.904, szórás: .750, $p < .040$; *pâine* 'kenyér': 2.025, szórás: .713, $p < .018$), azonban ez a különbség még fokozottabban nyilvánul meg a két kétnyelvű csoport között a székelyudvarhelyi magyar–román kétnyelvűek javára a *casă* 'ház' (2.773, szórás: .709, $p < .001$) és a *mână* 'kéz': (1.971, szórás: .731, $p < .026$) szavak esetén. Az udvarhelyi kétnyelvűek és a román kontroll csoport között a különbségek nem szignifikánsak. Ebből az válik nyilvánvalóvá, hogy a kolozsvári magyar–román kétnyelvűek román nyelvi szókincsé alacsonyabb, mint a román egynyelvűeké, de mint a székelyudvarhelyi magyar–román kétnyelvűeké is. Ez az eredmény azért érdekes, mert a tanítói kérdőívek eredménye azt sugallta,

hogy a székelyudvarhelyi kétnyelvűek román nyelvi készségei kevésbé fejlettek, mint a kolozsvári kétnyelvűeké.

Ezek után fontosnak találtuk, hogy a kétnyelvű csoportok román és magyar nyelvben megadott asszociációinak számát összehasonlítsuk az egynyelvűek román nyelvben megadott asszociációinak számával a *casă* 'ház' szó esetén, amely a csoportátlagok esetén a négy azonos szó közül a legnagyobb különbséget mutatta. A különbség szignifikánsnak bizonyult ($F(2,112)=15.655$, $p < .001$). Az eredmény további vizsgálata alapján (Bonferroni post hoc teszt) azt a következtetést vonhatjuk le, hogy az udvarhelyi kétnyelvűek együttes szókinccse a két nyelvben jelentősen nagyobb, mint a kolozsvári kétnyelvűeké a két nyelvben (átlagérték különbsége: 3.916, szórás: .762, $p < .001$), illetve mint az egynyelvűeké az egy nyelvben (átlagérték különbsége: 3.172, szórás: .736, $p < .001$).

Az is megmutatkozik továbbá, hogy a kétnyelvűek csoportjai között szignifikáns különbségek vannak a magyar szókinccsre vonatkozóan (*ház*: $F(1,269)=23.204$, $p < .001$; *kéz*: $F(1,123)=11.039$, $p < .002$; *kenyér*: $F(1,112)=13.441$, $p < .001$; *víz*: ($F(1,110)=12.441$, $p < .001$)), ami alapján úgy tűnik, hogy a többségben magyar vidéken élő kétnyelvűek általánosságban sokkal nagyobb szókinccsel rendelkeznek magyar nyelven, mint a többségben román vidéken élő kétnyelvűek, azaz az udvarhelyi kétnyelvűek magyar nyelvi kompetenciája és ismerete magasabb, mint a kolozsvári kétnyelvűeké.

Hasonlóképpen a **betűfluencia**-teszt eredménye is különbséget mutat a csoportok átlagértékei között a *b* és a *f* betűkre adott magyar és román szavak esetén egyaránt (*b* román szavak: ($F(2,79)=25.698$, $p < .001$); *b* magyar szavak: ($F(1,27)=5.621$, $p < .022$), *f* román szavak: ($F(2,15)=3.398$, $p < .039$), *f* magyar szavak: ($F(1,29)=7.571$, $p < .008$)). Ez a fenti eredményekhez hasonlóan azt jelzi, hogy az egy- és kétnyelvű csoportok között szignifikáns eltérések vannak a román nyelvű szókinccs terén, másrészt pedig arra is rávilágít, hogy a kétnyelvűek csoportjai közötti különbségek a magyar szókinccs terén ugyancsak szignifikánsak.

Mivel a **számterjedelem** feladat esetén két eredményt kiugró elemnek (outliers) ítéltünk meg, ezeket nem vontuk be az elemzésbe. Az eredmények azt mutatják, hogy az egy- és kétnyelvűek csoportja között nincs lényeges különbség ($F(2,3)=2.337$, $p < .104$).

A kognitív képességeket mérő tesztek nagy részében a kétnyelvűek és az egynyelvűek teljesítménye között nincs szignifikáns különbség, egymáshoz képest hasonlóan teljesítenek (**hallási mondatterjedelem**: $F(2,1)=1.880$, $p < .160$; **numerikus Stroop-próba** reakcióidő/sec: $F(2,58)=.231$, $p < .795$, illetve összhibák száma: $F(2,36)=.657$, $p < .522$; **fordított számterjedelem**:

Egy kulturális kisebbség kognitív és pszicholingvisztikai vizsgálata

$F(2,0.114)=.145$, $p < .865$; **kártyaosztályozási teszt** hibák száma a kongruens szakaszban: $F(2,1)=1.060$, $p < .352$, az inkongruens szakaszban: $F(2,10)=.960$, $p < .388$ és a nehezített inkongruens szakaszban: $F(2,38)=1.018$, $p < .367$, illetve az összes hibák száma a három szakaszban együtt: $F(2,1)=1.351$, $p < .266$, valamint a reakcióidő /sec a nehezített inkongruens szín-forma szakaszban: $F(2,701)=1.592$, $p < .211$).

Az egyetlen eredmény, amely mutat egy kis méretű szignifikáns különbséget a csoportok között, az a kártyaosztályozási tesztben az első két szakaszban a reakcióidő mutatójában külön-külön és a reakcióidőben a három szakaszban együtt.

1. táblázat: A kártyaosztályozási teszten elért teljesítmények varianciaanalízis eredményei

	Nyelv-csop.	Vizsg. személy száma	Csoport-átlag	Szórás	F-érték	P-érték
Reakcióidő/sec kongruens szakasz, szín szerinti oszt. (I.)	K.M-R.	22	58.09	8.411	4.854*	.011
	SZU.M-R.	27	53.89	9.932		
	R.E.	25	49.60	9.425		
Reakcióidő/sec inkong. szakasz szín-forma szerinti oszt. (II.)	K.M-R.	22	58.86	9.682	7.397**	.001
	SZU.M-R.	27	55.59	13.661		
	R.E.	25	46.60	10.198		
Reakcióidő/sec az I-III. szakaszban együtt	K.M-R.	22	65.95	8.861	4.607*	.013

* az eredmény 0.05-ös szinten szignifikáns,

** az eredmény 0.001-es szinten szignifikáns. K.M-R.: kolozsvári magyar–román kétnyelvűek; SZU.M-R: székelyudvarhelyi magyar–román kétnyelvűek; R.E: román egy nyelvűek.

Ahhoz, hogy kiderüljön, ezek a különbségek hogyan nyilvánulnak meg a csoportonkénti vizsgálatokban, további elemzéseket végeztem. Az ad hoc vizsgálatokat Bonferroni helyesbítéssel értem el. Ezekben megmutatkozik, hogy a kongruens szakaszban a reakcióidőt tekintve csak a többségben román vidéken élő kétnyelvűek (K.M-R.) és a román egynyelvűek (R.E.) között szignifikáns a különbség (átlagkülönbség: 8.491, standard hiba: 2.728, $p < .008$). Az inkongruens szakaszban a reagálási időt tekintve a különbség szignifikáns a K.M-R. és a R.E. csoportok között (átlagkülönbség: 12.264, standard hiba: 3.349, $p < .001$), illetve a többségben magyar környezetben élő kétnyelvűek (SZU.M-R.) és a R.E. csoportok között is (átlagkülönbség: 8.993, standard hiba: 3.180, $p < .018$). A három szakaszban együtt az összreakció időben a különbség csupán a K.M-R. és a R.E. csoportok között szignifikáns (átlagkülönbség: 9.875, standard hiba: 3.446, $p < .016$).

Összefoglalás

A kérdés: kulturális és nyelvi kisebbségben felnövő, a két nyelvben különböző ismeretszintű és kompetenciájú magyar–román kétnyelvűek, illetve az egynyelvűek között van-e különbség kognitív képességeiket illetően (pl. a végrehajtó funkciókban), azaz a kétnyelvű iskolás gyermekek mutatnak-e előnyt az egynyelvűekkel szemben? Azt feltételeztük egyrészt, hogy az egynyelvű csoporthoz képest a kétnyelvű csoportok előnyben vannak a kognitív képességek összes mutatójában, de a gátlást, váltást és a magas fokú szelektív figyelmet igénylő feladatokban, mint amilyen a kártyaosztályozási teszt és a numerikus Stroop-próba, mindenképpen.

A hipotéziseink közül egyik sem nyert teljes mértékű bizonyítást. A nullhipotézis tűnik a legmegalapozottabbnak: az egy- és kétnyelvűek teljesítménye között nincs jelentős különbség, többé-kevésbé egyformán teljesítenek a kognitív képességeket mérő feladatok nagy részében. Ennélfogva, az eredmények azokkal a korábbi empirikus kutatásokkal csengenek össze, amelyek az egy- és kétnyelvűek teljesítménye között nem találtak nagymértékű jelentős eltéréseket, l. Duñabeitia és mtsai (2013), Gathercole és mtsai (2014).

Érdemes megjegyezni továbbá, hogy azok a korábbi tanulmányok, amelyek kétnyelvű előnyről tanúskodnak, általában csupán kiegyensúlyozott kétnyelvűeket vizsgáltak. Feltehető tehát, hogy a várttól eltérő eredmény egyik magyarázata a mindkét vagy az egyik nyelvben hiányzó magasfokú proficiencia és kompetencia lehet, ugyanis a jelen vizsgálatban résztvevő kísérleti személyek kétnyelvűségi állapota többnyire nem kiegyensúlyozott. Végző soron a tanulmány célja éppen az volt, hogy megvizsgálja, a kétnyelvűségnek

van-e előnye olyan esetekben, amikor a kétnyelvű az egyik nyelvben domináns. Mindezek által az válik nyilvánvalóvá, amit Cummins (1979) is kinyilatkoztat a küszöbelmélet kapcsán, hogy amennyiben a kétnyelvű egyén csak az egyik nyelvben rendelkezik magas nyelvi kompetenciával, esetünkben magyar anyanyelv domináns kétnyelvűekről beszélünk, a kétnyelvűség hatása semleges marad a kognitív képességekre. Ugyanakkor érdemes figyelembe venni azt is, amit Cummins (2000b) a **fejlődési kölcsönhatás hipotézis** kapcsán állapít meg, vagyis hogy a második nyelv tanulása akkor lesz sikeres, ha a nyelvet tanuló magas nyelvi proficienciával bír az anyanyelvben, ez ugyanis segít a második nyelv elsajátításában. Tehát valószínű, hogy a magyar–román kétnyelvűek esetén a teljesítménybeli eltérések annak tudhatóak be, hogy a két kétnyelvű csoport között szókincsbeli eltérések voltak mind a magyar, mind pedig a román nyelvek esetén a székelyudvarhelyi csoport javára. E vizsgálat tehát Cummins mindkét elméletéhez támaszt nyújt a kétnyelvűség és a kognitív képességek viszonyára vonatkozóan.

E tanulmányt tekinthetjük első lépésnek a kognitív képességek és a kétnyelvűség kapcsolatának a feltérképezésében. További vizsgálatok során a releváns paraméterekben érdemes lenne a kontroll és vizsgálati csoportot rigórozusabban kiegyenlíteni (pl. alkalmasabb román kontroll csoportot kell választani, több osztályból is akár, fontos egy magyarországi magyar kontroll csoport, valamint a vizsgálati csoportok kiválasztásakor szükséges egy kiegyensúlyozott kétnyelvű csoport is). Elemzőskor a kontroll és a vizsgálati csoportok közötti különbséget a román nyelvi készségek terén ajánlatos kovariánsként kezelni (az eredmények ugyanis akár ennek is lehetnek a következményei), illetve a számítógépes tesztek/szoftver használata megbízhatóbb eredményekhez vezethet (pl. a kártyaosztályozási teszt és a Stroop-teszt esetén megbízhatóbb eredményeket kaphatunk a reakcióidő mérésekor).

Hivatkozások

- Adesope, Olusola O. – Lavin, Tracey – Thompson, Terri – Ungerleider, Charles 2010. A systematic review and meta-analysis of the cognitive correlates of bilingualism. *Review of Educational Research* **80**: 207–245.
- Antón, Eneko – Duñabeitia, Jon Andoni – Estévez, Adelina – Hernández, Juan Andrés – Castillo, Alejandro – Fuentes, Luis J. – Davidson, Douglas J. – Carreiras, Manuel 2014. Is there a bilingual advantage in the ANT task? Evidence from children. *Frontiers in Psychology* **5**(398), doi: 10.3389/fpsyg.2014.00398.
- Arsonian, Seth 1937. Bilingualism and mental development. *Teachers College Record* **39**(3): 242–243.
- Baker, Colin 2011. *Foundations of bilingual education and bilingualism*. Third edition. Clevedon – Buffalo – Toronto – Sydney, Multilingual Matters Ltd.

- Barac, Raluca – Bialystok, Ellen 2012. Bilingual Effects on Cognitive and Linguistic Development: Role of Language, Cultural Background, and Education. *Child Development* **83**(2): 413–422.
- Barac, Raluca – Bialystok, Ellen – Castro, Dina C. – Sanchez, Marta 2014. The cognitive development of young dual language learners: A critical review. *Early Childhood Research Quarterly* **29**: 699–714.
- Bialystok, Ellen 1999. Cognitive complexity and attentional control in the bilingual mind. *Child Development* **70**(3): 636–644.
- Bialystok, Ellen – Martin, Michelle M. 2004. Attention and inhibition in bilingual children – evidence from the dimensional change card sort task. *Developmental Science* **7**(3): 325–339.
- Bialystok, Ellen – Craik, Fergus I. M. – Klein, Raymond – Viswanathan, Mythili 2004. Bilingualism, aging, and cognitive control: Evidence from the Simon task. *Psychology and Aging* **19**(2): 290–303.
- Bialystok, Ellen – Craik, Fergus I. M. 2010. Cognitive and linguistic processing in the bilingual mind. *Current Directions in Psychological Science* **19**(1): 19–23.
- Bialystok, Ellen 2011. Reshaping the mind: The benefits of bilingualism. *Canadian Journal of Experimental Psychology* **65**(4): 229–235.
- Carlson, Stephanie M. – Meltzoff, Andrew N. 2008. Bilingual experience and executive functioning in young children. *Developmental Science* **11**(2): 282–298.
- Chin, Ng Bee – Wigglesworth, Gillian 2007. *Bilingualism. An advanced resource book*. Routledge Applied Linguistics, Routledge.
- Costa, Albert – Hernández, Mireia – Costa-Faidella, Jordi – Sebastián-Gallés, Núria 2009. On the bilingual advantage in conflict processing: Now you see it, now you don't. *Cognition* **113**: 135–149.
- Cummins, James 1979. Linguistic interdependence and the educational development of bilingual children. *Review of Educational Research* **49**(2): 222–251.
- Cummins, James 2000. *Language, power, and pedagogy: Bilingual children in the crossfire*. Clevedon – Buffalo – New York, Multilingual Matters Ltd.
- de Bruin, Angela – Treccani, Barbara – Della Sala, Sergio 2015. Cognitive advantage in bilingualism: An example of publication bias? *Psychological Science* **26**(1): 99–107.
- Duñabeitia, Jon Andoni – Andrés Hernández, Juan – Antón, Eneko – Macizo, Pedro – Estévez, Adelina – Fuentes, Luis J. – Carreiras, Manuel 2013. The inhibitory advantage in bilingual children revisited: myth or reality? *Experimental Psychology* **61**: 234–251.
- Engel de Abreu, Pascale – Cruz-Santos, Anabela – Tourinho, Carlos J. – Martin, Romain – Bialystok, Ellen 2012. Bilingualism enriches the poor: Enhanced cognitive control in low-income minority children. *Psychological Science* **23**(11): 1364–1371.
- Gathercole, Virginia C. Mueller – Thomas, Enlli M. – Kennedy, Ivan – Prys, Cynog – Young, Nia – Viñas Guasch, Nestor – Robersts, Emily J. – Hughes, Emma K. – Jones, Leah 2014. Does language dominance affect cognitive performance in

- bilinguals? Life span evidence from preschoolers through older adults on card sorting, Simon, and metalinguistic tasks. *Frontiers in Psychology* 5(11): 1–14.
- Goldman, Meghan C. – Negen, James – Sarnecka, Barbara W. 2014. Are bilingual children better at ignoring perceptually misleading information? A novel test. *Developmental Science* 17(6): 956–964.
- Göncz Lajos 1985. *A kétnyelvűség pszichológiája*. Újvidék, Forum Könyvkiadó.
- Hilchey, Matthew D. – Klein, Raymond M. 2011. Are there bilingual advantages on nonlinguistic interference tasks? Implications for the plasticity of executive control processes. *Psychonomic Bulletin and Review* 18: 625–658, DOI 10.3758/s13423-011-0116-7
- Kajcsa Bernadett 2011. Korai kétnyelvűség és a szemantikai reprezentáció. In Horváth István – Tódor Erika Mária (szerk.) *Nyelvhasználat, tannyelv és két(több)nyelvű lét*. Kolozsvár, Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Kriterion, 87–99.
- Kovács Melinda Ágnes 2008. Early bilingualism enhances mechanisms of false-belief reasoning. *Developmental Science* 12(1): 48–54.
- Kousaie, Shanna – Sheppard, Christine – Lemieux, Maude – Monetta, Laura – Taler, Vanessa 2014. Executive function and bilingualism in young and older adults. *Frontiers in Psychology* 8: 1–12.
- Lee, Patrick 1996. Cognitive development in bilingual children: a case for bilingual instruction in early childhood education. *The Bilingual Research Journal* 20: 499–522.
- Morton, J. Bruce – Harper, Sarah N. 2007. What did Simon say? Revisiting the bilingual advantage. *Developmental Science* 10: 719–726.
- Paap, Kenneth R. – Greenberg, Zachary I. 2013. There is no coherent evidence for a bilingual advantage in executive processing. *Cognitive Psychology* 66: 232–258.
- Saer, D. J. 1923. The effect of bilingualism on intelligence. *The British Journal of Psychology* 14: 25–38.
- Tánczos Tímea – Janacsek Karolina – Németh Dezső 2014. A munkamemória és végrehajtó funkciók kapcsolata az iskolai teljesítménnyel. *Alkalmazott Pszichológia* 14(2): 55–75.
- Várkuti Anna 2010. *A két tannyelvű oktatás hatása a tanulók felszíni és kognitív nyelvi kompetenciájának fejlődésére*. Doktori értekezés, Veszprém, Pannon Egyetem.
- Woumans, Evy – Ceuleers, Evy – Van der Linden, Lize – Szmalec, Arnaud – Duyck, Wouter 2015. Verbal and Nonverbal Cognitive Control in Bilinguals and Interpreters. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition* 41: 1579–1586.

EVIDENCIALITÁS A MAI UDMURT NYELVBEN

Kubitsch Rebeka

Bevezetés

A tanulmány témája az evidencialitás a mai udmurt nyelvben. Célom, hogy a beszélt nyelvváltozathoz közel álló szövegek elemzésével mutassam be az udmurt evidenciális funkcióit, és így az eddigieknél differenciáltabb leírást adjak a kategória használatáról. Ezekben a szövegekben vizsgálom az evidencialitás használatának következetességét is.

1. Az evidencialitás kategóriája

Az evidencialitás kategóriája az információ forrásának és típusának nyelvi jelölője, l. Aikhenvald (2004: 3). Valamilyen módon minden nyelv képes utalni az információ forrására, de nem minden nyelvben található meg az evidencialitás grammatikai kategóriaként. Továbbá a nyelvek különböznek a rendszer komplexitását tekintve, illetve annak tekintetében is, hogy hány információforrást különböztetnek meg grammatikai elemmel.

Aikhenvald tipológiájában elkülöníti a grammatikai evidencialitást és az evidenciális stratégiákat – míg előbbi esetén az információ forrásának és típusának kódolása kötelező és a jelölés elmaradása esetén a mondat agrammatikus, addig az evidenciális stratégiák használata opcionális, vö. Aikhenvald (2004: 6). Számos nyelvben az információforrás jelölése az ige ragozási paradigmájának része, de partikulák, igen ritka esetekben névszók vagy mutató névmások is kifejezhetik az értesülés forrásának típusát. A vonatkozó szakirodalomban az evidencia két fő típusát szokták elkülöníteni: a közvetlent és a közvetettet. A közvetlen evidencia esetében az információ forrása a beszélő közvetlen tapasztalata (látás, egyéb érzékelés), míg a közvetett esetében értesülés vagy következtetés, l. Willett (1988: 57), Kiefer (2007: 325)

Aikhenvald (2004) tipológiájában hat szemantikai paramétert különít el az információ forrására és típusára vonatkozóan. A felsorolás a legközvetlenebb információforrástól (vizuális érzékelés) halad a legközvetettebb felé (értesülés útján szerzett). Ezek a típusok a következők:

- vizuális érzékelés útján szerzett információ
- nem vizuális érzékelés útján szerzett információ (hallás, szaglás, tapintás)

- következtetés (dedukció) útján szerzett információ valamilyen látható vagy kézzelfogható bizonyíték, eredmény alapján¹
- feltételezés (hipotézis) alapján szerzett információ valamilyen egyéb, nem látható bizonyíték alapján (ez lehet logikai következtetés vagy általános tudás)
- értesülés révén szerzett információ a forrás specifikálása nélkül (reportatív)
- értesülés révén szerzett információ a forrásra utalva ('idézés'; kvotatív)

A következő példa a tariana nyelv (Brazíliaiban beszélt arawak nyelv) evidenciális rendszerét mutatja be, amelyben az ige ragozása az információ forrásának függvényében változik. Az a)-e) mondatok jelentése minden esetben 'José focizott'.

- (1) a) *Juse irida di-manika-ka.* (vizuális érzékelés, láttuk, hogy játszik)
- b) *Juse irida di-manika-mahka.* (nem vizuális érzékelés, pl. hallottuk a labda pattogását)
- c) *Juse irida di-manika-nihka.* (következtetés valamilyen látható nyom alapján – pl. sem José, sem a focilabda nincs a házban)
- d) *Juse irida di-manika-sika.* (feltételezés valamilyen korábbi ismeret alapján – pl. José minden nap délután elmegy focizni)
- e) *Juse irida di-manika-pidaka.* (értesülés)

(Aikhenvald 2004: 2–3)

Az alábbi táblázat összegezve mutatja be, hogy az aikhenvaldi tipológiai szerint az információforrások tekintetében miként csoportosíthatók a grammatikai evidencialitással bíró nyelvek evidenciális rendszerei, l. Aikhenvald (2004: 25–65). A táblázat alapján látható, hogy a kevesebb információforrást elkülönítő nyelvekben több szemantikai paraméter is ugyanolyan módon jelelt, míg egy nagyobb rendszer esetén ez a jelölés differenciáltabb. Továbbá az egyes paraméterek kifejezésében a határok nem olyan diszkréték, mint ahogyan az ábra mutatja.

Mivel Aikhenvald (2004) tekinthető a legátfogóbb tipológiai alkotásnak az evidencialitásról, így dolgozatomban ezt a tipológiát fogom alapul venni.

¹ A következtetés szemantikai tartományára a magyar szakirodalomban (is) gyakran az inferencialitás (vö. angol inferentiality) terminussal hivatkoznak, vö. Kugler (2013: 275).

1. táblázat: Az evidenciális rendszerek csoportosítása

		Vizuális érzékelés	Egyéb érzékelés	Következtetés	Feltételezés	Értesülés	Értesülés (idézés)
A) Kettes rendszer	A1.	első kézből származó információ		nem első kézből származó információ			
	A2.	neutrális	nem első kézből származó információ				
	A3.	neutrális				értesülés	
	A4.		egyéb érz.			értesülés	
	A5.	neutrális	hallás	neutrális			
B) Hármass rendszer	B1.	direkt		inferenciális		értesülés	
	B2.	vizuális	egyéb érz.	inferenciális			
	B3.	vizuális	egyéb érz.			értesülés	
	B4.		egyéb érz.	inferenciális		értesülés	
	B5.	neutrális				értesülés	idézés
C) Négyes rendszer	C1.	vizuális	egyéb érz.	inferenciális		értesülés	
	C2.	direkt		következtetés	feltételezés	értesülés	
	C3.	direkt		inferenciális		értesülés	idézés
D) Ötös rendszer	D1.	vizuális	egyéb érz.	következtetés	feltételezés	értesülés	

2. Az evidenciális jelölők egyéb lehetséges jelentésáryalatai

Tipológiailag gyakori, hogy valamelyik evidenciális típus jelölője az információ forrására történő utalás mellett valamilyen egyéb jelentésáryalatot is kifejez. Továbbá az is lehetséges, hogy az evidenciális jelölő elsődlegesen már nem az információ forrásához köthető jelentéssel bír.

A közvetett információforrást kifejező evidenciális jelölők lehetséges jelentésáryalata lehet az epiztemikusság, mely a beszélő elkötelezettségének mértékét fejezi ki saját állításával kapcsolatban, vagyis hogy a beszélő mennyire tartja valószínűnek az állítás igaz voltát, l. Auwera–Plungian (1998: 86), de Haan (1999: 25), Aikhenvald (2004: 186).²

Egy másik lehetséges jelentésáryalat lehet a mirativitás kifejezése, mely az információ újdonságértékének, meglepő mivoltának nyelvtani jelölése, vö. DeLancey (1997: 33). Az elhangzott ismeret eddig a beszélő világképének nem képezte részét, egyfajta „távolság” található a beszélő és az esemény között, l. Slobin–Aksu (1982: 198). Számos nyelvben valamelyik evidenciális

² Az evidencialitás és epiztemikus modalitás közti összefüggések jól láthatók, hiszen mindkét kategória az ismeret bizonyossági fokához köthető. A kutatók álláspontja azonban eltér egymástól annak tekintetében, hogy az evidencialitást külön grammatikai kategóriaként vagy az epiztemikus modalitás alkategóriájaként célszerű-e értelmezni.

jelölője miratív jelentésárnyalatot is kifejez, l. Aikhenvald (2004: 207). A miratív jelentésárnyalathoz kapcsolódik a késleltetett realizáció kifejezése is, vagyis hogy a beszélő nincs tudatában a történéseknek egészen az esemény lefolyásának végéig, l. Aikhenvald (2004: 220–222).

Azokban az evidenciális rendszerekben, amelyekben megengedett az első személyű alakok képzése³, gyakori, hogy ez az evidenciális alak olyan jelentésárnyalattal rendelkezik, mely elsődlegesen nem az információ forrását fejezi ki, l. Aikhenvald (2004: 219). Kisebb rendszerekben ilyen jelentésárnyalat lehet a kontroll hiánya (részegség, betegség, álom esetén), amely gondatlan, nem szándékos cselekvést eredményez, aminek a beszélő gyakran nincs teljesen tudatában, l. Curnow (2003: 39–59).

A közvetett információforrást kifejező evidenciális a folklórszövegek, mesék, történetek elbeszélési keretét is képezheti. Az ilyen típusú szövegekben az evidenciális alak elsődlegesen már nem az információforrás jelölésére szolgál, hanem a narratív műfaj jellegzetességének tekinthető, l. Aikhenvald (2004: 310–311).

3. Az udmurt nyelv

Az udmurt nyelv az uráli nyelvcsalád finnugor ágának tagja, ezen belül a permi nyelvek közé tartozik. Legközelebbi rokon nyelve a komi. Emellett a Volga-Káma nyelvszövetség része, l. Helimzskij (2003: 159).

A 2010-es oroszországi népszámlálási adatok alapján 324 000 beszélője van (Oroszország területén), az összes nyelvhasználók száma 339 800, a népesség száma 554 000 fő.⁴ A beszélők nagy része az oroszországi tagköztársaság, az Udmurt Köztársaság területén él, mely Oroszországban, a Vjatka és a Káma folyó között helyezkedik el. Az udmurtok saját köztársaságukban kisebbségben élnek. A beszélők általában orosz-udmurt kétnyelvűek, esetenként, főleg délebbi területeken harmadik nyelvük a tatár. A városokban, hivatalos életben az orosz nyelv dominanciája jellemző, l. Csúcs (1998: 276). Ennélfogva a beszélt udmurt nyelvváltozat is sok orosz nyelvi elemet tartalmaz.

4. Evidencialitás az udmurtban

Az udmurt nyelvben grammatikai evidencialitás található, mely csak múlt időben különül el. A tipológiai besorolás szerint a nyelvben az első és nem

³ Ha egy nyelvben az evidenciális alakok használata korlátozott, akkor ez a megszorítás az első személyt foglalja magába.

⁴ Az adatok az Ethnologue-ról származnak: <https://www.ethnologue.com/language/udm> (2016. 09. 29.)

első kézből származó információt különböztetik meg, vagyis egy kettes rendszerről van szó, l. Aikhenvald (2004: 28). Ezekben a rendszerekben első kézből származó információnak leggyakrabban az tekinthető, amikor az eseményt a beszélő maga látta vagy részt vett benne, míg nem első kézből származó információnak ennek ellentétje tartható, l. Aikhenvald (2004: 154).

Az udmurt a Volga-Káma nyelvszövetség része.⁵ Mivel a Volga-Káma nyelvszövetség az ún. evidenciális övbe tartozik⁶, nem meglepő, hogy a mordvin kivételével a szövetség más nyelveiben is megtalálható a grammatikai evidencialitás, l. Leinonen (2000: 419). Ennélfogva az udmurt evidencialitást areális jelenségeként tartják számon, mely a törökségi nyelvek hatására alakult ki, és már a közös permi alapnyelvben is megtalálható volt, l. Kozmács (2008: 172). A vonatkozó szakirodalomban az udmurt grammatikai evidencialitást az idő kategóriájának részeként kezelik⁷, így az első kézből származó információra utaló igeidőre első múltként, míg a nem első kézből származó információra második múltként hivatkoznak.

Az udmurt második múlt idő több, az információ forrásához köthető szemantikai paramétert fed le, ezen felül az információ forrásához nem köthető funkciókkal is rendelkezik, l. Aikhenvald (2004: 154, 158, 186). Az igeidő használatának hagyományos (tankönyvi) definíciója Kozmács (2002: 86) alapján (vö. még Kelmakov–Hännikäinen 1999: 182) a következő:

„A múltban lezajlott, eredményt hozó cselekvés kifejezésére szolgál, illetve azt fejezi ki, hogy a beszélő maga nem volt szemtanúja az eseménynek, s az eredményről, illetve magáról az eseményről csak mások elbeszéléséből vagy annak a meg tapasztalható eredményéből értesült. E tulajdonságai révén alkalmas arra, hogy mesék, történetek elmondásának alapvető igeideje legyen.”

A fenti meghatározás alapján az udmurt második múlt a következtetésen (inferenciális) és az értesülésen alapuló (reportatív) evidenciális kifejezésére használatos, illetve látható, hogy az igeidő szoros viszonyban áll a narratív műfajokkal. Utóbbi kapcsán említést kell tenni arról, hogy az udmurt folklórszövegek elbeszélési kerete kizárólag második múltban íródott, l. Siegl (2004: 129–130).

⁵ Az udmurton kívül a szövetség fő nyelvei még a mari, a csuvas, a tatár és a baskír, míg a mordvin és a komi a periférián helyezkedik el.

⁶ Az evidencialitás számos nyelvi szövetség jellemzőjeként megtalálható. A Balkántól a Kaukázuson és Közép-Ázsián át egészen Szibériáig húzódó „evidenciális öv” az egyik legnagyobb terület, ahol jelen van a kategória. Az evidenciális övben található nyelvek jellemzően kis rendszerekkel bírnak.

⁷ Ez alól kivételt képez Eberhard Winkler (2001) munkája – leírásában az udmurt evidenciális nem az idő, hanem a mód kategóriájának részeként tartja számon, l. Winkler (2001: 49–51).

Az információ forrásához nem köthető funkciók a hagyományos meghatározásokban nem szoktak megjelenni. Azonban a második múltra, illetve az udmurt nyelv egyéb aspektusaira irányuló korábbi kutatások eredményei alapján a mirativitás, vö. Winkler (2001: 50–51), Siegl (2004: 133), illetve a kontrollálatlan cselekvés kifejezése, vö. GSUJ (1970: 110), Kozmács (2008: 176), Siegl (2004: 138), tekinthető információforráshoz nem köthető funkció-nak.

5. Az udmurt második múlt

Az udmurt második múlt ragozási sora kevert, sokféle elemet használ fel, l. Kozmács (2002: 84). A 2. táblázatban az irodalmi nyelvben, illetve a legtöbb nyelvjárásban használt állító és tagadó ragozási paradigmát mutatja be az *užanj* 'dolgozni' igén, vö. Kozmács (2002: 84–86). Az irodalmi nyelvben a tagadás két módon történhet: az északi nyelvjárásra az analitikus (a létige jelen idejű tagadó alakja és az ige második múlt idejű állító alakja), míg a déli-re a szintetikus (az ige második múlt idejű tagadó alakja) megoldás jellemző, l. Kelmakov–Hännikäinen (1999: 181).

2. táblázat: Az udmurt második múlt állító és tagadó ragozási sora

<i>užanj</i> 'dolgozni'	állító	tagadó (analitikus)	tagadó (szintetikus)
1Sg	<i>uža-šk-em</i>	<i>evəl uža-šk-em</i>	<i>uža-škj-mte(-je)</i>
2Sg	<i>uža-m(-ed)</i>	<i>evəl uža-m(-ed)</i>	<i>uža-mte(-jed)</i>
3Sg	<i>uža-m</i>	<i>evəl uža-m</i>	<i>uža-mte</i>
1Pl	<i>uža-šk-em(-mĭ)</i>	<i>evəl uža-šk-em(-mĭ)</i>	<i>uža-škj-mte(-mĭ)</i>
2Pl	<i>uža-ĺĺa-m(-dĭ)</i>	<i>evəl uža-ĺĺa-m(-dĭ)</i>	<i>uža-mte(-dĭ)</i>
3Pl	<i>uža-ĺĺa-m(-zĭ)</i>	<i>evəl uža-ĺĺa-m(-zĭ)</i>	<i>uža-ĺĺa-mte(-zĭ)</i>

Az irodalmi nyelvben használt alakok morfológiai felépítésüket tekintve heterogének. A közös elem, egyben az evidenciális jelölője az *-m* morféma, amely eredetét tekintve a befejezett melléknévi igenév képzőjéből származik⁸, l. Kozmács (2008: 171). A paradigma történetileg ezen a participális alakon alapul, l. Siegl (2004: 23). Tipológiailag nem ritka, hogy egy perfekt jelentésből evidenciális alakuljon ki, l. Aikhenvald (2004: 263–264).

⁸ A befejezett melléknévi igenévi, illetve a második múlt idejű alakokon kívül az *-m* szuffixum nominalizációkban (*ujĭnj* 'úszni' és *ujam* 'úszás'), illetve alanyi alárendelő szerkezetekben is megjelenik (*anajles vurem deremez* 'anya varrta ing'), l. Kelmakov–Hännikäinen (1999: 206), Siegl (2004: 26–28). Ezen felül ezek az alakok nagyon gyakran poliszémek/homonimák.

A táblázatok alapján látható, hogy az udmurt második múlt minden személyben képezhető, vagyis nincs megszorítás az első személyt illetően, míg legközelebbi rokon nyelvében, a komiban van ilyen korlátozás, l. Kozmács (2008: 171).

6. Szempontok a mai udmurt nyelv evidencialitásának kutatásához

Kutatásom legfőbb célja az udmurt közvetett információforrást kifejező evidenciális (második múlt) használatának minél részletesebb elemzése volt. Vizsgáltam, hogy az eddigi leírásokhoz képest (tankönyvek, grammatikák) milyen eltérések figyelhetők meg a használat tekintetében, illetve, hogy használatos-e a második múlt blogszövegekben a szakirodalomban, grammatikákban eddig nem ismertetett funkcióban.

Kutatásom magába foglalta továbbá az igeidő használatának következetességét is. A használat következetessége alatt elsősorban azt vizsgáltam, hogy történik-e indokolatlan váltás az igeidők között (pl. amelyet az elbeszélés perspektívája nem indokol) illetve ha a kontextusból egyértelműen kiderül, hogy a bejegyző nem volt jelen az adott esemény megtörténtekor, a leírás során második múltat használ-e. Továbbá vizsgáltam, hogy elfogadhatónak tartják-e az udmurt beszélők, ha egy közvetett információforrás leírásában nem a második, hanem a közvetlen információforrást kifejező első múlt idő szerepel?

Kutatásom során kitértem arra is, hogy mennyire jellemző az első személyű alakok második múlt idejű használata. Ezen igealakok külön vizsgálatát indokolja, hogy az udmurthoz közel álló nyelvekben az első személyű alakok képzése nem megengedett.

7. A kutatás módszertana

A mai udmurt nyelv evidencialitásának vizsgálati anyagát egyrészt a folyamatosan bővülő online Udmurt corpus⁹ adta, ezen belül is a blogok anyagát feldolgozó alkorpusz. Választásom azért erre az alkorpuszra esett, mert a blogok nyelve közelebb áll a beszélt nyelvváltozathoz, így az udmurt evidenciális tényleges használatának vizsgálatára alkalmasabb, mint a többi hozzáférhető szövegtípus (publicisztika, szépirodalom). A kutatás során az alkorpuszból 150 bejegyzést vizsgáltam, ez megközelítőleg 46000 szövegszót jelent.

⁹ Az Udmurt corpus egy 2014-es fejlesztésű, folyamatosan bővülő online korpusz. Körülbelül 7,3 millió tokent tartalmaz, melyeknek jelentős része (91%) publicisztikából származik, de emellett tartalmaz blogbejegyzéseket (6%) és egyéb szövegeket, mint pl. az Új Testamentum és Wikipédia szócikkek (3%). <http://web-corpora.net/UdmurtCorpus/search/>

A kutatási anyaghoz tartozott továbbá egy 2015-ös kérdőív is, mely az udmurt második múlt használati körére fókuszált, ezen belül is elősorban az inferenciális használatot és az első személyű első és második múlt idejű alakok jelentésbeli különbségeit vizsgáltam. Ezen kérdőív eredményeit felhasználva elemeztem, hogy az udmurt beszélők a blog kötetlen műfajában hogyan használják a közvetett információforrást kifejező evidenciális. A kutatás során felmerülő kérdésekről/kételyekről minden esetben a Szegedi Tudományegyetem Finnugor Nyelvtudományi Tanszékének udmurt anyanyelvű lektorával konzultáltam.

8. A második múlt funkciói a mai udmurt nyelvben

Az alábbi fejezetben példákon keresztül ismertetem az udmurt evidenciális (második múlt) által lefedett szemantikai paramétereket a blogszövegekből összeállított korpusz alapján, egyaránt figyelembe véve az információforráshoz köthető és nem köthető funkciókat. Az egyes funkciók taglalásakor külön kiemelem, amennyiben a második múlt az eddigi leírásokban megfogalmazottaktól eltérő módon használt.

8.1. Az információ forrásához köthető funkciók

Az udmurt második múlt több, az információ forrásához köthető szemantikai paramétert fejez ki. Az értesülés és a következtetés révén szerzett információ is az evidenciális igealakokkal fejeződik ki. Az udmurt evidenciális leggyakrabban ebben a két funkcióban használt (1. ábra).

Az udmurt második múlt egyik leggyakoribb funkciója a **reportatív evidenciális** kifejezése, vagyis amikor a beszélő/lejegyző az információról valaki más elmondása alapján értesül. Ez látható a (2)-es példában: a mondat kontextusában a lejegyzőnek telefonon mondja el az édesanyja, hogy az édesapa a telefonját a Vörös téren elvesztette. A mondat igéje második múltban szerepel, lévén a lejegyző az eseménynek nem volt szemtanúja.

- (2) *Телефон-зе* *Красной Плошад-е* *їштї-са* *келт-ем.*
telefon-POSS.3SG vörös tér-ILL elveszít-GER hagy-2PST
'A telefonját a Vörös téren elvesztette.'

(vuflower.blogspot.ru; 2015. 03. 11.)

A régi szokásokkal, életmóddal kapcsolatos írásokban szintén a második múlt használt, hiszen ezekről közvetlen tapasztalat híján, valakinek az elmondása vagy leírása alapján értesülhet a nyelvhasználó. Ezt szemléleti a (3)-as példa,

amelyben a bejegyző egy előadás alapján leírja, hogyan éltek régen az udmurtok.

- (3) *Azlo udmurt-jos-len matriarhat vjl-em.*
régen udmurt -PL-GEN matriarchátus van -2PST
'Régen az udmurtoknál matriarchátus volt.'

(marjamoll.blogspot.ru; 2013. 10. 22.)

Az udmurt irodalmi nyelvhez képest eltérés, hogy a második múlt évszámokkal is szerepelhet. Az első (közvetlen információforrást kifejező) múlt idő nem csupán szemtanúság esetén használatos, hanem akkor is, amikor a beszélő nagyon pontos ismerettel rendelkezik a szóban forgó eseményről (pl. történelmi adatok kapcsán) (Sztrelkova szóbeli közlése 2016.). Azonban a blogok szövegeiben hiteles történelmi adatokkal is a második múlt szerepelt (vö. (4)-es példa). Úgy vélem, ennek oka nem feltétlenül az epiztemikusságban keresendő, sokkal inkább a szemtanúság kiemelt fontosságáról van szó, továbbá arról, hogy az efféle értesülésekre szinte mindig valamilyen közvetítőn keresztül (pl. tankönyv, újság) teszünk szert. A korpusz adatai alapján ezekben az esetekben a blogszövegekben a második múlt idejű alak gyakrabban használt.

- (4) *Tat-ış izkar-ın 1228 ar-ın (...)*
itt-ELA kőváros-INN 1228 év-INN
*venger princessa Jelizaveta (...)***ul-em.**
Magyar hercegnő Erzsébet él-2PST
'1228-ban az itteni kővárosban élt Árpád-házi Szent Erzsébet.'

(kepics.tumblr.com; 2015. 09. 04.)

Az **inferenciális evidenciális** kódolása az udmurt második múlt másik leggyakoribb funkciója (a reportatív mellett). A következtetés végbe mehet a cselekvés eredményére alapozva, de okfejtés, feltételezés, vagy a világról alkotott általános tudás is kiindulási pontként szolgálhat. A (5)-ös és (6)-os példa azt szemlélteti, amikor a következtetési folyamat alapját a cselekvés kezelhető eredménye adja. A (5)-ös példában a lejegyző a hó olvadásának folyamatát nem látja, a (6)-os példa esetében pedig szintén a tej és keksz eltűnésére alapozva következtet arra, hogy a Mikulás náluk járt.

- (5) *Tunne vań us-em lımj šuna-m.*
ma összes esik-PTCP.PST hó olvad-2PST
'Ma az összes leesett hó elolvadt.'

(udmurto4ka.blogspot.ru; 2014. 10. 19.)

- (6) *Mikulaš-Tolbabaj jeļ-mes noju-em,*
 Mikulás-Télapó tej-ACC.POSS.1PL is iszik-2PST
pečeñña-mes no ši-em!
 keksz-ACC.POSS.1PL is eszik-2PST
 'A Mikulás-Télapó a teüjüket is megitta, a kekszüüket is megette!'
 (kepics.tumblr.com; 2014. 04. 03.)

Az udmurt evidencialitás általános jellemzésénél olvasható volt (4. fejezet), hogy az udmurt tipológiailag az első és nem első kézből származó információt kifejező evidenciálist elkülönítő nyelvek közé tartozik. Az ilyen rendszerek jellemzője, hogy első kézből származó információt kifejező evidenciális nem csupán a vizuális, hanem az egyéb érzékelés (hallás, szaglás, tapintás) szemantikai paraméterét is kifejezi, l. Aikhenvald (2004: 26). Azonban a korpuszban található példák arra, hogy az udmurtban a nem vizuális érzékelés is közvetett információforrás, így második múlt idővel fejeződik ki. Ez látható a (7)-es példában: a kontextusból egyértelműen kiderül, hogy a lejegyző jelen van, amikor Andrej elkezd ugrálni a labdán, viszont mivel nem látja, csak hallás alapján következtet a történetekre, így az ige evidenciális alakban szerepel.

- (7) *Śískem-mj bere Andrej tup vjļjn tetčanj kutsk-em,*
 evés-POSS.1PL PP Andrej labda PP ugrálni kezd-2PST
pešt-em tup piļišk-em.
 pattog-PTCP.PST labda reped-2PST
 'Évés után Andrej elkezdett a labdán ugrálni, a pattogó labda szétrepedt.'
 (kepics.tumblr.com; 2014. 06. 16.)

Habár lényegesen alacsonyabb arányban fordulnak elő, a korpuszban található példa az olyan típusú következtetésre is, amikor annak alapja valamilyen okfejtés, feltételezés.

Az adatok azt mutatják, hogy az ilyen esetekben a második múlt idejű ige mellett gyakran szerepel még egy 'talán', 'lehet' jelentésű lexéma, ezzel hozva létre a feltételezést kifejező szerkezetet. Ez látható a (8)-ban, melyben a lejegyző éjszaka kiabálást hall a folyosóról. Hallomásból tudja, hogy néhány levelező hallgató fiú gyakran feljáromat az egyik lányszobába, ezért feltételezi, hogy most is erről van szó.

- (8) *Zaočnik-jos noš ik so niļ-jos dorj likti-lla-m leša.*
 hallgató-PL megint -DEM lány-PL PP jön-MULT-2PST talán
 'A levelező hallgatók megint azokhoz a lányokhoz jöhettek.'
 (marjamoll.blogspot.ru; 2013. 12. 04.)

A világról alkotott általános tudás is szolgálhat a következtetés alapjául. A (9)-es példát tartalmazó bejegyzésben a szerző az imádságokról ír. Amikor kikapcsolják a villanyt a házban, a lejegyző csodálkozva kérdezi a nagymamájától, hogyan éltek régen az emberek áram nélkül. A válaszban egy általános tudáson alapuló következtetésről van szó, hiszen régen nem volt az áram bevezetve az otthonokba, az emberek mégis éltek mindennapjaikat.

(9) *Ozj ik uli-lla-m.*
úgy PART él -MULT-2PST
'Hát úgy éltek.'

(udmurto4ka.blogspot.ru; 2015. 01. 15.)

8.2. Az információ forrásához nem köthető funkciók

Az udmurt második múlt nem csupán az információ forrásához köthető szemantikai paramétereket fejez ki, hanem olyan jelentésárnyalatokkal is rendelkezik, melyek elsődlegesen nem az információ forrását kódolják. Ilyen a második múlt műfaji jellemzőként való használata, a mirativitás és a kontrollálatlan cselekvés kifejezése.¹⁰

Mind a tipológiai leírások (vö. 2. fejezet), mind a blogszövegek vizsgálatát megelőző kérdőív eredményei alapján feltételezhető, hogy a fiktív elbeszélő jellegű szövegekben (folklor, mese) a második múlt a **műfaj jellegzetességének** tekinthető. Természetesen az ilyen típusú szövegek kapcsán nem lehet teljesen elvonatkoztatni az információ forrásától: az elbeszélő jellegű szövegek gyakran a szóbeli hagyományban gyökereznek,¹¹ és a lejegyzőnek nem lehet közvetlen tapasztalata a benne leírt eseményekről, ennél fogva az evidenciális alak az értesülés révén szerzett információt is kifejezheti. Az irodalmi nyelvben a történetek, mesék elmondásának igeideje mindig második múlt. Ennek ellenére a korpuszban számos példa található arra, hogy az ilyen típusú szövegekben az igealakok egy része nem második múltban szerepel. A (10)-es példát tartalmazó bejegyzésben kitalált történetek olvashatók. A mesék bevett kezdőformulája még evidenciális alakban szerepel (*ulem-vilem* 'egyszer volt, hol nem volt'), azonban a szöveg a továbbiakban első múltban folytatódik. Ez arra enged következtetni, hogy a kifejezés kezdi teljesen elveszíteni az információforráshoz kötődő jelentését, és frazémaként csupán a műfaj jelölésére szolgál.

¹⁰ Winkler (2001: 51) említést tesz arról, hogy felszólító mondatokban a létige második múlt idejű alakjával enyhíthető a parancs ereje. Azonban erre a jelenségre sem a saját vizsgálati anyagomban sem az Udmurt corpus anyagában ezidáig nem találtam példát, így ezt a funkciót a cikkben nem tárgyalom.

¹¹ A folkloort a reportatív evidenciális egyik alkategóriájaként tartják számon, l. Kiefer (2007: 325).

- (10) *Ul-em vjl-em pijaš (...). Kuddırja, pijaš*
él-2PST van-2PST fiú néha fiú
kema inbam-e učkj-sa sıl-e val.
sokáig ég-ILL néz -GER áll-PRS.3SG van.1PST
'Egyszer volt, hol nem volt egy kisfiú (...) Néha a sokáig az eget
nézve állt.'

(muketulon.tumblr.com; 2014. 09. 11.)

Az evidenciális következetlen használata a mesékben, elbeszélésekben a leggyakoribb (vö. 9. fejezet). Számos példa található, amikor a szövegben a lejegyző az első és második múlt között oda-vissza váltogat. Ez a váltogatás az információ forrásának tekintetében indokolatlan. Vagyis a mesékben, történetekben az evidenciális igealakok használata, a hagyományos leírásoktól és az irodalmi nyelvtől eltérően, nem kötelező a mai udmurt nyelvben (legalábbis egyes beszélők nyelvhasználatában). Továbbá a következetlenség mértéke alapján feltételezem, hogy ha szerepelnek is evidenciális igealakok a szövegben, ezek már egyáltalán nem kötődnek az információ forrásához.

Az udmurt második múlt, illeszkedve a kis evidenciális rendszerek tipológiájába (vö. 2. fejezet), **mirativitást** is kifejezhet. Az udmurt evidenciális ezen funkciójáról a nyelvoktatásban használt tankönyvekben és a leíró munkák nagy részében nem tesznek említést. Ez alól Siegl (2004) és Winkler (2001) képez kivételt, akiknél már szerepel a miratív jelentésárnyalat a második múlt idő jellemzésében. Véleményem szerint az udmurt második múlt ezen funkcióját érdemes tovább differenciálni aszerint, hogy az információ nem várt mivolta annak újdonságértékéből vagy a beszélőben történő tudatosulásából (késleltetett realizáció) fakad-e.

Késleltetett realizáció¹² esetén a beszélőben az eseményhez kapcsolódó információ post-factum tudatosul, csak egy későbbi időpontban érti meg teljesen, függetlenül attól, hogy a látta-e az adott eseményt vagy sem, l. Aikhenvald (2004: 202).

A korpuszban számos olyan példa szerepelt, amikor az információ meglepő mivolta késleltetett realizációból fakad. A (11)-es példában egy udmurt nyelvű kiadvány kapcsán fejtegeti a bejegyző, hogy a korábbi lapszámok szerte magasabb színvonalúak voltak. Ahogyan elővesz egy régebbi újságot,

¹² A késleltetett realizáció nem függetleníthető teljesen az inferencialitástól, mivel ez a post-factum tudatosulás a következtetés egy altípusának is tekinthető, l. Aikhenvald (2004: 102). Azonban a fenti példákban véleményem szerint a második múlt idejű igealak elsődlegesen az információ nem várt mivoltát fejezi ki és nem következtetési folyamatokat, ezért indokoltnak tartom elkülöníteni a miratívuszi használaton belül.

akkor döbben rá, hogy vastagabbak is voltak (a mostaniakhoz képest) és a tartalmuk is színes volt.

- (11) *Oglašań zək-ges no vjl-em material-jos-ǰz*
egyrészt vastag-COMP is van-2PST anyag-PL-POSS.3SG
no tros pumo tema-jo vjli-lla-m.
is sok fajtájú téma ADJ van-MULT-2PST
'Egyrészt vastagabb is volt, a tartalma is sokféle színes témából állt.'
(marjamoll.blogspot.ru; 2015.04. 05.)

Az információ meglepő ereje fakadhat annak **újszerűségéből, várapozással ellentétes** mivoltából is. A (12)-es példa szövegében a Biblia udmurt fordításáról van szó. A lejegyző meglepődve tapasztalja, hogy könnyű olvasni, néha még az udmurt nyelvű újságok szövegezése is nehezebb.

- (12) *Lǰǰǰǰni kapci vjl-em, kuddırja gažet-ez sékǰt-ges lǰǰǰǰni.*
olvasni könnyű van-2PST olykor újság-ACC nehéz-COMP olvasni
'Könnyű volt olvasni, valamikor az újságot is nehezebb.'
(krestyaninova.blogspot.ru; 2014. 01. 10.)

Ugyanez látható a (13) példában, amelyben a beszélő Debesz városáról jegyzi le, hogy korábban úgy hitte egy szegény és nincstelen falu. Azonban mikor ellátogatott oda, rájött, hogy ez nem igaz.

- (13) *Uj paljosǰ-ǰs oğšorǰ čerkogurt, malpa -j mon soku,*
észak -ELA egyszerű falu gondol.1PST -1SG én akkor
-kuańer, načar no pići. Oǰi vjli-mte.
szegény nincstelen és kicsi így van-NEG.2PST
'Északi egyszerű község, gondoltam én akkor, - szegény, nincstelen és kicsi. Nem így volt.'
(marjamoll.blogspot.ru; 2015. 02. 24.)

A korpusz adatai alapján az információ forrásához nem köthető funkciókban a mirativitás kifejezése a leggyakoribb (1. ábra). Arra vonatkozóan azonban sajnos nincs információ, hogy vajon mennyire következetes a második múlt miratív használata.

A **kontrollálatlan cselekvést** az udmurtban első személyű evidenciális alakok fejezhetik ki. Ez tipológiailag nem ritka jelenség az olyan evidenciális rendszerekben, amelyekben lehetséges az első személyű evidenciális alakok képzése, l. Aikhenvald (2004: 157). Ez látható a (14)-es példában, amelyben a lejegyző felébredve azt tapasztalja, hogy egy erdőbe került, de azt nem tudja, hogyan. A (15)-ös példában a bejegyző elalszik, majd amikor felébred, a

barátnőjének mondja, hogy nem is érti, hogy aludt el. Az elalvás egyébként sem egy kifejezetten kontrollálható cselekvés, de ebben az esetben a kontextusból kiderül, hogy nem szándékosan, csak véletlenül szundított el tanulás közben. A felejtés szintén nem tekinthető kontrollálható cselekvésnek.

- (14) *Olokíži mon núlesk-e šur-išk-em.*
 valahogyan én erdő-ILL kerül-1SG-2PST
 'Valahogyan egy erdőbe kerültem.'
 (pushdun.blogspot.ru; 2015. 04. 20.)

- (15) *Iž-išk-em, šu-išk-o!*
 alszik-1SG-2PST mond-PRS-1SG
 'Mondom, elaludtam!'
 (muketulon.tumblr.com; 2015. 06. 08.)

A következő példákban első személyű evidenciális ige szintén akaratlan cselekvést fejez ki, azonban míg az előző példákban az ige jelentése is egy kontrollálatlan cselekvést feltételez ('valahova kerülni', 'elaludni'), addig az alábbiakban sokkal hangsúlyosabb, hogy véletlenül, nem szándékosan cselekedett a beszélő. A kérdőívre adott válaszokban szintén ez körvonalazódott. A (16)-os példát tartalmazó szövegben a lejegyzőt egy klubban erősen hátba ütik, majd emiatt elgondolkodik, hogy talán menés közben, véletlenül ő is meglökhett valakit.

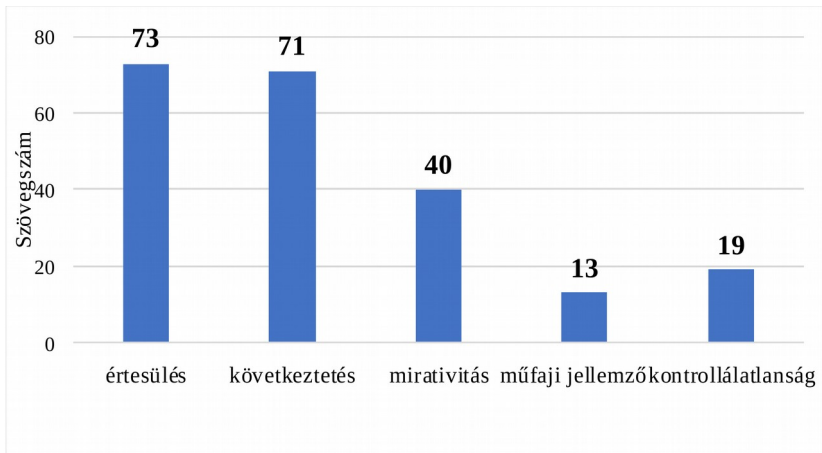
- (16) *Mīn-on-jam dongi-sa*
 megy-NMLZ-INN.POSS.1SG lök-GER
lež-išk-em-a mar-a.
 megüt -1SG-2PST-Q mi-Q
 'Menés közben megütöttem-e, vagy mi.'
 (udmurto4ka.blogspot.ru; 2013. 12. 21.)

Megfigyelhető, hogy az ilyen típusú mondatokban az evidenciális igealakhoz kapcsolódik az *-a* kérdőpartikula és a 'vagy mi' szófordulat is. Úgy gondolom, hogy ezekkel az eszközökkel is az akaratlanság kifejezése a cél.

Ahogy a fenti fejezetben bemutatott példák alapján látható, az udmurt második múlt sokrétűen használt. Az információ forrásához köthető funkciói az **értesülés révén** (reportatív) és a **következtetés** (inferenciális) útján szerzett információ kifejezése. Az inferenciális evidenciális tovább osztható aszerint, hogy a **cselekvés kézzelfogható eredménye, okfejtés**, vagy a világról alkotott **általános tudás**-e a következtetés alapja. Az információ forrásához nem köthető funkciók közül a **miratívitás** emelendő ki, mivel a vizsgálati

anyag alapján a második múlt egy többé-kevésbé megszilárdult funkciójáról van szó,¹³ ám ezt eddig csak kis mértékben vizsgálták az udmurt nyelv kapcsán. A mirativitás tovább osztható annak függvényében, hogy a **késleltetett realizációból** vagy az információ **újszerűségéből** fakad-e annak nem várt, meglepő mivolta. A második múlt műfaji sajátosságként és a **kontrollálatlan cselekvések** kifejezésére történő használatban elsődlegesen szintén nem az információ forrását fejezi ki.

Az 1. ábra összegezve mutatja be a második múlt funkciót a blogszövegekben. Az értékek azt mutatják, hogy a teljes korpuszból hány szövegben szerepelt második múlt idejű igealak az adott funkcióban.¹⁴

1. ábra: Az udmurt második múlt funkciói a blogszövegekben (összesítés)

9. A használat következetessége

A következőkben az udmurt evidenciális használatának következetességére vonatkozó tendenciákat mutatom be az egyes szemantikai paraméterek függvényében.

¹³ Ezt arra alapozom, hogy a többi információ forrásához nem köthető funkcióhoz képest kiugróan magas számban fordul elő a második múlt miratív használata (1. ábra).

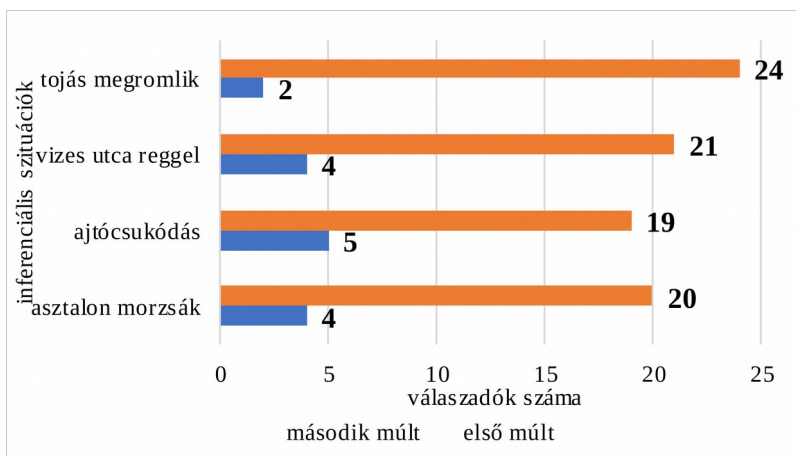
¹⁴ Az összesítés során nem a második múlt idejű igealakok számát, hanem azok funkcióját vettem figyelembe. Volt néhány eset, amikor a kontextus alapján sem lehetett megállapítani, hogy a második múlt idő pontosan milyen funkcióban szerepel az adott szövegben, így ezek az adatok jelen összesítésben nem szerepelnek.

Az információ forrásához köthető funkciókban az igeidő használata következetesnek tekinthető. Akadnak azonban kivételes esetek: értesülés révén szerzett információ kifejezésekor olyan szituációk jellemzésében is első múlt (vagyis a közvetlen információforrást kifejező igeidő) szerepel, amelyeknek a lejegyző semmiképp sem lehetett szemtanúja. Ugyanakkor az első múlt használatát indokolhatja, hogy ezekben a szövegekben az információ forrása általában specifikált, tipikusan egy személy életeseményeihez, élményeihez kötődnek, első kézből származóknak tarthatók.

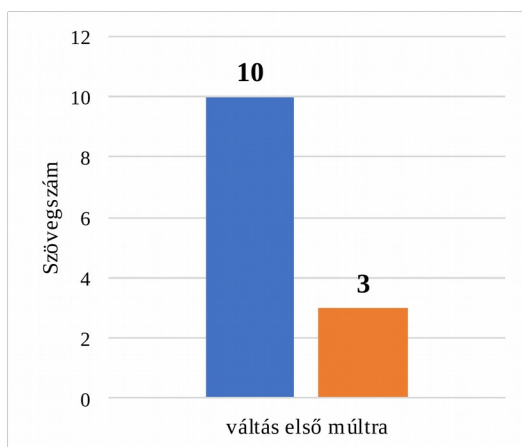
Ennek tükrében viszont különösen érdekes, hogy az olyan esetekben, amikor biztos tudásról beszélhetünk (pl. történelmi adatok) és az irodalmi nyelvben első múlt lenne használatos, az ige mégis evidenciális alakban áll. Úgy gondolom, ezekben az esetekben a szemtanúság hiánya kerül előtérbe.

A következtetés szemantikai paraméterében a második múlt szintén következetesen használt, azonban itt is akad néhány kivétel. A kérdőívben előre megadott eredmények alapján kellett következtetni arra, hogy milyen cselekvés/történes okozhatta azt (pl. reggel vizes az utca – éjszaka bizonyára esett az eső). A válaszok összesítésében jól látszik, hogy habár a válaszadók jelentős százaléka a tipikus inferenciális helyzeteket második múlt időben jellemezte, minden szituációnál akadt pár válaszadó, akik következetesen első múlt időt használtak (2. ábra). Ezek következtelen használatnak tekinthetők, hiszen a beszélő nem lehetett a cselekvés szemtanúja.

A második múlt használata információforráshoz nem köthető funkciókban következtelenebb, mint az információforrásra vonatkozókban. Az olyan szövegekben, amelyekben a második múlt elsősorban műfaji sajátosságként tartható számon, az evidenciális igealakok használata arányaiban rendkívül gyakran következtelen (3. ábra), a nyelvhasználók a második és első múlt között rendszertelenül „váltogatnak”. Az ilyen mértékű következtelenség még különösebb, ha figyelembe vesszük, hogy az irodalmi nyelvben a mesék, történetek, illetve hogy a folklórszövegek (amelyek műfaji szempontból szintén ide sorolhatók) elbeszélési ideje szinte kizárólag a második múlt.

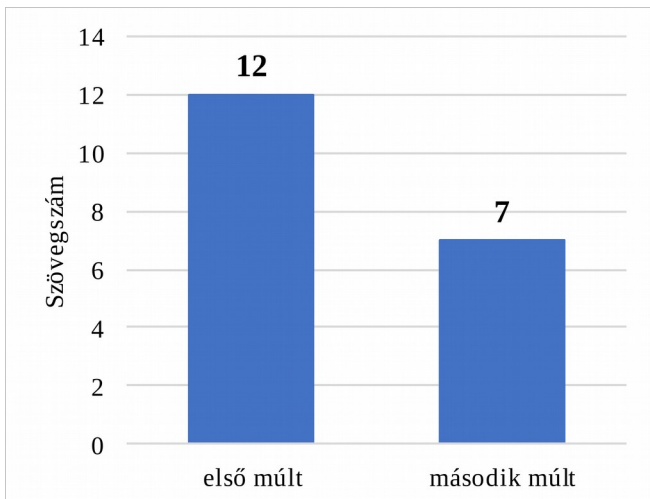

2. ábra: A második múlt használatának következetessége inferenciális helyzetekben (kérdőív)

3. ábra: A második múlt használatának következetessége történetekben, mesékben

A kontrollálatlan cselekvést kifejező első személyű második múlt idejű alakok használatában szintén következetlenség mutatkozik, a korpusz adatai alapján nagyobb arányban használtak az első múlt idejű alakok (4. ábra).

4. ábra: A második múlt használatának következetessége a kontrollálatlan cselekvések kifejezésére

10. Összegzés

Cikkemben az udmurt közvetett információforrást kifejező evidenciális (második múlt) funkcióinak differenciáltabb leírását valósítottam meg kortárs szövegekre alapozva, így az eredmények közelebb vihetnek a tényleges udmurt nyelvhasználat megismeréséhez.

Korpuszom adatai alapján az irodalmi nyelvtől eltérően reportatív funkcióban évszámok, hiteles történelmi adatok szerepeltetése mellett az ige második múltban áll (ezekben az esetekben az irodalmi nyelvben az első múlt idejű alak preferáltabb). Ezek alapján eltérés fedezhető fel az udmurt második múlt eddigi leírásaitól: a tipológia az udmurtot azok közé a nyelvek közé sorolja, amelyekben az első és nem első kézből származó információt különböztetik meg, vö. Aikhenvald (2004: 28).

Habár a vizsgálati anyag alapján az udmurt második múlt nem használatos a blogszövegekben a korábbi szakirodalomban eddig nem ismertett

funkcióban, az eddigi leírásokhoz képest az igeidő révén kifejezett szemantikai paraméterek tovább differenciálhatók. Az inferenciális használat kapcsán látható, hogy az udmurt második múlt nem csupán a cselekvés eredményén alapuló következtetést fejezheti ki (a legtöbb definícióban, leírásban a következtetésnek csak ez az alkategóriája jelenik meg), hanem a feltételezésen és általános tudáson alapulót is. A miratívuszi használatban a késleltetett realizáció és az új információ alkategóriája különíthető el. Gyakorisági szempontból a második múlt a korpusz szövegeiben reportatív és inferenciális funkcióban használt a legtöbbször. Ezek után a miratív jelentésárnyalat a leggyakoribb (1. ábra).

A használat következetességének szempontjából megállapítható, hogy az udmurt második múlt használata a különböző szemantikai paraméterekben nem egyforma mértékben következetes. Az információ forrásához köthető funkciókban a használat sokkal következetesebb, mint azokban, amelyek nem az információ forrásához köthetők. Ennek okát abban látom, hogy a második múlt elsődlegesen evidenciális jelentéssel bír, használata ezekben az esetekben az udmurt nyelv szabályai szerint kötelező, így használata is következetesebb lesz. Az információ forrásához nem köthető funkciókban a második múlt idejű igealak szerepeltetése a nyelv szabályai szerint nem tekinthető kötelezőnek, így használata is következetlenebb lesz.¹⁵

A kérdőív eredményei és a korpusz adatai alapján látható, hogy a nyelvhasználók elfogadják a mondatot, ha egy nem első kézből származó információ leírásában nem második múlt idő szerepel. Ennek ellenére az udmurt második múlt idő nem tekinthető csak evidenciális stratégiának. Közvetett információforrás esetén a második múlt idő kötelező, de vannak nyelvhasználók, akik következtelenül használják az igeidőt.

Az udmurt evidencialitás kapcsán számos további kutatási lehetőség kínálkozik. Az orosz és tatár nyelvi kontaktus befolyásának, illetve szociolingvisztikai tényezők (kor, lakhely, dialektus) hatásának vizsgálatával részletesebb képet kaphatnánk az udmurt evidencialitásról. Az élőbeszédben történő használat (pl. interjúk készítése) kutatása szintén ehhez járulna hozzá.

Véleményem szerint az udmurt evidencialitás fent említett aspektusait egy udmurtiai terepmunka keretein belül, minél több nyelvhasználó bevonásával lenne a legcélravezetőbb vizsgálni. Remélhetőleg a jövőben nyílik alkalom egy ilyen típusú vizsgálat elvégzésére is.

¹⁵ Véleményem szerint az információ forrásához nem köthető funkciókban a nyelvhasználó megítélésétől függ, hogy evidenciális vagy nem evidenciális igealakot fogja-e választani. Ez alól talán a miratív használat képezhet kivételt: az előfordulás gyakorisága alapján feltételezhető, hogy a második múlt használata miratív funkcióban kezd megszilárdulni.

Hivatkozások

- Aikhenvald, Alexandra Yurievna 2004. *Evidentiality*. Oxford, Oxford University Press.
- Csúcs Sándor 1998. Udmurt. In Daniel Abondolo (ed.) *The Uralic Languages*. New York, Routledge, 276–304.
- Curnow, Timothy Jowan 2003. Nonvolitionality expressed through evidentials. *Studies in Language* 27: 39–60.
- de Haan, Ferdinand 1999. Evidentiality and epistemic modality: Setting boundaries. *Southwest Journal of Linguistics* 18: 83–101.
- DeLancey, Scott. 1997. Mirativity: The grammatical marking of unexpected information. *Linguistic Typology* 1: 33–52.
- GSUJ = Perevosikov, P. N. (ed.) 1970. *Грамматика современного удмуртского языка II*. Izsevszk, Удмуртское Книжное Издательство.
- Helimskij, Eugen 2003. Areal groupings (Sprachbünde) within and across the borders of the Uralic language family: A survey. *Nyelvtudományi Közlemények* 100: 156–167.
- Kel'makov, Valentin – Hännikäinen, Sara 1999. *Udmurtin kielioppia ja harjoituksia*. Helsinki, Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Kiefer Ferenc 2007. *Jelentélmélet*. Budapest, Corvina.
- Kozmács István 2002. *Udmurt nyelvkönyv*. Szeged, JATEPress.
- Kozmács István 2008. *Az -šk- képző az udmurt (votják) igeképzés rendszerében*. Nyitra, Universita Konštantína Filozofa.
- Leinonen, Maria 2000. Evidentiality in Komi Zyrian. In Lars Johanson – Bo Utas (eds.) *Evidentials*. Berlin – New York, Mouton de Gruyter, 419–440.
- Udmurt corpus. <http://web-corpora.net/UdmurtCorpus/search/>
- Siegl, Florian 2004. *The 2nd past in the Permic languages*. M.A. Thesis, Tartu.
- Slobin, Dan Isaac – Aksu, Ayhan 1982. Tense, aspect and modality in the use of the Turkish evidential. In Paul J. Hopper (ed.) *Tense-aspect: Between semantics & pragmatics*. Amsterdam, Benjamins, 185–200.
- Sztrelkova, Olga 2015. *A múlt idő kifejezése az udmurt nyelvben*. Szeged, (előadás).
- van der Auwera, Johan – Plungian, Vladimir 1998. On modality's semantic map. *Linguistic Typology* 2: 79–124.
- Willett, Thomas 1988. A cross-linguistic survey of grammaticalization of evidentiality. *Studies in Language* 12: 51–97.
- Winkler, Eberhard 2001. Udmurt. *Languages of the World/Materials* 212, München, Lincom Europa.